

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ
імені Івана Черняхівського

На правах рукопису

МІТЯГІН ОЛЕГ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 355.535.1:94(430+47)(447) „1941/1944”

**ОХОРОНА ОПЕРАТИВНОГО І ВІЙСЬКОВОГО ТИЛУ
ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА ВЕРМАХТУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
(1941–1944 рр.)**

Спеціальність 20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Чайковський Анатолій Степанович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗИС ОХОРОНИ ТИЛУ ДІЮЧОЇ АРМІЇ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ.....	12
1.1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження	12
1.2. Еволюція охорони тилу в умовах війн і воєнних конфліктів	32
1.3. Радянські спецслужби і війська НКВС напередодні війни	59
Висновки до розділу	61
РОЗДІЛ 2. ОХОРОНА ОПЕРАТИВНОГО ТИЛОВОГО РАЙОНУ ВЕРМАХТУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941–1944 рр.)	61
2.1. Окупаційні нормативно-правові засади забезпечення тилу Вермахту в умовах війни	61
2.2. Структура, функції, завдання та спрямованість діяльності німецьких охоронних сил та спеціальних формувань на українських теренах	72
2.3. Стратегічна мета і тактика дій військової та окупаційної влади з охорони тилу	94
Висновки до розділу	128
РОЗДІЛ 3. ОХОРОНА ТИЛУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ	130
3.1. Організаційно-структурна побудова радянських охоронних сил. Нормативно-правове регулювання їх діяльності в умовах війни	130
3.2. Система охорони тилового оперативного району. Тактика збройних формувань та спецслужб.....	162
3.3. Службово-бойова та контррозвідувальна діяльність з охорони оперативного і військового тилу на території України у 1941–1944 рр.....	190
Висновки до розділу	222
ВИСНОВКИ	224
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	232
ДОДАТКИ	258

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Абвер	орган військової розвідки та контррозвідки Вермахту (нім. Abwehr)
АСТ (Абверштелле)	територіальний орган Абверу (від нім. AST, Abwehrstelle)
АГВ	адміністративно-господарський відділ
АТР	армійський тиловий район
ВБ	винищувальний батальйон
ВВ	внутрішні війська
ВГК	Верховне Головнокомандування Червоної Армії
Вермахт	збройні сили Німеччини в 1935–1945 рр. (нім. Wehrmacht)
ВМФ	Військово-Морський флот
ВНК	Всеросійська надзвичайна комісія
ВНУС	війська внутрішньої служби Республіки
ВОХР	війська внутрішньої охорони Республіки
ВПС	військово-повітряні сили
ГУК	Головне управління контррозвідки
ГУПВ	Головне управління прикордонних військ
ГУПВВ	Головне управління прикордонних і внутрішніх військ
ГФП (Гехаймфельдполицай)	Таємна польова поліція Німеччини (нім. GFP, Geheime Feldpolizei)
ГШ, Генштаб	Генеральний штаб
ДКА (рос. Красная Армия)	Діюча Червона Армія
ДКО	Державний Комітет Оборони
ДтСС	довготривалі стаціонарні споруди
ДзВТ	деревоземляні вогневі точки
ДПУ	Державне політичне управління
ДРГ	диверсійно-розвідувальна група
ДЧА	діюча Червона Армія
ЗіПо (Зихерхайтслолицай)	поліція безпеки Третього Рейху (від нім. SiPo, Sicherheitsspolizei)
КО (Кригсорганизацион)	розвідувальний орган Абверу при дипломатичних представництвах в нейтральних країнах та країнах-сателітах Третього рейху (від нім КО, Kriegsorganisation)

КОВО	Київський особливий військовий округ
КПП	контрольно-перепускний пункт
КРВ	контррозвідувальний відділ
КРУ	контррозвідувальне управління
МВС	Міністерство внутрішніх справ
МДБ	Міністерство державної безпеки
мсд	мотострілецька дивізія
мсп	мотострілецький полк
Нарком	народний комісар
НКВС (НКВД)	Народний комісаріат внутрішніх справ (рос. Народный комиссариат внутренних дел)
НКДБ (НКГБ)	Народний комісаріат державної безпеки (рос. Народный комиссариат государственной безопасности)
НКО	Народний комісаріат оборони
Нш	начальник штабу
ОВ	особливий відділ
ОВГ	оперативно-військова група
ОВО	особливий військовий округ
ОВТ	охорона військового тилу
ОДПУ	Об'єднане державне політичне управління при Раді народних комісарів СРСР
ОКВ (від нем ОКW, Oberkommando der Wehrmacht)	Головне командування збройними силами Німеччини (Вермахту)
ОКХ від нім. ОКН, Oberkommando des Heeres)	Верховне командування сухопутних сил Вермахту
ОПГ	оперативно-пошукова група
ОРГ	оперативно-розшукова група
ОТ	охорона тилу
ОТР	оперативний тилочий район
ПЖ	польова жандармерія
РНК СРСР	Рада Народних Комісарів
РПО	Рада Праці і Оборони
РСХА (від нім. RSHA)	Головне управління імперської безпеки Третього рейху
РСЧА	Робітничо-Селянська Червона армія
РУ	розвідувальне управління
СА (від нім. SA, Sturmabteilungen)	штурмові загони, воєнізовані формування НСДАП
сд	стрілецька дивізія

СД (від нім Siecherheitsdienst)	SD, служба безпеки (політична розвідувальна організація Третього рейху)
СД «Аусланд»	служба безпеки за кордоном, вона ж VI Управління РСХА
РМ	Рада Міністрів
РПО	Рада праці і оборони
ТОР	тиловий оперативний район
ТВД	театр воєнних дій
СМЕРШ (скорочено від «Смерть шпигунам»)	Головне управління контррозвідки Наркомату оборони СРСР — військова контррозвідка
РНК	Рада Народних Комісарів
Сп	стрілецький полк
СС (Schutzstaffen)	охоронні загони
УВВ	Управління внутрішніх військ
УВпоОТ	Управління військ по охороні тилу
УДБ	Управління державної безпеки
УКР	Управління контррозвідки
УНКВС	Управління народного комісаріату внутрішніх справ
УНКДБ	Управління народного комісаріату державної безпеки
УОВ	Управління особливих відділів
УШПР	Український штаб партизанського руху
Ц 1	розвідувальний орган штабів з'єднань та частин Вермахту
ЦВК	Центральний Виконавчий Комітет
ЦК	Центральний Комітет
ЦК ВКП(б)	Центральний комітет Всеросійської комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У	Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЦШПР	Центральний штаб партизанського руху
ФП	фільтраційний пункт

ВСТУП

Історія війн і воєнного мистецтва свідчить, що одночасно з використанням у ході бойових дій усіх видів і родів військ, з метою підриву ворожого тилу, супротивні сторони стали застосувати «нетрадиційні» способи, які з часом трансформувались в окрему форму диверсійно-розвідувальної роботи. Набувши в умовах розвитку військової справи політичної ваги, «тактика непрямих дій» (військова, політична, економічна та інші види розвідки (контррозвідки), диверсійно-підривна робота, пропаганда тощо), стали не лише обов'язковою умовою для досягнення перемоги, але й одним із вирішальних факторів підготовки та ведення війни. Подібні кроки стосувалися стратегічних оборонних і наступальних операцій, намагань загалом дезорганізувати тил противника. У ході малих і великих битв у тій чи іншій мірі останнє було характерним для усіх ворогуючих сторін. «На війні, – наголошував давньоримський історик Корнелій Непот, – нічим не варто нехтувати» [344, с. 301]. Не менш категоричним був і його попередник, китайський вчений та військовий теоретик Сунь Цзи: «Агенти особливо необхідні під час війни. Вони є тією опорою, за допомогою якої рухається усе військо» [334, с. 77].

Під час воєнних подій 1941–1945 рр. прояв знайшли практично усі відомі та ще більш удосконалені прийоми і методи таємної війни. Тоді ж постала і нагальна необхідність по забезпеченню не лише військ діючої армії, фронтових оперативних районів, але й тилу країни загалом. Означена проблема не втратила своєї значимості і в наші дні.

Зважаючи на зазначене, **актуальність теми дослідження** зумовлена такими обставинами:

– необхідністю створення цілісної наукової концепції забезпечення тилу країни в умовах війни та воєнних конфліктів;

- потребою вивчення історичного досвіду організації охорони тилу діючої армії як однієї із важливих складових боєготовності та боєздатності збройних сил країни в умовах ворожої агресії;

- відсутністю узагальнених наукових праць у контексті дослідження системи організації охорони тилу в історичній ретроспективі;

- необхідністю напрацювання на основі результатів наукових студій практичних рекомендацій щодо охорони тилу під час війни та воєнних конфліктів.

Виходячи з актуальності та важливості теми, автором сформульовано **наукове завдання**, яке полягає у:

- вивченні та узагальненні діяльності супротивних сторін з організації охорони оперативного і військового тилу на території України упродовж 1941–1944 рр.

- на підставі здобутих результатів напрацювати практичні рекомендації щодо заходів з охорони тилу в умовах війни та локальних воєнних конфліктів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в рамках Плану наукової і науково-технічної діяльності Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (номер державної реєстрації – 011U005452). Автор взяв участь у науково-дослідній роботі «Ліквідація внутрішнього збройного конфлікту» (шифр – «Ліквідатор», номер державної реєстрації 0116U005452), в якій підготував матеріали до пункту 2.2. «Завдання інших військових формувань, правоохоронних органів, служб», в яких проаналізував досвід охорони тилу діючої армії на теренах України (1941–1944 рр.) для його використання по виконанню завдань територіальної оборони держави.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є розкриття стратегічних і тактичних особливостей, змісту, спрямованості та результативності заходів, спрямованих на забезпечення безпеки тилу

військ Вермахту і Червоної Армії на українських теренах у період 1941–1944 рр.

Для досягнення мети дослідження вирішуватимуся наступні завдання:

– з'ясувати стан наукового опрацювання вказаної проблематики та джерельної бази з теми дослідження;

– в історичній ретроспективі розглянути генезис охорони тилу в умовах війн; розкрити вплив військово-політичних факторів передвоєнного періоду на боєздатність німецьких та радянських охоронних сил;

– у руслі досліджуваної теми удосконалити та систематизувати науковий апарат низки воєнних термінів та понять;

– дослідити зміст та направленість окупаційних нормативно-правових актів по забезпеченню тилу Вермахту в умовах війни; визначити стратегічну мету, головні складові та тактику дій німецьких збройних формувань і спецслужб охорони оперативного тилового району (ОТР) групи армій «Південь» («А», «Б», «Північна Україна») упродовж 1941–1944 рр.;

– проаналізувати нормативно-правові, організаційно-структурні і кадрові засади діяльності радянських охоронних сил з забезпечення тилу діючої армії, їх функції, завдання та тактику дій;

– визначити стратегічну мету та складові елементи охоронної системи в оперативному і військовому тилу, її відповідність ТВД;

– встановити основні напрямки та результати службово-бойової і агентурно-оперативної роботи військ та органів з охорони тилу діючої Червоної Армії на території України в період війни.

Об'єкт дослідження – охорона тилу під час Другої світової війни.

Предмет дослідження – організація та здійснення охорони оперативного і військового тилу Вермахту і Червоної Армії на території України у 1941–1944 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1941–1944 рр. Нижня межа – 22 червня 1941 р – зумовлена початком війни та вжиттям обома сторонами заходів з забезпечення оперативного і військового тилу. Верхня – 28 жовтня 1944 р. – визначена днем звільнення території України від нацистських загарбників.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації склали принципи об'єктивності, науковості і історизму, а також загальнонаукові та історичні методи.

Загальнонаукові методи дослідження (аналіз, синтез, порівняння) дозволили розкрити зміст, особливості, спрямованість та основні напрями діяльності ворогуючих сторін з охорони оперативних тилкових районів діючих армій.

Історичні методи (історико-порівняльний, історико-системний, історико-статистичний) сприяли встановленню найбільш важливих військово-політичних факторів, їх вплив на появу та функціонування охоронних систем супротивних сторін, спрямованість та результати їх діяльності.

Метод періодизації надав змогу виявити та обґрунтувати визначені періоди і етапи, їх основні характерні риси та особливості діяльності з забезпечення тилу Вермахту та Червоної Армії на українських теренах.

Важливість застосування статистичного методу полягала у розгляді явищ та процесів у їх русі, постійних змінах і розвитку, що безпосередньо відповідало вимогам наукового доробку. Узагальнення і аналіз зведеного матеріалу дозволило виявити визначальні властивості та особливості процесу організації ворогуючими сторонами охорони тилу у різні періоди війни.

Логічний метод допоміг узагальнити та систематизувати теоретичні висновки та практичні рекомендації по темі дисертаційного дослідження.

Загалом, в основу викладення матеріалу покладено проблемно-хронологічний принцип.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в постановці та розробці наукового завдання, яке не знайшло належного висвітлення у вітчизняній та зарубіжній воєнно-історичній науці.

У дисертації вперше:

проаналізовано генезис охорони тилу діючої армії зокрема;

визначено вплив воєнно-політичних факторів на організацію та зміст роботи з забезпечення оперативного і військового тилу в умовах війни;

розкрито стратегічну мету, систему, функції, спрямованість і тактику дій німецьких військових формувань і спецслужб з охорони тилу військ Вермахту на українських теренах;

проаналізовано нормативно-правові, організаційно-структурні, кадрові й тактичні засади з організації та здійснення радянською стороною заходів з охорони тилового оперативного району (ТОР) на території України у ході війни;

висвітлено результати службово-бойової та агентурно-оперативної діяльності радянських охоронних сил, спрямованих на забезпечення охорони тилу діючої армії упродовж 1941–1944 рр.;

обґрунтовано оцінку кількісних показників та якісних характеристик функціонування охоронних систем супротивних сторін;

до наукового обігу уведено низку нових воєнних термінів, понять, архівні джерела.

Набули подальшого розвитку:

історіографія з досліджуваної теми;

періодизація організації та функціонування систем охорони оперативного і військового тилу на території України в умовах війни.

Удосконалено:

підходи до вивчення нормативно-правового регулювання систем організації охорони тилу протидіючих сторін у роки Другої світової війни;

бібліографічну базу даних за темою дослідження.

Практичне значення отриманих результатів полягає у суттєвому доповненні та розширенні сучасних знань про систему організації охорони оперативного і військового тилу в історичній ретроспективі та в умовах Другої світової війни. Матеріали дисертації можуть бути використані у навчальному процесі вищих навчальних військових закладів; при підготовці наукових досліджень з історії війн і воєнного мистецтва; у законотворчій діяльності – для підготовки законів, а також підзаконних нормативно-правових актів з питань функцій та завдань військових формувань і спеціальних підрозділів в умовах війни та воєнних конфліктів.

Особистий внесок здобувача. Одержані результати дослідження та їх публікація у наукових виданнях виконані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Головні положення та висновки наукового доробку оприлюднено на засіданнях кафедри оперативного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, наукових, науково-практичних конференціях і семінарах, а також в матеріалах: Міжнародної наукової конференції «Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті» (Київ, квітень 2015 р.); Міжнародної науково-технічної конференції «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ» (Львів, травень 2015 р.); VI науково-практичної конференції «Наукове забезпечення службово-бойової діяльності Національної гвардії України» (Харків, квітень 2015 р.)

Публікації. Основні наукові результати викладені в 11 наукових статтях, з яких 8 опубліковані у фахових виданнях, у тому числі одному закордонному та трьох матеріалах наукових і науково-практичних конференцій.

РОЗДІЛ 1.

ГЕНЕЗИС ОХОРОНИ ТИЛУ ДІЮЧОЇ АРМІЇ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

1.1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження

Події 1941–1945 рр. і донині залишаються актуальними в історичній науці. Їх передісторії, протіканню та результатам присвячено безліч монографій, статей та дисертаційних досліджень. Однак означена проблематика продовжує залишатися у центрі суспільної уваги, а окремі її сторінки знову і знову стають предметом наукових розробок та тривалих дискусій. Останнє закономірно, оскільки саме сьогодні вчені і публіцисти отримали можливість широко та всебічно, без огляду на цензуру, політичну кон'юнктуру та ідеологічні установки обговорювати весь складний військово-історичний комплекс, поступово усувати недосліджені прогалини. Не менш важливим є й те, що у зв'язку з відкриттям архівних сховищ з'явилась можливість введення до наукового обігу значної кількості нових, раніше недоступних документів та матеріалів. Вони не лише доповнюють уявлення щодо минулих подій, але й істотно змінюють багато з них, дозволяють всебічно розглянути та розкрити велику кількість проблем, які раніше випадали з поля зору науковців.

До їх числа слід віднести і діяльність у воєнні роки німецьких та радянських спецслужб і військових формувань з охорони тилу. Зокрема, спектр виконуваних військами НКВС бойових і інших завдань був небачено широким. У тісній взаємодії з регулярними частинами Червоної Армії вони брали активну участь у боях на лінії фронту, підтримували стан воєнного часу у прифронтових районах та глибокому тилу країни, неодноразово, насамперед у 1941–1942 рр., забезпечували евакуацію промислових підприємств, охороняли залізничні та інші транспортні

комунікації, промислові об'єкти, конвоювали військовополонених тощо. За їх участю у містах, звільнених від німецької окупації, здійснювалась гарнізонна служба, надавалась допомога територіальним органам державної безпеки і внутрішніх справ у знешкодженні ворожої агентури та викритті злочинного елементу. Значна кількість частин та з'єднань військ НКВС у ході війни були передані до діючої армії. Разом з тим, у якості складової частини Наркомату внутрішніх справ СРСР війська не раз залучалися до виконання каральних функцій, що, як і інші сторінки їх історії, безумовно потребує ґрунтовного і неупередженого вивчення, без чого сучасні уявлення про події 1941–1945 рр. залишаться неповними.

Однак найбільш значимими в історії військ періоду війни, безперечно, була їх участь в охороні оперативного і військового тилу, що послугувало причиною для отримання частиною з них офіційної назви – війська з охорони тилу діючої Червоної Армії. Значний внесок в забезпечення фронтового і глибокого тилу від диверсійно-розвідувальних формувань противника та його агентури зробили і тогочасні спецслужби – особливі відділи та створені на їх базі у 1943 р., підрозділи воєнної контррозвідки (СМЕРШ). Вже у перші дні війни до охорони прифронтових і глибинних районів приєдналися і винищувальні батальйони та групи сприяння їм, територіальні органи внутрішніх справ і державної безпеки, внутрішні, конвойні й інші види військ НКВС, що дозволило з часом створити достатньо дійову систему з охорони не лише прифронтової смуги, прилеглих до неї районів, але й глибинних тилкових областей.

У науковому плані не менш цікавим є і питання охорони тилу військ Вермахту, особливо з урахуванням факту, що діяльність німецьких каральних органів і збройних формувань проходила виключно в умовах окупації радянської території, зокрема України.

Досліджувана тема отримала певний розгляд у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Аналіз наукової літератури дозволяє, на наш

погляд, виділити чотири її періоди. До першого доцільно віднести праці, що побачили світ у роки війни і у перше повоєнне десятиліття. Зокрема вже по «гарячих слідах» радянські історики занотували деякі згадки про найважливіші етапи участі військ і спецслужб НКВС у протистоянні з ворогом. Зміст та спрямованість опублікованих праць визначали доповіді і накази Сталіна, зібрані у книзі «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу»; його виступ на передвиборних зборах Сталінського округу Москви 9 лютого 1946 р.; друге видання біографії генералісімуса, а також статті і промови інших політичних діячів та воєначальників воєнної пори [107, 109, 136, 148, 172, 205, 211, 231, 253, 293, 326]. Слід зазначити, що більшість з них представляли переважно набір цитат із праць вождя і його сподвижників, які для ілюстративності інколи доповнювалися незначним за змістом та обсягом фактичним матеріалом [99, 148, 186, 205, 233, 281, 303]. Були у них і певні згадки про діяльність в умовах війни радянських охоронних сил. Тоді ж розпочався і друк окремих нормативно-правових актів, що регламентували систему та порядок організації охорони тилу [137, 162, 171, 173, 185, 248, 285]. Загалом, у частині з них містився цінний фактичний матеріал, який не втратив наукового значення до теперішнього часу. Головна мета тогочасних публікацій полягала у висвітленні змісту виховної роботи та мобілізуючої ролі особового складу внутрішніх військ. Названі й інші подібні праці не претендували на будь-який аналіз та узагальнення, а базувалися виключно на ідеології та політиці тогочасних історичних реалій. Переважна їх більшість сьогодні є бібліографічною рідкістю.

Із зазначеного можна зробити висновок: висвітлення діяльності радянських спецслужб та військ з охорони тилу у воєнні та перші повоєнні роки було малопродуктивним та поверхневим. Можна припустити, останнє було пов'язане з сукупністю низки обставин, насамперед, пов'язаних з характером та змістом їх завдань, загальною утаємниченістю, що

спостерігалась в СРСР. Не стали винятком і перші наукові публікації, присвячені військово-організаторській, службово-бойовій та агентурно-розвідувальній діяльності радянських спецслужб та військ НКВС [99, 148, 190, 195, 205, 214, 246, 281, 337]. Практично всі вони мали публіцистичний та пропагандистський характер, розкриваючи лише окремі епізоди із життя тих чи інших органів, частин та підрозділів, подвиги їх співробітників, бійців і командирів.

Загалом, за перше повоєнне десятиріччя радянська історична наука щодо досліджуваної проблеми серйозними доробками не збагатилася. Водночас зробленого виявилось достатньо для затвердження концепції історії Великої Вітчизняної війни, зокрема у частині ролі та значення союзних Наркоматів внутрішніх справ та державної безпеки, в якій об'єктивна реальність спотворювалася чималими міфами та вигадками, що однак, не завадило створити певну систему про події воєнних років.

Другий історіографічний період тісно пов'язаний із змінами в історичній науці у світлі рішень XX з'їзду КПРС, коли дещо послабилися обмеження допуску до роботи в архівах та з'явилося більше свободи у науковій творчості. Було започатковано вихід у світ нових часописів історичного спрямування, серед них: «Історія СРСР», «Нова та новітня історія», поновився випуск «Воєнно-історичного журналу». На їх шпальтах з'явилися деякі нові матеріали з означеного питання. Під контролем командування та політорганів внутрішніх військ (ВВ) у світ вийшли і перші праці, присвячені їх історії [98, 128, 131, 139, 182, 190, 195, 247]. Окремі сюжети в них стосувались їх участі в охороні тилу. Характерним для цих публікацій була виключна орієнтація на героїку, відсутність критичних матеріалів про недоліки та прорахунки, сувора ідеологічна витриманість. Службові питання охорони тилу діючої армії були розкриті лише поверхнево.

У 1958 р. розпочалось видання військово-політичного журналу внутрішніх військ МВС СРСР «На бойовому посту», яке у зв'язку з ліквідацією союзного Міністерства внутрішніх справ (1960 р.) було припинене. Однак лише за цей період в ньому була опублікована низка статей мемуарного та наукового характеру, зокрема присвячених службово-бойовій діяльності військ НКВС [246]. Формування та участь великих наукових колективів в історичних дослідженнях, залучення нових архівних джерел тоді ж дозволило підготувати і низку фундаментальних видань з історії війни [98, 115, 126, 181, 182, 189, 255, 362, 363]. Окремі їх сторінки були присвячені проблемам охорони радянського тилу загалом та діючої армії зокрема.

У цей же період російською мовою було перекладено і чимало праць зарубіжних дослідників, зокрема безпосередніх учасників війни [88, 89, 96, 106, 119, 141, 142, 143, 144, 145, 151, 155, 160, 190, 234, 243, 294, 295, 330, 338, 345, 347, 348, 374]. Це дозволило не лише ввести до наукового обігу величезний фактичний матеріал, але й ознайомити істориків СРСР з концептуальними підходами їх колег до висвітлення подій воєнного часу. У контексті досліджуваної теми важливим фактом стало те, що у деяких з них вперше було розглянуто і окремі аспекти організації охорони тилу німецькою стороною, зокрема, участь органів і військ СС та спеціальних армійських формувань.

Загалом за п'ять років між XX і XXII з'їздами КПРС було опубліковано понад 200 достатньо вагомих праць з історії Другої світової війни. Друком вийшли монографії і мемуари написані не лише військовими, а й цивільними істориками. На окремих їх сторінках згадувалося і про участь у боях на лінії фронту та спеціальних операціях військ НКВС, органів внутрішніх справ і державної безпеки. Однак наявність закритих тем та заангажованість історичної науки призвели до

спотворення багатьох подій, втаємничення «білих плям», зокрема навколо діяльності з охорони тилу.

Окремі питання історії військ НКВС та радянських спецслужб в умовах війни досліджувались і в дисертаційних роботах, зокрема щодо їх протистояння диверсійно-розвідувальним формуванням противника. Водночас досвід цієї боротьби аналізувався виключно на позитивних прикладах [82, 87, 92, 133, 203, 204, 214, 369].

Новий період історіографії проблеми розпочався з другої половини 70-х років ХХ ст. Концепцію історії війни було скориговано у відповідності з тогочасними вимогами та відтворено у 12-томній «Історії другої світової війни», в якій вперше: було проаналізовано значну кількість фактичного та статистичного матеріалу; до наукового обігу залучено раніше не відомі документи; містився опис багатьох подій воєнного періоду, численні приклади героїзму та відданості на фронті і в тилу. Однак до повного оновлення наукового осмислення історії війни автори не вдалися. У цей період друком вийшли збірники документів, а також фундаментальні індивідуальні монографічні дослідження, у яких у тією чи іншою мірою було розглянуте і питання історії спецслужб і військ НКВС воєнного періоду [94, 95, 115, 125, 132, 138, 164, 165, 182, 187, 189, 241, 242, 252, 304, 310].

Активізувало науково-дослідну роботу і керівництво МВС СРСР. Наприкінці 70-х років було сформовано група науковців, основу якої склали працівники Центрального архіву ВВ МВС СРСР М.М. Старіков, І.М. Чистяков та ін. За їх участю було видано збірник документів, а згодом серію посібників [98, 124, 128, 130, 131, 255]. Проте наголос у них було зроблено на участі та ролі внутрішніх військ в обороні й звільненні окремих міст, пропаганді героїзму їх особового складу. Проблемі ж охорони тилу у них приділялася лише контекстна увага. Програмне дослідження «Війська називаються внутрішніми» [130] відрізнялось

ідеологічними і цензурними рамками. У контексті проблеми, яка розглядається, службово-бойові завдання військ у ньому лише позначалося. Помітно не відрізнялася у цьому сенсі і монографія В.Ф. Некрасова [251], присвячена історії внутрішніх військ за всі роки їх існування. Серед поставлених наукових цілей і завдань питання охорони тилу діючої армії автор навіть не визначав.

Тоді ж було поновлено і видання журналу «На бойовому посту», в якому з'явилася спеціальна рубрика «З історії військ», де висвітлювалися ті чи інші епізоди службово-бойової діяльності формувань НКВС (МВС) у різні історичні періоди. Однак більша частина матеріалів носила агітаційно-пропагандистський характер, розкриваючи переважно героїчні дії і вчинки окремих частин, підрозділів та військовослужбовців. Науково-аналітичні матеріали, зокрема щодо охорони тилу у воєнний час, практично були відсутні.

Більш ґрунтовні наукові праці з історії військ НКВС воєнної доби розпочалися з появою кандидатської дисертації Б.П. Білозерова [92]. Близькими до цієї ж теми стали і докторські дисертації В.Ф. Некрасова і В.В. Склярова [250, 313], кандидатські – І.Є. Ложкіна, А.Є. Алексеєнкова, Б.Д. Мостовика, В.В. Баскакова [214, 78, 87. 239], які характеризувалися висвітленням окремих сторін діяльності ВВ у роки війни. Водночас вони були обмежені часовими і територіальними рамками та присвячені виключно окремим проблемам їх історичного минулого, а головне – носили партійно-політичний характер. Не знайшли у них належного відображення, за виключенням дослідження Б.П. Білозерова [93], і питання охорони тилу. Боротьбу з диверсійно-розвідувальними формуваннями противника у дисертаційних дослідженнях фрагментарно розглядали лише окремі автори. Діяльність військ і органів НКВС в них була показана лише окремими епізодами без прив'язки до їх функцій і завдань [75, 77, 130, 134,

198, 199, 215, 222, 227, 255, 292, 317, 360] та мала ідеологічне спрямування.

Певний внесок у висвітлення ролі і місця військ НКВС у роки війни зробило і Політуправління прикордонних військ СРСР. Упродовж зазначеного періоду і пізніше під його опікою світ побачила низка документальних збірок та авторських праць [181, 182, 183, 184, 239, 256, 276, 315]. На окремих їх сторінках згадувалась і задекларована нами тема. Спираючись на здобутки колег «по цеху», практично всі вони переслідували і відповідну ідеологічну мету.

Третій етап в історіографії досліджуваної теми пов'язаний із розпочатою у другій половині 80-х рр. перебудовою, яка дещо послабила партійний контроль над історичною наукою, усунула політичну та військову цензуру, створила певні умови для критичного аналізу не вивчених та відверто фальсифікованих подій 1941–1945 рр. Попри це, до 1990 р. у наукових працях, що стосувалися історії органів і військ НКВС, як і раніше акцент робився переважно на висвітленні лише героїчних прикладів та питаннях партійного керівництва їх діяльністю.

Лише окремі дослідники зважувалися приділяти увагу не лише позитивним, а й негативним сторінкам їх історії, зокрема пов'язаним зі сталінською репресивною національною політикою [75, 131, 164, 165, 213, 215, 216, 223, 225, 230, 270, 307, 311, 312, 354, 361,]. З'явилися і праці, що висвітлювали роль військ та радянських спецслужб у вирішенні окремих специфічних завдань. Однак власне про роль військ НКВС по охороні тилу діючої армії на території України у них лише згадувалось [174, 176, 179, 199, 237, 305, 306].

Прорив у дослідженні щодо появи та функціонування різних видів військ, органів і служб Наркоматів внутрішніх справ та державної безпеки СРСР, зокрема в умовах війни, розпочався з кінця ХХ ст. За останні 20 років створено сотні праць, більшість з яких є науково-популярними [73,

81, 94, 104, 111, 114, 131, 140, 153, 166, 179, 180, 197, 200, 202, 207, 209, 210, 215, 222, 239, 305, 307, 312, 321]. Варто зауважити й наступне: на відміну від попередників, де увага акцентувалася виключно на позитиві, у багатьох з них спостерігається зворотна тенденція. При подачі матеріалу, ігноруючи наукову об'єктивність, у більшості з них йдеться переважно про негативні сторони їх діяльності, зокрема на Кавказі, в Криму, при організації загороджувальних загонів тощо. Історично виваженими можна вважати лише праці Б.П. Білозерова, М.М. Старікова і А.С. Чайковського та ін. [3, 323, 324, 327, 328, 329, 341, 342, 353, 356, 349], у яких чи не вперше науково, а головне, достатньо всебічно, показана участь військових та спеціальних формувань у забезпеченні безпеки фронтового і глибокого тилу. Певним їх недоліком є те, що дану проблему вони висвітлюють з огляду на події на усьому театрі воєнних дій. Про ситуацію в Україні у них згадується тільки опосередковано.

Науково об'єктивними у цьому випадку виглядають і збірники документів та матеріалів, а також енциклопедичні довідники і словники, що з'явилися у світ за останні 10-15 років [129, 175, 176, 140, 197, 198, 202, 217, 218, 219, 220]. Особливу увагу серед них привертає шеститомне видання «Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне» [259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 289, 290, 291, 297, 298, 299, 300, 301, 302], що вийшло друком упродовж 1995–2008 рр. У ньому чи не вперше розглядаються різні аспекти досліджуваної проблеми. Позитивним є і той факт, що не замовчуються недоліки та помилки, які були допущені у ході її вирішення. Однак події, що мали місце на українських теренах у смузі оборони (наступу) Південного та Південно-Західного, а згодом 4-х Українських фронтів, у них представлені лише фрагментарно.

Специфіка діяльності особливих відділів НКВС по забезпеченню військ діючої Червоної Армії від ворожої агентури, а пізніше створеної на

їх основі військової контррозвідки СМЕРШ, у науковій літературі знайшла значно менше відображення. Привертають увагу праці В. Абрамова, С. Острякова, О. Смилова та ін. [73, 163, 258, 270, 284, 316, 318, 319]. Як у згадуваних документальних збірниках, їх автори достатньо об'єктивно оцінили як досягнуті результати, так і допущені промахи. Висвітлено у деяких з них і окремі прийоми та методи агентурно-оперативної і агентурно-розвідувальної роботи по охороні тилу.

Наукового аналізу заслуговує зарубіжна та вітчизняна історіографія. Варто зауважити – якщо питання забезпечення безпеки німецьких військ від проникнення ворожої агентури на окупованих територіях і у радянському тилу знайшли певне висвітлення, то охорона оперативного тилового району армій і груп армій Вермахту, зокрема на території України, залишилась поза увагою. Певним винятком можна вважати лише праці Ш. Датнера, Ч. Диксона, К. Мочарського, Н. Мюллера, Р. Фрайгера і Х. Хьоне, де Йонга та ін. [156, 157, 158, 161, 240, 245, 346, 351].

Значно потужніше представлена науково-популярна та мемуарна література, зокрема, колективні і індивідуальні праці, а також збірники документів, написані та підготовлені за участю В. Александрова, В. Коровіна, К. Бартца, Ж. Деларю, А. Герена, Г. Гелена, Е. Бояджи, де Йонга, О. Скорцені, С. Чуєва, В. Шелленберга та ін. [76, 83, 103, 112, 118, 146, 147, 202, 212, 228, 244, 314, 325, 364, 368, 373]. Їх цінність, не зважаючи на суб'єктивний у деяких з них підхід до висвітлення подій, полягає в показі організації розвідувально-контррозвідувальної і диверсійної роботи у радянському тилу з «середини», очима безпосередніх учасників.

В сучасній Україні окремі питання діяльності військ і органів НКВС з елементами охорони тилу, висвітлювали ряд вітчизняних вчених: Л.В. Бородич у 1999 р. у дисертації «Внутрішні й прикордонні війська в Україні у 1917–1941 рр. (Історико-правовий аспект)» [101]; О.І. Олійник у

2000 р. – «Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941рр.): структура, функції, діяльність» [257]; О.М. Калюк у 2006 р. – «Війська НКВС (МВС) в Україні (1939–1953 рр.): історико-правовий аспект» [193]; Р.М. Кононець у 2013 р. – «Організаційно-правові засади охорони тилу в умовах війни (за матеріалами Другої світової війни 1939–1945 рр.)» [201]. Однак їх спрямування зосереджувалося на загальних та юридичних питаннях розглядуваної проблеми. Інші, надзвичайно важливі напрямки їх діяльності в умовах війни (організаційно-штатна побудова військ, їх функції і завдання, тактика дій, результати функціонування тощо), залишились поза межами. До того ж у них йдеться про всі наявні на той час види внутрішніх військ. Про діяльність головних їх структурних одиниць – з охорони тилу діючої армії, тільки згадується.

При узагальненні оцінки рецензованих праць, цілком або частково присвячених історії військ, органів і служб наркоматів внутрішніх справ і державної безпеки, а також СМЕРШУ в період 1941–1945 рр., необхідно підкреслити: вони є різноплановими, не завжди рівноцінними за змістом і науковою об'єктивністю. Частина з них носить популістський характер, з висвітленням лише тих фактів, які вкладались у задану концепцію. В інших спостерігається прагнення охопити весь їх історичний шлях або ж увага концентрується на окремих його складових. Узагальнено ж питання убезпечення тилу країни практично не вивчалось. Водночас, цінність згадуваних і інших доробків визначається використанням у них фактичного матеріалу щодо бойової та службової діяльності військ НКВС та радянських спецслужб у ході збройного протистояння із фашистською Німеччиною. Схожу оцінку можна надати і джерелам, що висвітлюють діяльність супротивної сторони. Загалом вони не вичерпують широкого різноманіття теми, а лише створюють історіографічну основу та надають певні можливості для подальшого дослідження охорони оперативного і військового тилу в умовах війни.

Таким чином, аналіз історіографії свідчить: питання охорони оперативного і військового тилу комплексно, а у нашому випадку в обсязі декількох фронтів на території України, не досліджувалося, а деякі складові цієї діяльності розглядалися лише через нормативно-правову призму у загальному контексті організації та здійснення охоронного процесу. Деяким виключенням стала діяльність органів СМЕРШу на заключному хронологічному відрізку досліджуваної теми. З причини обмеженого доступу до архівних джерел та їх утаємниченості, і до сьогодні залишаються невивченими багато надзвичайно важливих аспектів тогочасних подій, зокрема агентурно-оперативна та агентурно-розвідувальна робота охоронних сил у боротьбі з диверсійно-розвідувальною і контррозвідувальною діяльністю німецьких спецслужб. Безумовно, у сучасній військово-політичній ситуації цей досвід має бути вивчений та використаний.

Результати історіографічного аналізу дозволили автору виявити ряд напрямків, які не знайшли віддзеркалення у наукових дослідженнях, серед них: еволюція охорони тилу в умовах війн і воєнних конфліктів; питання охоронно-каральних заходів командування Вермахту і цивільної окупаційної влади по убезпеченню тилу німецьких військ; система та особливості охорони радянського тилу загалом, діючої армії зокрема; тактика дій, службово-бойові і агентурно-оперативні заходи військ з охорони тилу і спецслужб у боротьбі з диверсійно-розвідувальною діяльністю противника та їх результати.

Джерельну базу дослідження склали опубліковані нормативно-правові акти, документи державних та військових органів, сукупність інших джерел різноманітного типу та видів, що містять ту чи іншу інформацію про досліджувану тему.

Серед них варто згадати низку збірок документів та матеріалів присвячених еволюційному розвитку військ НКВС [124, 126, 182, 217, 221,

255, 277]. Оpubліковані у 1950–1990 рр., незважаючи на низку недоліків (ідеологічна спрямованість, відсутність критичних думок), вони і сьогодні не втратили свого наукового значення. У своїй більшості цей документальний доробок представлений переважно донесеннями командування частин і з'єднань військ НКВС, розкриває їх службово-бойову діяльність, в окремих випадках щодо питань охорони тилу. Містяться в них і деякі вимоги тогочасних статутів та настанов, що визначали різновид, склад і зміст діяльності військових нарядів, окремі тактичні прийоми їх дій та особливості залучення до виконання бойових завдань.

Важливу роль у формуванні джерельної бази дослідження внесли опубліковані після 1991 р. збірники документів і матеріалів, що присвячені маловивченим до цього темам: стратегії і тактиці політики Радянського Союзу на територіях, що перебували під німецькою окупацією; військовим та допоміжним збройним формуванням воєнного періоду та їх ролі в охороні тилу; нормативно-правовим актам щодо формування охоронної системи та ін. Значний інтерес представляють збірки документів, що вийшли в серії «Російський архів: Велика Вітчизняна», «Луб'янка. XX сторіччя» тощо.

Ефективне виконання військами завдань по боротьбі з диверсійно-розвідувальними групами та незаконними збройними формуваннями під час охорони оперативного і військового тилу, глибинних районів країни, було можливим у тісній взаємодії з органами держбезпеки та внутрішніх справ. Документи, що регламентували діяльність військ по охороні тилу діючої армії, їх спільну роботу з органами НКВС і НКДБ, містить збірник «Органи державної безпеки СРСР у Великій Вітчизняній війні» [261–268]. У 1997 р. друком вийшов енциклопедичний довідник, присвячений історії Центрального апарату органів внутрішніх справ і державної безпеки СРСР у 1917–1960 рр. [219], де вперше наведено відомості про їх структуру,

низка документальних свідчень щодо порядку та умов проходження служби, зокрема у військах по охороні тилу діючої армії. Окремі публікації у науковій і мемуарній літературі у деякій мірі дозволили заповнити прогалини в інформації, яка відсутня в офіційних документах.

Найбільш важливу частину джерельної бази дослідження склали архівні фонди. Автором використані документи і матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГА СБУ), Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (ДА МВС України), окремі фондові матеріали Центрального архіву Міністерства оборони РФ (ЦАМО РФ), Російського державного військового архіву (РДВА) і Центрального архіву прикордонних військ Російської Федерації (ЦАПВ Росії). У них найбільш повно представлений емпіричний матеріал необхідний для аналізу тогочасних історичних подій, зокрема директиви, накази та розпорядження вищих державних і військових інстанцій та управлінь військ з охорони тилу фронтів, доповідні, рапорти, інша інформація з частин і з'єднань про ситуацію на місцях, стан дисципліни, наявність проблем, а також про результати їх діяльності.

Значна кількість архівних матеріалів присвячена організаційно-штатним заходам здійснюваним супротивними сторонами; питанням тактико-спеціальної підготовки; аналізу стану охоронних сил, їх бойової і оперативно-службової діяльності та ін. Виявлені документи дозволили розкрити систему управління радянськими і німецькими охоронними силами, визначити їх структуру та чисельність, показати хід та спрямованість вирішуваних ними завдань, процес реформування, проаналізувати виконання поставлених перед ними завдань.

Основні результати історіографії теми та результати вивчення джерельної бази наукового доробку опубліковані в авторських працях.

Особистий внесок автора в отриманні наукових результатів, викладених в дисертації, полягає у тому, що ним особисто:

здійснено історіографічний аналіз літератури та джерельної бази з обраної теми, встановлено ступінь її наукової розробленості;

отримано якісно нову емпіричну інформацію, як результат до наукового обігу залучено маловідомі архівні документи, розкрито систему охорони оперативного і військового тилу супротивних сторін.

Водночас аналіз історіографії та джерельної бази дослідження засвідчив: у вітчизняній та зарубіжній історіографії розглядувана тема не була предметом окремого наукового пошуку та залишається практично не вивченою. Добута і виявлена джерельна база є різноманітною, а головне достатньо повною для вирішення задекларованого наукового завдання.

Методологія дослідження та особливості її застосування спрямовані на: висвітлення та аналіз підходів попередників щодо питань, піднятих у науковому доробку; напрацювання власного бачення досліджуваної теми у руслі наукового завдання. У ході роботи автор керувався основними принципами історичної науки – об'єктивності та історизму. Досліджувану проблему намагався розглянути багатогранно, уникаючи суб'єктивістських висновків та кон'юнктурних оцінок. З метою всебічного її вивчення, використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Зокрема, поєднання загальнонаукових методи (аналізу, синтезу, порівняння) дозволило комплексно підійти до досліджуваного процесу становлення охоронних систем ворогуючих сторін, синтезувати їх загальні і відмінні складові, виділити характерні риси та особливості, дійти до обґрунтованих висновків.

Історичні методи (історико-порівняльний, історико-системний, історико-статистичний) сприяли встановленню найбільш важливих військово-політичних факторів та їх вплив на появу і функціонування обох охоронних систем, розкриттю нормативно-правових, організаційно-

структурних, кадрових та тактичних засад діяльності їх складових, визначенню кількісних та якісних параметрів даного процесу, його еволюційного розвитку.

Особливість застосування статистичного методу полягала у використанні різних методологічних та методичних прийомів, які дозволили кількісно вимірювати зв'язки у процесі діяльності військових та спеціальних органів і служб з питань організації, структурної побудови, кадрового забезпечення та функціонування сил охорони оперативних тилових районів. Використання даного методу передбачало розгляд явищ та процесів у їх русі, постійних змінах і розвитку, що безпосередньо відповідало вимогам наукового доробку.

Статистичні методи зведення та групування первинного статистичного матеріалу включали методи перевірки, систематизації, обробки та підсумування емпіричних даних, представлення їх в окремих випадках у формі невеликих статистичних показників. Їх групування включало розподіл (розчленування) та періодизацію за ознаками її відмінності. Узагальнення і аналіз зведеного матеріалу дозволило виявити визначальні властивості та особливості процесу організації охорони оперативного і військового тилу обома сторонами на різних його етапах.

Важливе місце у розкритті теми належить методу періодизації. Враховуючи, що розподіл на періоди є універсальним і визначається як підходами до предмету дослідження, так і ним самим, автор вважав за необхідне вичленити їх декілька. Застосування даного методу полягало у впорядкуванні та систематизації процесу функціонування протилежних систем охорони тилу у його різних формах, виділенні вузьких моментів, встановленні особливостей у цій діяльності під час еволюційного розвитку її складових елементів. Варто зауважити, що для німецької і радянської сторін періодизація не співпадає. У другому випадку це пояснюється повною окупацією України влітку 1942 р. та остаточним звільненням її

території восени 1944 р. Умовно можна виділити два таких періоди (червень 1941 р. – липень 1942 р.), (друга половина 1943 р. – жовтень 1944 р.) Їх особливостями були: перший період – започаткування системи охорони тилу; її становлення; здобуття досвіду службово-бойової діяльності та агентурно-оперативної роботи тощо; другий – оптимізація форм та методів радянських охоронних сил; зростання їх активності та результативності.

Німецька сторона систему охорони тилу військ Вермахту на окупованій радянській території готувала заздалегідь. Зважаючи на це, доцільно виділити підготовчий етап (з часу затвердження плану «Барбаросса» (грудень 1940 р.), до початку вторгнення в СРСР (червень 1941 р.), а також: перший період – 22 червня 1941 р. – липень 1942 р.; другий – серпень 1942 р. – друга половина 1943 р.; третій – 1944 р. Кожному з них були притаманні характерні риси та особливості – від глибокої впевненості у «бліцкризі» у ході першого з них, як результат – недооцінка потреби у широких охоронних заходах, до вимушеного, водночас широкого залучення (другий період) до них, крім охоронних сил, фронтових частин і з'єднань, військ союзників, національних колаборантських формувань тощо, до майже повної дезорганізації роботи оперативного тилового району у ході стратегічних наступальних операцій чотирьох українських і п'ятого (партизанського) фронтів (третій етап). Метод періодизації, а також класифікації, було використано і під час аналізу історіографії дослідження та узагальнення його джерельної бази. Історичний метод дав змогу дослідити генезис процесу, пов'язаного з появою та функціонування систем охорони тилу, залучення до охоронних заходів допоміжних збройних сил у вигляді винищувальних батальйонів і груп сприяння їм, організацію в тилкових районах за участю територіальних органів внутрішніх справ та державної безпеки розвідувально-контррозвідувальної та протидиверсійної роботи, забезпечення військовою

контррозвідкою (особливими відділами, а з квітня 1943 р. – підрозділами СМЕРШу), заходів по недопущенню проникнення в Червону Армію ворожої агентури. Подібні кроки спостерігались і з боку супротивної сторони.

У межах історичного підходу використано порівняльно-історичний метод. За допомогою порівняльних засобів та процедур він дозволив виявити схожість та відмінність між явищами, що досліджувалися, визначити їхню спорідненість (зв'язок за походженням), загальне й специфічне у їх розвитку. Загалом, в основу викладення матеріалу покладено проблемно-хронологічний принцип.

Наукові дослідження вимагають описування, аналізу та удосконалення понятійного апарату, тобто термінів і понять, що його позначають. При написанні дисертації за участю термінологічного принципу автором розглянуто та уточнено їх значення, обсяг, взаємний порядок та субординацію вживання. Здійснена також спроба узагальнити та систематизувати і, відповідним чином, обґрунтувати зміст використаних термінів та понять, адаптувати їх відповідно до розглядуваної теми. До їх загального переліку (і найбільш широко використаних, і тих, що пропонуються до наукового вжитку), варто віднести: поняття та визначення, що характеризують організацію та зміст охорони тилу країни загалом, діючої армії зокрема; нормативно-правові, організаційні та структурно-логістичні процеси і явища; спеціальні терміни та поняття, що відображають технологію вжитих заходів та специфіку діяльності охоронних сил. Зокрема:

- **агентура** – мережа (група) агентів і освідомлювачів, що здійснювала збір розвідданих, диверсійні та терористичні акти, інші форми підривної роботи на окупованій території і в тилу противника;

- **агентурна мережа (резидентура)** – пов'язана між собою група агентів, очолювана агентом-резидентом, який підконтрольний

співробітнику розвідки (контррозвідки) супротивної сторони, на яку працювала агентурна мережа;

- **агентурна розвідка** – добування з допомогою таємних агентів (освідомлювачів) даних про збройні сили, військово-економічні, мобілізаційні та інші можливості противника, а також про стан та оснащення театру воєнних дій;

- **війська НКВС** – різновид (оперативних, прикордонних, конвойних, по охороні важливих промислових і залізничних об'єктів тощо) військових з'єднань і частин, що знаходились в структурі союзного Наркомату внутрішніх справ. У 1941–1945 рр. до них включили війська по охороні тилу Червоної Армії;

- **глибина охорони оперативного і військового тилу** – відстань від переднього краю (лінії фронту) до закінчення кордону тилового оперативного району з метою попередження та ліквідації наслідків дій противника за участю охоронних сил шляхом військових, агентурно-оперативних та агентурно-розвідувальних заходів. У розглядуваний період глибина охорони оперативного тилу становила: для діючої Червоної Армії – до 100 км; військ Вермахту – 350-500 км;

- **тиловий оперативний район** – встановлені супротивними сторонами в умовах війни межі території від лінії фронту в глибину радянського тилу (окупованої території), що перебувала у підпорядкуванні начальника (командувача) військами охорони тилу фронту (груп армій);

- **оперативно-бойова діяльність** – поєднання оперативної, агентурної і бойової роботи охоронних сил з метою виконання завдань по ліквідації диверсійно-розвідувальних груп (ДРГ), бандформувань та окремих агентів противника;

- **охорона і оборона тилу** – комплекс загальнодержавних політичних, правових, військових, економічних та інших заходів, спрямованих на захист та оборону місць дислокації військових частин і

з'єднань, тилових об'єктів і установ, попередження підривних дій супротивника шляхом знищення диверсійно-розвідувальних формувань та окремих агентів;

- **охорона оперативного і військового тилу** – система заходів охоронних сил, спрямованих на убезпечення фронтових військ, стратегічних і інших важливих оборонних об'єктів у смузі тилового оперативного району;

- **охоронні сили** – комплекс військових та спеціальних підрозділів органів і служб та допоміжних збройних формувань, на які покладались охоронні функції, виконання інших специфічних завдань по охороні тилу;

- **прифронтва смуга** – територія місцевості, що розпочиналася за лінією фронту (у 5-15 км від переднього краю оборони), на якій дислокувалися частини та з'єднання, а також тиліві установи військ Вермахту (діючої Червоної Армії). У 1941–1945 рр. залежно від військово-політичної ситуації по обидві лінії фронту вона становила 25-30 км, з встановленням особливого режиму для цивільного населення;

- **система охорони оперативного і військового тилу** – комплекс військово-організаційних заходів, охоронних сил і засобів, створених для убезпечення тилу фронтових військ; **система охорони тилу має відповідати** а) оперативній обстановці; характеру охоронної діяльності; специфіці функціонування її складових; конфігурації районів дислокації об'єктів охорони; належному рівню озброєння, матеріально-технічним та спеціальним (охорони і маскування) засобам; б) забезпечувати виконання поставлених завдань; надійність охорони та ефективність протидії підривній роботі противника; ефективно та економно використання наявних сил та засобів боротьби. **Складовими системи охорони тилу виступають** нормативно-правові, організаційно-кадрові, матеріально-технічні та логістичні заходи. Вирішальну роль у забезпеченні успішної

реалізації поставлених завдань є стратегічна мета та тактика дій охоронних сил;

- **службово-бойова діяльність по охороні тилу** – повсякденне виконання нагальних службово-бойових (бойових) завдань з розшуку, захоплення (ліквідації) ворожих десантів, ДРГ та агентів, знищення повстанських та бандитських формувань.

Зважаючи на зазначене, у дисертаційному дослідженні під терміном **«охорона оперативного і військового тилу»** розуміється охорона оперативних тилкових районів військ Вермахту і діючої Червоної Армії на території України упродовж 1941–1944 рр. Окремі згадки в роботі про події поза їх межами використано для загальної ілюстрації важливості розглядуваної проблеми. Остання, на наше переконання, заслуговує окремого наукового дослідження.

1.2. Еволюція охорони тилу в умовах війн і воєнних конфліктів

Загострення міжнародної політичної ситуації, а відповідно подальший розвиток військової справи, примушують не лише до оновлення воєнних доктрин щодо можливих війн чи участі у воєнних конфліктах, але й до використання якісно нових форм, способів і методів бойових дій. Останньому сприяють науково-технічна революція та запровадження у практику спеціальних технологій трансформації суспільства. У сьогоденному житті людства звичними стали поняття гібридної, інформаційної та кібервійни, боротьби за панування у космічному просторі, ідеї глобального стратегічного удару тощо. Ці й інші форми розвитку подій активно обговорюються професіоналами та аматорами, напрацьовуються і пропозиції щодо розвитку збройних сил та військово-промислового комплексу. Водночас, навіть поверхневий аналіз

сучасних публікацій на тему майбутнього збройного протистояння свідчить про наявність системного нерозуміння важливих складових військової науки. Абсолютна більшість авторів сучасну модель дій супротивних сторін намагається вбачати виключно на лінії бойового зіткнення шляхом визначення чисельності та видів військ, їх організаційної побудови, стану та видів озброєння, форм та способів його застосування тощо. Безумовно, ці питання визначають важливі аспекти військової теорії, повноту відповідей на які слід вважати основою підготовки до війни у разі її виникнення. Однак існує проблема і у тому, що ще не дослідженими залишаються не менш важливі аспекти протидії можливному противнику – організація охорони глибокого, прифронтового і фронтового тилу, забезпечення військ від ворожих посягань. Дослідження даної проблеми, як і інших стратегічних складових ведення війни, вимагає її розгляду у вітчизняній і світовій історичній ретроспективі.

Дезінформація, обман та підрив боєготовності та боєздатності військ супротивника завжди були і залишаються одними із основних принципів ведення будь-якої війни. «Если вы хотите ... привести неприятельское войско в замешательство, – наголошував у свій час Ніколло Макіавелі, – то надо придумать что-нибудь, способное устроить противника» [224, с. 287]. Одним із тогочасних способів ведення «таємної» війни стало використання агентів. До нього вдавалися практично у всіх воєнних кампаніях, починаючи з Троянської війни, а можливо, і раніше. В основі лежали наступні переконання: вивідувач у ворожій фортеці вартує цілої армії; дані про противника визначають тактику війни; шпигуни і провідники потрібні головнокомандувачу як очі. Вважалося, що мета виправдовує будь-які засоби. Макіавелі стверджував: «Все вооруженные пророки побеждали, а все безоружные гибли» [224, с. 287].

Про прийоми та методи розвідувальної та контррозвідувальної роботи, а також про заходи з метою забезпечення армії від ворожих

посягань писали і античні автори. Згадували вони і про використовувані прийоми та методи, зокрема, афінського полководця Шареса, (середина IV ст. до н.е.) [353, с. 19]. Римські історики Полібій і Тит Лівій свідчили: одягнувши перуку і причепивши фальшиву бороду, карфагенський полководець Ганнібал особисто неодноразово проникав у розташування римських військ. Під час підкорення Галії послугами таємних вивідувачів широко користувався і Юлій Цезар [359, с. 9].

Ці та багато інших джерел доводять, що вже у прадавні часи використовувались звичні сьогодні прийоми та методи агентурно-розвідувальної роботи. Тоді ж було закладено і фундамент майбутніх спеціальних державних інституцій, головне завдання яких полягало у проникненні в таємниці відповідних індивідів та соціумів, паралельно у захисті власних таємниць. Про системний підхід до справи ще не йшлося.

Першими, хто запропонував науковий підхід до вирішення проблеми розвідувальної та контррозвідувальної роботи, стали китайські вчені Сунь Цзи, Тай Гун, Ду Му і Ду Ю. Зокрема, у дослідженні Тай Гуна «Шість секретних вчень» розглядались стратегія та тактика державного управління, вносились пропозиції з приводу шляхів зміцнення держави, забезпечення ефективного контролю з боку влади над процесами суспільно-політичного і економічного життя країни. Крім загальновідомих стратегічних напрямів (функціонування державного механізму, поліпшення матеріально-технічної бази, створення ефективної системи управління тощо), автор розглянув і спеціальні прийоми та методи боротьби по забезпеченню держави від внутрішньої та зовнішньої загроз. Особливу увагу він акцентував на інтенсивному здобутті інформації та зондуванні імовірного противника, управлінні ним шляхом обману, психологічного тиску, застосування наступальної, агресивної тактики дій. Наголошував: для досягнення мети необхідно використовувати всі можливості за умови їх цілковитої утаємниченості [353, с. 19].

Існуючу на той час суму знань стародавнього Китаю про систему поглядів на військово-політичну доктрину у праці «Трактат про військове мистецтво» («Мистецтво війни»), систематизував Сунь Цзи. Ним було започатковано і перші дослідження щодо питань розвідки та контррозвідки. Їм він присвятив окремий розділ – «Використання шпигунів». «Освічені монархи і мудрі полководці, – підкреслював Сунь Цзи, – просувались і перемагали, чинили подвиги, перевершували інших лише тому, що знали все наперед завдячуючи шпигунам». Вони, на його думку, «скарб для монарха», їхня діяльність для інших має бути нерозкритою таємницею» [334, с. 77].

Наукові здобутки Сунь Цзи, у частині використання агентури, розширили його послідовники – Ду Му і Ду Ю [344, с. 163].

Поява прообразу сучасних спецслужб, відповідних форм та методів їх діяльності спостерігались і в інших державах Стародавнього світу – Греції, Римі, Єгипті, Юдеї тощо [339]. У Середньовіччі стратегічну раптовість, віроломство, ретельне маскування, дезорганізацію оборони противника широко використовувало монгольське військо. Загалом, наведені й інші історичні приклади свідчать: виникненню спецслужб, а також відповідних військових формувань, передувала поява нетрадиційних прийомів та методів розвідувальної і контррозвідувальної діяльності. Відповідні інституції з'явилися лише у процесі еволюційного розвитку людського суспільства при виникненні реальних потреб у захисті внутрішніх і зовнішніх державних інтересів.

Започаткувавши генезис власних моделей майбутніх охоронно-каральних структур, різні історичні типи державних утворень водночас зайняли і принципову позицію як щодо їх побудови, так і використання специфічних, притаманних лише їм форм та методів роботи. Прикметною рисою було і те, що на законодавчому рівні, за винятком окремих спроб у часи Середньовіччя (наприклад, Вінчестерський Статут короля Англії

Едуарда I передбачав деяке регулювання слідчо-розшукової роботи), нормативно-правове забезпечення їх функціонування з'явилося лише в епоху капіталізму.

У розглядуваний період серйозно відставало і тактично-стратегічне мислення щодо можливого використання народжуваних спецслужб та спеціальних збройних формувань як на загальнодержавному рівні, так і у військовій справі. Не спонукав до цього і характер тогочасних війн, зокрема відсутність потреби по охороні тилу власних військ, а тим більш глибинних тилкових районів. Про будь-яку масштабну диверсійно-розвідувальну роботу тоді ще не йшлося. Головне завдання тогочасних спецслужб вбачалося у недопущенні проникнення в армію ворожих агентів і вивідувачів.

Першими «паростками», що поклали початок майбутній системі охорони тилу діючої армії, на нашу думку, могли бути українські козаки. Їх досвід є більш ніж повчальний і пов'язаний він, з одного боку з тактикою бойових дій, з іншого – існуючою постійною загрозою нападу противника з тилу [80, 100, 122, 149, 150, 152, 167, 177, 206, 236, 282, 367, 375]. Г.Л. Боплан засвідчував: козаки не раз «зустрічали татар, які хотіли напасти на табір, але нічого заподіяти не могли, хоч і перевершували їх за своєю чисельністю у кілька разів» [100, с. 144]. Тим самим українські козаки вже наприкінці XVII ст. опанували окремі елементи охорони власного війська, які широко використовували на марші, в період наступальних бойових дій та під час оборони. Варто зазначити й таке: носили вони виключно тактичний характер. Той факт, що останні не стали надбанням тогочасної військової науки, пояснюється відсутністю української державності, її регулярної армії, характером війн, а головним чином оперативним мистецтвом армій воюючих держав [292, с. 191].

Не випадково, що майже до кінця XIX століття потреби в організації охорони тилу діючої армії не вбачалось. Переслідуючи одна одну,

супротивні сторони намагались завдати поразки в ході виключно однієї вирішальної битви. За світовим історичним досвідом переможець вікторії, як правило, отримував і країну переможеного. Відволікати наявні збройні сили на інше, у тому числі на організацію підривних дій у тилу противника, не вважалось за потрібне. Прикладом є початковий період Вітчизняної війни 1812 р. (червень – вересень 1812 р.), коли російські війська з боями відступали від західних кордонів Росії аж до Москви, а Наполеон весь цей час домагався вирішальної битви [123].

В Російській імперії у 1811–1864 рр. охоронні функції на випадок війни певним чином покладались на Внутрішню варту. Історик С.М. Штутман зазначав: «Організація Внутрішньої варті... проявлялась у потребі зміцненні безпеки держави, яка диктувалась зовнішніми і внутрішніми чинниками (загрозою іноземної навали, потенційною небезпекою селянських заворушень, необхідністю реорганізації місцевих формувань, упорядкування рекрутського набору, вирішення проблем етапування арештантів)... Важливого значення набувало і зосередження воєнізованих місцевих формувань у військовому відомстві, надання їм статусу складової частини збройних сил, їх злиття з гарнізонними батальйонами...» [370, с. 3].

За сутністю Внутрішня варта була поліцейською структурою, з ознаками військової організації [371, с. 93]. Питання охорони тилу в класичному розумінні у її завданнях не передбачалось. Водночас, її використання у війні 1812 р. поклало початок системному підходу до охорони тилу в районі у вигляді гарнізонної служби. Певне підтвердження даний факт знайшов в Кримській війні 1853–1856 рр.

Дослідивши історію війн і військового мистецтва попередніх століть, німецький теоретик і практик військової справи Карл фон Клаузевіц поняття «охорона тилу» навіть не вживав. Згадував лише про забезпечення армійського тилу «шляхом використання природних перешкод» (річок, гір,

боліт тощо), та про прикриття флангів, щоб «загальний вплив місцевості був вигідним...» Важливу роль у ході битв автор відводив «сторожевому охораненню», а у розділі «Оборона театра войны» наголошував: це словосполучення «состоит их двух различных элементов, а именно из решения и выполнения». Під словом «диверсія» розумів «такое нападение на неприятельскую территорию, посредством которого силы противника отвлекаются от выполняемого пункта... Объектом диверсии могут быть: крепости, значительные силы или богатые большие города, особенно столицы, возможность сбора всякого рода контрибуции и, наконец, способствование восстанию недовольных подданных противника» [194, с. 206, 313, 538]. У всіх випадках йшлося виключно про використання регулярних військ. Цілком природно, що головна увага тогочасних розвідувальних органів зосереджувалася на протидії ворожій агентурі.

Загалом подібне ставлення до організації безпеки прифронтового і глибокого тилу, на наш погляд, пояснюється наступним:

– слабкістю можливостей супротивних армій по здійсненню розвідки та контррозвідки поза основним районом ТВД. Рейдові загони, що використовувались у якості розвідувальних, у ворожому тилу змушені були діяти лише короткий час, що було покликане труднощами в оперативній передачі розвідувальної інформації, відсутністю достатньої кількості боєприпасів, наявністю матеріально-технічних проблем тощо. Голуби* та зв'язківці (вістові) далеко не завжди могли забезпечити надійний, а головне постійний зв'язок з основними силами. Як результат, командування частин і з'єднань було полишене змоги адекватно відреагувати на дії противника. Не меншою перепоною була і існуюча на той час догма щодо тактики ведення бойових дій, оперативного відстеження сил супротивника та засобів його боротьби. В оперативному

---

* Голубина пошта – один із способів поштового зв'язку, за яким доставка письмових повідомлень здійснюється за допомогою поштових голубів. Найбільш стародавній із видів повітряної пошти, що використовується людиною. Після франко-пруської війни (1870–1871 рр.) поштових голубів стали розводити для військових цілей у багатьох країнах Європи [103, с. 96-97].

тилу ворожої армії розвідувальна робота знаходила свій прояв переважно у вигляді верхових роз'їздів, можливості яких обмежувались витривалістю коней, дальністю візуального спостереження вершників;

– відсутністю логістичних даних, зокрема по швидкій передислокації військ. З використанням фуражу добовий перехід кавалерії сягав 50 км, на підніжному кормі (влітку) – 25-30 км. При перевищенні норм кожні кілька днів виникала потреба тривалого (1-2 доби) відпочинку [171; 204, с. 232]. Ситуація значно погіршувалася взимку, пізньої осені та весною. Таких темпів було явно недостатньо для стрімкого проникнення, тривалих та масштабних диверсійно-розвідувальних дій великих мас кавалерії в глибокому ворожому тилу;

– обмеженістю можливостей воєнної економіки воюючих сторін. Основними родами військ залишались кавалерія та піхота, а головним видом озброєння – шабля і гвинтівка. Спеціальних потужних галузей промисловості для їх утримання, виробництва та експлуатації не вимагалось. За законами воєнного часу коні підлягали реквізиції у кожному населеному пункті, а озброєння, у разі дбайливого зберігання та догляду, можна було використовувати десятиліттями;

– відсутністю будь-яких значущих об'єктів у глибокому тилу, захоплення чи виведення із ладу яких могло надати противнику вирішальну перевагу. До ХХ століття навіть у європейських державах яскраво виражених промислових центрів було не багато. Основні сталеливарні заводи і фабрики з виготовлення зброї та військового спорядження, як правило, розташовувалися на відстані сотень, а інколи і тисяч кілометрів від державного кордону, а відповідно і ТВД;

– сільський устрій життя більшості населення воюючих країн не дозволяв нанести критичного збитку ворожому тилу. Збройні сутички біля населених пунктів з подальшою їх «зачисткою» гальмували темпи просування не лише основних сил, але й авангарду, що дозволяло

противнику підійти на близьку відстань і зробити чергову спробу розгрому супротивного війська [170].

Таким чином, до початку широкої механізації армій, можливість ефективних дій у глибокому тилу противника була відсутня. Подібні намагання спостерігались лише в окремих випадках, наприклад у вигляді партизанських рейдів кавалерійських загонів, зокрема російської армії під командуванням Дениса Давидова у війні з Наполеоном [154, 159].

Зважаючи на зазначене, не виникало і потреби у підготовці та здійсненні заходів по дезорганізації тилівих районів супротивника, а, відповідно, не доводилось очікувати чогось подібного у власному тилу. Як результат, питання його охорони на порядку денному у стратегії і тактиці воюючих сторін не стояло. Зусилля у цьому напрямку стали помітними лише на початку ХХ ст. Пов'язані вони були з світовим військово-економічним розвитком, переходом до масових регулярних армій, більшої їх залежності від різностороннього, а головне, своєчасного військового та матеріально-технічного забезпечення, що, у свою чергу, підштовхувало ворогуючі сторони до пошуку можливостей впливу на логістичні шляхи.

Важливим фактором стала поява на ТВД лінії фронту та прифронтної смуги, у межах якої розташовувалися резервні військові частини, тиліві органи та установи оперативно-тактичного призначення. На цій же території розпочалося і запровадження особливого режиму для цивільного населення, передбачалось вжиття кроків по проведенню специфічних заходів на випадок появи ворожих диверсійно-розвідувальних груп чи регулярних підрозділів. В глибинних районах країни охорона тилу планувалася за старими канонами військової науки – протидією регулярними військовими формуваннями окремим підричним акціям або їх спробам з боку противника.

На організацію оборони і охорони прифронтного тилу вплинула і поява авіації. Її ефективність, зокрема у 1914–1918 рр., була

продемонстрована не лише в бойових умовах, але й у глибині оборони воюючих сторін, зокрема можливістю нанесення збитків економіці країни та населенню шляхом бомбових ударів. З часом за участю авіації розпочалась і доставка у тил противника агентів та ДРГ.

У ході Першої світової війни було визначено і різницю між організацією охорони тилу військ на час наступу та в умовах оборони*. Тоді ж було започатковано й майбутню військову охоронну систему. Окрім піших розвідників, пластунів, «мисливців», кавалерійських роз'їздів тощо, до справи стали залучатись розвідувальні відділи (відділення) штабів з'єднань і частин, територіальні органи імперської політичної та загальної поліції. Розпочалося створення спеціальних військових формувань, вперше проявили себе і тактичні прийоми службово-бойових, розвідувальних та контррозвідувальних дій.

Лютнева 1917 р. революція зруйнувала існуючу державну силову систему загалом, охоронну зокрема. Широкомасштабний «ліквідаційний» процес охопив не тільки цивільні установи, але і армію. Після жовтневих подій 1917 р., поруч з розбудовою Червоної Армії, розпочалося формування військ спеціального призначення. Вони обслуговували установи та об'єкти Наркомату шляхів сполучення, Головного управління водного транспорту, Наркомпроду, Центротекстилю, Головвцукру, Головнафти, Наркомату юстиції та ін. Окремою збройною структурою виступали частини і підрозділи Всеросійської Надзвичайної Комісії (ВНК), які входили до складу Збройних сил Радянської республіки [250, с. 144, 188].

Ці формування, а також прикордонна охорона вважались частинами допоміжного призначення. Станом на 23 лютого 1919 р. їх загальна

---

* Завдання з охорони тилу у першому випадку полягали у: створенні і дотриманні лояльного для армії окупаційного режиму; зведенні до мінімуму супротиву цивільного населення; матеріально-побутовому забезпеченню наступальних операцій – продовольством, ремонтною базою для техніки і зброї, виробничими потужностями для виробництва боєприпасів тощо; у другому – недопущення проникнення ворожої агентури і ДРГ.

чисельність складала 183 тис. особового складу. З метою впорядкування бойового використання, 19 серпня 1918 р. РНК було ухвалено декрет про об'єднання Збройних сил Республіки у віданні Народного комісаріату у військових справах [195, с. 217], що призвело до подвійного підпорядкування відомчих та інших подібних формувань. Зважаючи на це, 28 травня 1919 р. згідно з постановою Робітничо-селянської Ради Оборони їх було зведено у єдину структуру – військ внутрішньої охорони Республіки (ВОХР)* та підпорядковано НКВС [121, с. 260-261]. На війська покладалися завдання: охорона існуючого політичного ладу; боротьба з контрреволюційними виступами; охорона державних установ і споруд особливої важливості; охорона і оборона шляхів сполучення (транспорту і вантажів); охорона фабрик, заводів, виробництв сировини та сільськогосподарських продуктів стратегічного резерву тощо [86, с. 228]. Задіювались війська і для охорони тилів наявних на той час фронтів, підтримання прифронтового порядку та у боротьбі з бандитизмом.

1 вересня 1920 р. війська ВОХР отримали назву війська внутрішньої служби Республіки (ВНУС). Порівняно з попередниками, їх завдання практично не змінилися.

Постановою РПО від 19 січня 1921 р. [181, с. 56] війська ВНУС було передано до військового відомства, за винятком військ ВНК, залізничної та водної міліції**. Рішенням Президії ВЦВК від 6 лютого 1922 р., ВНК була реформована у Державне політичне управління (ДПУ) при НКВС РРФСР, а її збройні формування – у війська ДПУ. Склалися вони з прикордонних, конвойних і внутрішніх частин та з'єднань. З утворенням СРСР ДПУ отримало назву Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) при Раді Народних Комісарів СРСР. Відповідно, у листопаді 1923 р. війська ДПУ стали підконтрольними ОДПУ [112, с. 140-141].

---

* За виключенням військ залізничної та прикордонної охорони.

** На війська ВНК покладалася охорона державних кордонів, транспорту і виконання оперативних завдань. На війська залізничної та водної міліції, відповідно, завдання щодо охорони річок, залізниць, мостів та вантажів.

Військова реформа середини 20-х рр. ХХ ст. справила вплив і на збройні формування ОДПУ. З'явилося Головне управління прикордонної охорони і військ ОДПУ (ГУПО і ВОДПУ). Територіально війська підпорядковувалися республіканським начальникам управлінь прикордонної охорони і військ ОДПУ республік, начальникам інспекцій військ округу, краю, області. Розширено було і їх функції та завдання: боротьба з бандитизмом; обслуговування органів ОДПУ; охорона: урядових установ, державних цінностей, важливих промислових підприємств, споруд та залізниць; супровід військових та особливо важливих вантажів [232, с. 180].

У липні 1934 р. були створені союзний та республіканські наркомати внутрішніх справ. До складу НКВС СРСР ввійшло і Головне управління прикордонної та внутрішньої охорони (ГУПВО), реорганізоване з колишнього Головного управління прикордонної охорони і військ ОДПУ. З одного боку новоутворені та реорганізовані управління отримали можливість оперативно та більш предметно впливати на службово-бойову діяльність підпорядкованих частин, з іншого – зростання їх кількості та різноманітності завдань вимагало пошуку нових організаційних форм, зокрема у сфері підпорядкування, управління, кадрового й технічного забезпечення тощо. У лютому 1939 р. це призвело до чергової реорганізації військ. До початку радянсько-фінської війни вона виявилася останньою.

З точки зору досліджуваної теми важливим є наступний факт, який спростовує існуючу думку, що у передвоєнний період в СРСР питанню охорони тилу діючої армії не надавалося належної уваги. Підтвердженням тому тогочасні нормативно-правові акти: постанови РПО СРСР «Про залучення військ ОДПУ та НКВС до служби з охорони прикордонної смуги, охорони революційного порядку та оборони шляхів сполучення всередині країни у воєнний час» (липень 1925 р.); «Про оборону країни та стан Робітничо-селянської Червоної Армії» (серпень 1927 р.) [178; 72, с.

387]; доповідь Генерального штабу РСЧА «Про охорону тилу у воєнний час» (січень 1930 р.). Останній документ заслуговує на особливу увагу, оскільки ще за десять років до початку війни з Німеччиною пропонувалося вирішити вкрай важливі питання щодо убезпечення тилу країни. Його автор, Б. М. Шапошников, доводив необхідність перегляду постанови РПО від 9 липня 1925 р. у частині охорони «нейтральних» об'єктів та об'єктів державного значення, які перебували поза ТВД. Опирався він на постанову ЦВК СРСР від 3 квітня 1925 р. «Про введення в дію Положення про надзвичайні заходи охорони революційного порядку» [113]. Додавався і проект «Положення про охорону тилу у воєнний час», в якому зазначалося: «Сукупність заходів по охороні тилу у воєнний час при неодмінному збереженні нормального життя в країні, має на меті забезпечити найкращі умови для успішного ведення воєнних дій і не буде відволікати Робітничо-селянську Червону Армію від завдань, покладених на неї з моментом мобілізації». Під охороною тилу розумілося: охорона усіх держкордонів; охорона та оборона об'єктів державної значущості; підтримання всередині країни сталого громадського порядку [113].

Доповідь схвалила Революційна військова рада СРСР. Опираючись на досвід Громадянської війни, до її змісту було внесено уточнення та доповнення. Загалом, основні авторські ідеї виявилися не лише своєчасними, але й багато у чому визначальними. Свідченням того стало збільшення чисельності прикордонних та внутрішніх військ, вирішення питання підготовки їх командних кадрів, заміна воєнізованої охорони транспорту і оборонних підприємств на військову охорону. Відбулися зміни і у службово-бойовій підготовці військ [335]. Напрацювання мали пройти перевірку на практиці, однак завадили репресії другої половини 30-х рр. ХХ ст., які справили негативний вплив на весь подальший хід радянської історії, зокрема і питання охорони тилу в умовах майбутніх війн.

Події 1939–1940 рр. донедавна вважалися однією із маловивчених сторінок. Інформація про них зводилася до констатації: війна між СРСР і Фінляндією мала місце; розпочалася вона 30 листопада 1939 р., закінчилася – 13 березня 1940 р. Її результати: північно-західні кордони Радянського Союзу було відсунуто на 120 км, тим самим зміцнилась обороноздатність країни. Лише наприкінці ХХ ст. з'явилися журнальні і газетні публікації та невеликі наукові розвідки присвячені її різним аспектам [84, 85, 165, 166, 307, 308, 358], а у 1998 р. – фундаментальне дослідження російських істориків «Зимова війна. 1939–1940» [179].

На 30 листопада 1939 р. загальна чисельність фінських збройних сил склала 337 тисяч [322, с. 122]. Армія була забезпечена зимовим обмундируванням, продуктами харчування, іншим матеріально-технічним оснащенням. Існувала проблема у важкому озброєнні, особливо в протитанкових гарматах. Особовий склад мав хороші навички ведення бою у зимових умовах, добре знав і ТВД. Надійним оборонним захистом лінії Маннергейма* виступали деревоземляні вогневі точки (ДзВТ), довготривалі стаціонарні споруди (ДтСС), інші укріплення. «Наявність фортифікаційного комплексу багато у чому зумовила особливості охорони та оборони тилу фінських військ.

План дій Червоної Армії був простим: «Після отримання наказу про наступ, у взаємодії з авіацією та з метою розтягнути угруповання сил противника, війська одночасно уриваються на територію Фінляндії на всіх напрямках та завдають фінській армії вирішальної поразки» [229, с. 140]. Однак не було враховано умови в яких довелося діяти частинам і з'єднанням радянських військ, зокрема диверсійні та бойові навички фінських ДРГ, складнощі ТВД (пересічену болотисту місцевість, відсутність розвиненої мережі ґрунтових доріг, наявність значних лісових

---

* Будівництво системи довготривалої фортифікації на Карельському перешийку, більше відомої під назвою «лінії Маннергейма», велось з перервами упродовж 1920–1939 рр. До осені 1939 р. вона складалася з передпілля, головної, проміжної та тилової оборонних смуг.

масивів, велику кількість річок, озер), а головне – боєздатність армії противника. Негативну роль зіграло і переконання, що населення країни не стане розглядати радянські війська як ворога та буде масово переходити на їх бік. План вторгнення підготували так, немов би Червона Армія мала наступати рівниною, вільною від ворожих військ та укріплень. У підсумку, замість блискавичного 15-денного походу, довелося вести важку, достатньо довготривалу та кровопролитну війну*. Доповідаючи на розширеному засіданні вищого військово-політичного керівництва СРСР (1940 р.) про підсумки радянсько-фінської кампанії, поки ще нарком К. Ворошилов визнав: «Мы не представляли себе ... всех трудностей связанных с этой войной» [135, с. 36]. Однією з основних причин невдач послугувала і відсутність надійної системи охорони тилу радянських військ, що дозволило противнику проводити у їх тилах активну підривну роботу.

У ході воєнної кампанії війська НКВС планувалось залучати за схемою (у вигляді великих оперативних груп), що була відпрацьована під час подій в Західній Україні та Білорусії. Їх завдання вбачалися шляхом використання окремих підрозділів в якості розвідувальних та штурмових загонів, посилення охорони і оборони об'єктів промисловості та залізничних споруд на прифронтових шляхах сполучення, прийняття під охорону на території Фінляндії залізничних комунікацій, прикриття головних армійських пунктів постачання та складів, супроводу ешелонів з військами та озброєнням, виконання спеціальних завдань командування, безпосередньої участі у бойових діях, охорони та конвоювання військовополонених. Однак активне застосування фінами розвідувальних і диверсійних груп змінила пріоритети їх діяльності. Постало головне завдання – охорона тилу діючої армії. За наказом НКВС СРСР було

---

* За далеко неповними даними радянські втрати у її ході становили 285 510 чоловік (з них переважна кількість вбитими і пораненими), фінської (за офіційними даними) – 95 тис. вбитими і 45 тис. пораненими [120, с. 7].

сформовано вісім прикордонних полків (з них один резервний), загальною чисельністю 10 500 осіб. Кожен з них мав забезпечувати охорону тилу у межах від 20 до 30 км по фронту і до 50-70 км в глибину [322, с. 455]. У складі посиленої стрілецької роти, прикордонники дислокувалися у блокгаузах окремими гарнізонами. Для розвідки та знищення фінських ДРГ на відстань до 15 км у різних напрямках висилалися розвідувально-пошукові та винищувальні групи. На найбільш небезпечних напрямках виставлялись заслони, застави та скриті дозори. Влаштувалися облави, проводились інші розшукові заходи, зокрема перевірка документів «у всіх одиноких, неорганізовано прямуючих у тил військовослужбовців і громадян, та затримання дезертирів». Спеціальна інструкція стосовно останніх містила вимогу вживати найжорстокіші заходи [108, с. 61].

Відповідно до наказу НКО від 17 грудня 1939 р. організація охорони тилу входила в компетенцію начальників штабів частин і з'єднань діючої армії. З цією метою було введено посади їх заступників з тилу, на яких покладалась відповідальність і за убезпечення логістичних шляхів.

Діяльність фінських ДРГ посилювалась в період припинення активних бойових дій та стабілізації лінії фронту. Тактика раптових нальотів, обстрілів та засідок приносила помітний успіх. Лише в одному з батальйонів діяло 19 «партизанських» груп, завданнями яких були переважно диверсії. Їх чисельність різнилася – від відділення до взводу, а час автономного перебування у радянському тилу – до 2 тижнів. На лижах фіни встигали пройти 200-300 км. Завдання ДРГ передбачали також з'ясування напрямків пересування радянських військ, порушення транспортних комунікацій, напади на невеликі групи військовослужбовців, автомобільні колони, обози, штаби тощо, а особливо аеродроми Куотсарві і Улялуостарі [322, с. 455; 336, с. 208].

Відпрацьована була і тактика бойових дій: на засніжених дорогах у колонах знищувався перший і останній танк (автомашина), за тим з усіх

видів наявної зброї наносився вогневий удар. 22 грудня 1939 р. Ставка Головного командування зажадала обладнати через 7-8 км на тили дорогах роз'їзди та майданчики для маршових підрозділів і колон, на відстані 3-6 км один від одного побудувати легкі дерев'яні блокгаузи та забезпечити їх 45-мм гарматами і кулеметами. Вжиття цих заходів, а особливо прикриття головної фронтової комунікації – Рованіємського шосе кулеметними блокгаузами та патрулювання танкетками і бронемашинами, серйозно знизило диверсійні можливості противника. Скоротилися і втрати особового складу*.

У Заполяр'ї до участі в охороні тилу були залучені прикордонники Озерківського, Рестикентського і Куолоярвінського загонів, на які покладались завдання прикриття флангів та охорона армійського тилу, а також оборона і охорона узбережжя Кольського півострова [278, с. 84]. Охорону армійських комунікацій і кордону на Кольському півострові здійснювали окремі прикордонні підрозділи.

Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР (січень 1940 р.) «Про охорону державного кордону на ділянках Карельського і Мурманського прикордонних округів» вимагала посилити безпеку зовнішніх рубежів шляхом запобігання «прориву білофінських банд у прикордонній смузі» [116, с. 145]. У зв'язку з цим союзному НКВС доручалося розпочати формування 111 кулеметних взводів і 10 окремих стрілецьких батальйонів загальною чисельністю 10 тис. осіб. Їх завдання полягало в охороні кордону і, водночас, тилу 14-ї армії. Формування підрозділів завершилось у лютому 1940 р. Тоді ж Наркомат шляхів сполучення СРСР організував їх доставку до місця призначення [363, с. 33].

Участь прикордонних військ в охороні тилу засвідчила: поруч зі стійкістю та відвагою особового складу, проявилась і низка істотних недоліків, які негативно позначились на кінцевих результатах, зокрема:

---

* За період з 1 січня по 15 лютого 1940 р. у тили районах 14-ї армії вони становили 46 бійців і командирів, 11 з яких загинули від нещасних випадків, 3 – померли від хвороб [179, с. 236, 238].

невпевненість дій командної ланки при переслідуванні ДРГ противника; відсутність тактичних навиків щодо прийомів та способів їх знищення; невміння особового складу маскуватись при виконанні службово-бойових завдань; відсутність надійних технічних засобів зв'язку [309, с. 81-82].

12 березня 1940 р. у Москві був підписаний мирний договір. Оголошені територіальні претензії Радянського Союзу були задоволені, хоча 14 грудня 1939 р. за розв'язання воєнної агресії, СРСР був виключений з Ліги Націй. Негативним результатом стало і впевненість керівництва ряду країн, зокрема Третього рейху, про слабкість Червоної Армії. З іншого боку було отримано досвід ведення бойових дій в зимових умовах, лісисто-болотистій місцевості, прориву довготривалих укріплень та боротьби з використанням диверсійно-розвідувальних формувань. Однак, як засвідчили події 1941 р. він був проігнорований.

Фрагментарне дослідження питання організації охорони тилу в умовах радянсько-фінської війни підводить до наступних висновків:

– в умовах запланованого «блискавичного» походу питання охорони тилу діючої армії радянським військовим командуванням належним чином не розглядалось. Лише з часом до його виконання було залучено частини прикордонних та внутрішніх військ. Останні не мали відповідної тактико-спеціальної підготовки, а головне – службово-бойового досвіду;

– службово-бойова діяльність охоронних сил належним чином не була забезпечена відповідним озброєнням, спорядженням, засобами зв'язку, пересування та маскування;

– незважаючи на невтішні результати щодо організації охорони тилу, їх детальний аналіз зроблено не було. Не проводилось з цього приводу і ґрунтовних наукових досліджень. Не знайшов здобутий досвід застосування і в якості складового елемента бойової підготовки не лише військ Червоної Армії, але й спеціальних формувань, що негативно позначилось на подіях 1941–1942 рр.;

– на відміну від радянської сторони командування фінської армії максимально використало можливості диверсійно-розвідувальних загонів та груп. Сприяли цьому природні умови, належна фахова підготовка та військова майстерність їх особового складу. Слід підкреслити і наступне: із завершенням війни, розпочалося активне зближення німецьких і фінських спецслужб. Повного порозуміння вони досягли у 1940–1941 рр.

1.3. Радянські спецслужби і війська НКВС напередодні війни

Упродовж передвоєнних років радянські спецслужби вкотре зазнали організаційно-структурних змін. Керівним центром органів державної безпеки і внутрішніх справ залишався союзний Наркомат внутрішніх справ. У контексті досліджуваної теми найбільший інтерес викликає 4-й Особливий відділ (ОВ), що структурно входив до складу Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР. Його начальником було призначено майора держбезпеки А.Н. Міхеєва. Відповідно до наказу НКВС (№ 0032 від 14.01.1939 р.) «Про роботу особливих відділів НКВС Союзу РСР», на ОВ покладалась «спеціальні завдання по боротьбі з контрреволюцією, шпигунством, диверсіями, підривною роботою, іншими антирадянськими проявами в Робітничо-Селянській Червоній армії, Військово-Морському флоті, прикордонних і внутрішніх військах». Їх вирішення передбачалось переважно за участю агентурно-освідомчої мережі [71, с. 601].

У лютому 1941 р. відомство Л.Берії піддалося черговій реорганізації: «У зв'язку з необхідністю максимального посилення агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки, – зазначалося в постанові Політбюро ЦК ВКП(б) «Про розподіл Наркомату внутрішніх справ на два наркомати», – і збільшенням обсягу роботи, що проводить НКВС СРСР, її

багатогранністю..., ЦК ВКП(б) постановляє: розділити Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР на два наркомати: а) Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР (НКВС); б) Народний комісаріат державної безпеки СРСР (НКДБ)» [71, с. 593; 197, с. 6].

З НКВС до НКДБ відійшли усі оперативні та спеціальні технічні підрозділи ГУДБ. Наркомом держбезпеки став В.Н. Меркулов. Тоді ж розпочалася і реорганізація республіканських НКВС і НКДБ та їх територіальних органів. На НКДБ покладалось виконання завдань з забезпечення державної безпеки СРСР шляхом проведення розвідувальної та контррозвідувальної роботи в середині країни і за кордоном, оперативної розробки та ліквідації контрреволюційних сил, антирадянських партій, охорона вищого керівного складу партії і уряду. «Встановити, – наголошувалось у документі, – що НКДБ звільняється від проведення всякої іншої роботи, не пов'язаної безпосередньо з завданнями, перерахованими у пункті 2 цієї постанови» [71, с. 593].

До функцій НКВС було додано питання охорони громадського порядку, державних кордонів, військової охорони особливо важливих промислових і залізничних споруд, керівництва місцями утримання ув'язнених та ін. Розподіл повноважень, майна, вирішення організаційно-штатних питань відбувалося з чималими труднощами, безліччю конфліктів та суперечок [1, арк. 67].

Відбулися зміни і в структурі та завданнях органів військової контррозвідки. На відміну від розвідувальних органів, які знаходились в структурі Генерального штабу РСЧА, штабів родів і видів військ, військових округів, з'єднань тощо, до середини 1938 р. керівники ОВ військових округів за сумісництвом були і начальниками особливих відділів обласних УДБ НКВС. Відповідну роботу вони проводили за участю 5-х (розвідувальних) відділів штабів. Наказом НКВС СРСР (№ 00362) від 9 червня 1938 р. контррозвідувальні підрозділи було

започатковано не лише у військових округах, але й на флоті. Територіальні ОВ підлягали ліквідації. Периферійні контррозвідувальні органи підпорядкувались Управлінню особливих відділів (УОВ) союзного НКВС, з вересня 1938 р. – 4-му ОВ ГУДБ НКВС СРСР [356, с. 32].

Лютнева реорганізація НКВС не обійшла стороною і військову контррозвідку. Особливі відділи усіх рівнів у вигляді 3-х управлінь (відділів) відійшли до Наркомату оборони (НКО) та Наркомату військово-морського флоту (НК ВМФ) СРСР. У їх структурі з'явилися контррозвідувальні управління. 3-є Управління НКО очолив А.Н. Міхеєв [274, с. 306]. В НКВС від колишнього ГУДБ залишився лише 3-й відділ, завдання якого полягало в оперативно-чекістському обслуговуванні прикордонних і внутрішніх військ, пожежної охорони та міліції. Подібна ситуація збереглася до липня 1941 р., коли НКВС і НКДБ знову об'єднали в єдиному наркоматі – НКВС. Питання військової розвідки залишилося прерогативою 5-го управління Генштабу РСЧА.

Аналізуючи стан радянських органів державної безпеки напередодні війни, їх здатність протистояти спецслужбам Третього рейху, необхідно наголосити: вони перебували не в кращій «формі». Крім неодноразових реформаторських заходів, головна проблема полягала у втратах в роки репресій досвідченого оперативно-керівного складу. З 122 співробітників, які у 1937–1938 рр. обіймали в НКВС вищі посади, вціліли 21. За перші три місяці перебування М. Єжова в кріслі наркома внутрішніх справ, лише із системи ГУДБ НКВС «за належність до контрреволюціонерів, троцькістів, правих, націоналістів і зв'язок з ними, за зраду і шпигунство», звільненню піддалися 1 361 співробітник, з них 884 було арештовано. У доповідній Сталіну (1940) у якості наркома Л. Берія писав: «Из числа сотрудников НКВД разоблаченных, выявленных врагов народа осуждено 63 079 человек. Расстреляно 41 080 человек. Продолжают отбывать

наказание 22 319» [353, с. 292-293]. Репресії стосовно співробітників силових структур і не лише, продовжувалися і в Україні [3, арк. 20-23].

Напруженою ситуація залишалась і в політичній контррозвідці. На місце досвідчених, перевірених часом і обставинами нелегальним резидентам, прийшли кадри, що не знали навіть іноземної мови. Збільшилось і число військовослужбовців, розвідників-нелегалів, їх закордонних шефів та співробітників номенклатурних категорій, які не тільки відмовились співпрацювати з спецслужбами, але й перекинулись на бік противника [353, с. 42-43].

Не кращою виглядала ситуація і у військовій розвідці. 13 грудня 1938 р. виконуючий обов'язки начальника 1-го відділу Розвідуправління РСЧА полковник А.І. Старухін і його заступник по агентурі Ф.А. Феденко доповіли наркомові оборони К.Є. Ворошилову: армія фактично залишилась без розвідки, оскільки агентурна мережа, що є основою її діяльності, майже вся ліквідована. Це був сигнал – рушити вже нічого, потрібно будувати все заново. Були в Розвідупрі й такі, хто дотримувався протилежної думки. «Я особисто вважаю, – інформував (березень 1939 р.) Л.Мехліса (очолював Політуправління РСЧА – *Авт.*) начальник його політвідділу, – що чистка управління незавершена. Ніхто із його керівництва цим по суті не займається. Орлов (А.Г. Орлов – начальник Розвідуправління – *Авт.*) як і раніше на це питання дивиться крізь пальці. Думаю, неправду доповідає Народному Комісару» (Ворошилову – *Авт.*) [222, с.70-71].

Після вжитих «заходів» керівні посади в Розвідуправлінні посіли люди, яким не лише не вистачало оперативного досвіду та «шпигунської фантазії», а незрідка і бажання займатися «рутинною роботою». Взамін професіоналів прийшли молоді партійці, які часто не володіли елементарним уявленням в області розвідки і контррозвідки, та навіть поверховими знаннями військової справи, про що засвідчили події

радянсько-фінської війни. Виступаючи з доповіддю на згадуваній нараді, К. Ворошилов визнав: «Отдельно стоит вопрос о нашей военной разведке. Разведки как органа, обслуживающего и снабжающего Генеральный штаб всеми нужными данными о наших соседях и вероятных противниках, их армиях, вооружении, планах, а во время войны исполняющего роль глаз и ушей нашей армии, у нас нет или почти нет» [135, с. 39]. В акті про прийняття НКО маршалом С.К. Тимошенко, зафіксували: «Организация разведки является одним из наиболее слабых участков в работе Наркомата обороны. Организованной разведки и систематического поступления данных об иностранных армиях не имеется... Театры военных действий и их подготовка не изучены» [296, с. 305].

Оцінюючи стан радянської сторони у передвоєнний період щодо питань військової і політичної розвідки та контррозвідки, необхідно зазначити: у порівнянні з протидіючими у свій час кайзерівській Німеччині спецслужбам царської Росії, оперативні підрозділи НКВС і Генштабу РСЧА просунулись вперед. На відміну від попередників переможеного режиму, ними було зроблено серйозні кроки на шляху централізації розвідувально-контррозвідувальної роботи, зміцненню агентурних позицій, підбору та розстановці кадрів тощо. Діяльність розгорнули і спеціальні аналітичні центри з обробки розвідувальних даних. Кардинально змінилась ситуація з вербування та підготовки професіоналів агентурної роботи, поліпшилась система охорони державного кордону, збереження військової та державної таємниці. Позитивних результатів вдалося досягнути і по іншим напрямкам, що свідчило про ретельний підхід до вивчення промахів та помилок, взяття на озброєння кращого вітчизняного і зарубіжного досвіду [353. с. 44].

Разом з тим події перших місяців війни з гітлерівською Німеччиною засвідчили, цього виявилось недостатньо, відчувались наслідки «чисток» та фізичного знищення відданих, а головне знаючих справу, фахівців.

Наслідки не забарилися, зокрема у сфері забезпечення фронтового тилу, у боротьбі проти ворожої агентури в діючій армії.

Серйозним гальмом на шляху успішного вирішення агентурно-оперативних завдань стали міжвідомчі протиріччя, зокрема між щойно реформованими НКВС і НКДБ. У конфлікт втягнулося й щойно «народжене» 3-є Управління НКО. Ситуація загострилась настільки, що в квітні 1941 р. у справу змушені були втрутитись ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. В спільній постанові «Про треті Управління НКО і НК ВМФ», наголошувалося: «Практика применения постановления ЦК ВКП(б) от 8 февраля 1941 г. «О передаче особого отдела из НКВД СССР в ведение Наркомата обороны и Наркомата Военно-Морского флота показала, что в этом постановлении не учтена необходимость взаимной информации органов госбезопасности и Третьих управлений НКО и НК ВМФ и целесообразности единства действий этих органов против антисоветских элементов, подвизывающихся одновременно как внутри системы армии и Военно-Морского флота, так и вне ее» [260, с. 107]. У штати підрозділів 3-го Управління вирішено було ввести спеціальних представників НКДБ, на яких покладался обов'язок організації взаємодії між силовими відомствами, а на органи держбезпеки покласти певні контролюючі функції. З різних причин нововведення залишилось не реалізованим.

З утворенням союзного НКВС до його компетенції увійшло і керівництво спеціальними військовими формуваннями. Для координації їх дій було введено посаду заступника наркома, ним став І.І. Масленніков. Оперативне керівництво військами покладалось на Головне управління прикордонної і внутрішньої охорони (ГУПВО). Окрім прикордонних, у підпорядкування ГУПВО ввійшли війська внутрішньої охорони у складі частин оперативного призначення, охорони важливих об'єктів промисловості та залізниць.

29 вересня 1938 р. війська прикордонної та внутрішньої охорони були перейменовані у прикордонні і внутрішні війська*, а ГУПВО – в ГУ ПВВ (Головне управління прикордонних і внутрішніх військ) НКВС СРСР.

2 лютого 1939 р. РНК СРСР ухвалила постанову (№ 154/16сс) «Про реорганізацію управління прикордонними і внутрішніми військами». Замість єдиного союзного ГУПВВ з'явилися шість головних управлінь: прикордонних військ; військ по охороні залізничних споруд; з охорони особливо важливих промислових об'єктів; конвойних військ; військового постачання; військового будівництва НКВС СРСР [127, с. 462]. За задумом цей захід був покликаний пошуком оптимального варіанту управління військами з різноплановими завданнями. У разі війни на них передбачалося покладання охоронних завдань за напрямом діяльності. Реформа була завершена весною 1939 р. Сфера діяльності і коло завдань головних управлінь визначалися відповідними положеннями, оголошеними наказом НКВС № 00296 від 27 березня [140, с. 227, 228]. Кінцевим її результатом стала ліквідація центрального органу управління військами, хоча загальне керівництво залишалось за заступником наркома.

Практика функціонування військ засвідчила – це був хибний крок. Незважаючи на їх розподіл за видами службової діяльності, усі вони, крім прикордонних, виконували охоронну функцію в середині країни, структурно входили до складу одного відомства. Управління ж стало громіздким та багатофункціональним. Виникли проблеми в координації їх службово-бойової діяльності, кадровому та матеріально-технічному забезпеченні, збільшився управлінський апарат та ін. В умовах розподілу НКВС на два наркомати, вирішено було централізувати та спростити управління окремими їх видами. 26 лютого 1941 р. війська з охорони

---

* Чисельність перших складала 117 468 штатних посад; других – 148 269, у тому числі: частин і підрозділів оперативного призначення – 25 120; з охорони промислових об'єктів і держспоруд – 41 149; з охорони залізничних споруд – 50 200; конвойних – 28 800; зенітно-артилерійських і зенітно-кулеметних підрозділів – 3 000 осіб; військових училищ – 13 238, військових складів – 1 851. До кінця року загальна чисельність військ збільшилась до 281 тис. чоловік. [258].

залізничних споруд та з охорони особливо важливих підприємств промисловості об'єднали у складі єдиного Головного управління (ГУ). Правовий статус ГУ конвойних військ було знижено до Управління. Оперативні частини вивели з підпорядкування ГУ прикордонних військ з утворенням самостійного Управління оперативних військ. Напередодні війни загальна чисельність військ НКВС нараховувала 326 200 штатних одиниць (7%) від чисельності Збройних Сил СРСР [197, с. 117; 251, с. 171].

Зміцненню кадрового та службово-бойового потенціалу військ сприяло затвердження нормативних документів, що регламентували їх функціонування, зокрема Статуту служби конвойних військ (1939); Статуту служби військ з охорони особливо важливих підприємств промисловості (1940) тощо [248; 305, с. 187; 251, с. 188]. З урахуванням покладених на них завдань, війська поповнювалися найбільш підготовленими призовниками, про що свідчать порівняльні дані Управління з укомплектування військ Генерального штабу [22, арк. 228].

Приналежність прикордонних і внутрішніх військ до Збройних Сил СРСР* зумовила особливості їх використання у воєнний час. Крім виконання безпосередніх завдань, на них передбачалося покласти: охорону прифронтової смуги, залізничних і інших комунікацій, важливих військових і державних об'єктів, об'єктів цивільної оборони в тилкових районах; протидію дезертирству і бандитизму; боротьбу з ворожою агентурою та ДРГ; конвоювання військовополонених та їх охорону. Як засвідчили події, до логічного завершення справа не дійшла. Важливо підкреслити й наступне: за рівнем підготовки, озброєння та технічного оснащення, війська не призначалися для бойових дій на лінії фронту. На практиці останнє стало не лише можливим, але й системним явищем.

Однак виконати намічену програму перебудови військ до початку війни не вдалося. Частини і з'єднання у повному обсязі не були

---

* 1 вересня 1939 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон «Про загальний військовий обов'язок». Відповідно війська НКВС стали складовою частиною Збройних Сил.

забезпечені штатним озброєнням, бойовою технікою, матеріально-технічними засобами тощо. Не вдалося налагодити і взаємодію з регулярними військами прикриття кордону. Їх мобілізаційні матеріально-технічні запаси було закладено у недостатній кількості, а головне – у місцевостях наближених до державного кордону. Не відповідав своєму призначенню і координаційний центр НКВС СРСР, яким в умовах війни мав стати секретаріат заступника наркома по військам [140, с. 28]. По суті це був технічний апарат, вбачавшим своїм обов'язком лише збір та обробку оперативної інформації.

Не зважаючи на серйозні помилки та прорахунки в службово-бойовій діяльності військ під час війни з Фінляндією, набутий досвід залишився без реагування. У травневій доповіді 1940 р. про стан охорони фронтового тилу в кампанії проти «білофінів», нарком Ворошилов не згадав ні словом. Залишився непоміченим і виступ (грудень 1940 р.) на нараді вищого командного складу РСЧА командувача КОВО Г.К. Жукова. У доповіді «Характер сучасних наступальних операцій» він зазначив: наступальним операціям німецьких військ у Європі, як правило, передувало завчасне створення потужної шпигунської мережі, а також закидання диверсійних груп, які орудували переважно поблизу аеродромів, УРів, військових складів, залізничних мостів, інших найважливіших об'єктів. Користуючись даними агентури, німці діяли впевнено та обізнано. Диверсійні групи у тилу тероризували населення, знищували зв'язок, вбивали високопоставлених представників командного складу, захоплювали найважливіші документи. [350].

Як результат, на випадок війни питання забезпечення фронтового тилу діючої Червоної Армії не знайшло предметного відображення не лише у воєнній доктрині, але й в мобілізаційних планах. Нормативно-правові документи, які б регламентували охорону тилу, з'явилися лише у ході збройного зіткнення з Третім рейхом. Незважаючи, що війська НКВС

були складовою частиною Збройних Сил, а з можливим початком воєнних дій на них додатково покладалось виконання службово-бойових завдань з забезпечення тилу, військово-політичне керівництво країни питання їх бойового застосування завчасно не відпрацювало. Пошук системи охорони оперативного і військового тилу, організаційно-штатної структури охоронних сил, визначення їх функцій і завдань, оптимальної чисельності та тактики дій, відбулося безпосередньо у ході війни, що призвело не лише до втрат особового складу, бойової техніки та озброєння, але й серйозних невдач у боротьбі з диверсійно-підривною діяльністю німецьких спецслужб.

Висновки до розділу

1. До кінця XIX ст. світова воєнна наука потреби у системній організації охорони тилу діючих армій не вбачала. Причиною була відсутність реальної загрози активних підривних дій з дезорганізації тилу імовірним противником. Увага тогочасних спецслужб зосереджувалась виключно на боротьбі з ворожою агентурою.

2. Основний етап розбудови російської імперської охоронної системи за участю політичної і загальної поліції та спеціальних військових підрозділів, припав на другу половину XIX ст. і продовжувався до 1917 р. Її руйнація відбулася у період Тимчасового уряду.

3. Вперше характерні ознаки масштабної дезорганізації тилу діючої армії проявилися під час світової війни 1914–1918 рр. Тоді ж виникла необхідність у формуванні військової охоронної системи, визначенні принципової різниці між відповідними заходами в період наступу та оборони.

4. В умовах більшовицького режиму розпочався пошук нових форм і методів організації охорони тилу. Основними чинниками цього послуговували: характер та зміст Громадянської війни; наявність декількох

оборонних (наступальних) напрямків; невизначеність лінії фронту; бандитизм як масове явище та ін.

5. Створення ВНК – ОДПУ та їх збройних формувань започаткувало еволюційний розвиток багатофункціональної охоронної структури, спроможної виконувати різноманітні завдання у мирний та воєнний час, зокрема по забезпеченню тилу діючої армії.

6. Теоретичні розробки питання щодо безпеки тилу країни на випадок зовнішньої агресії та пропозиції по їх реалізації, радянськими військовими фахівцями було започатковано у 30-ті рр. ХХ ст. Певну практичну перевірку вони знайшли під час воєнних конфліктів на Китайсько-Східній залізниці та у районі Халхін-Гола.

7. Репресії кінця 30-х рр. ХХ ст. негативно вплинули на усі сторони політичного і суспільно-економічного життя країни. Фізичному знищенню піддалися співробітники спецслужб, армійські командні, політичні та технічні кадри, зокрема військ НКВС. Ревізії зазнали військова наука, воєнна доктрина та погляди на воєнне мистецтво. Результатом стало погіршення боєздатності та боєготовності Червоної Армії. За умови, що за думкою політичного керівництва СРСР, війна мала вестись виключно на ворожій території, непотрібними виявились і напрацювання щодо забезпечення фронтового тилу. Допущені помилки і прорахунки відчулися під час радянсько-фінської війни.

Узагальнена інформація та її аналіз стосовно боєготовності та боєздатності військ НКВС напередодні вторгнення німецько-фашистських армій дозволяє дійти висновку про відсутність державної концепції щодо їх використання в умовах війни. Їх завдання визначалися не на основі науково виваженого аналізу військово-політичної ситуації та довгострокового планування дій, а лише як реакція на загострення міжнародних подій.

РОЗДІЛ 2.

ОХОРОНА ОПЕРАТИВНОГО ТИЛОВОГО РАЙОНУ ВЕРМАХТУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1941 – 1944 рр.)

2.1. Окупаційні нормативно-правові засади забезпечення тилу Вермахту в умовах війни

Директива Верховного командування Вермахту (ОКВ) № 21 від 18 грудня 1940 р. (план «Барбаросса») вимагала: «Німецькі збройні сили повинні бути готові ще до закінчення війни проти Англії розбити Радянську Росію у ході блискавичної кампанії» [245, с. 532]. При нападі на СРСР Верховному командуванню сухопутних сил (ОКХ) пропонувалося задіяти «усі наявні з'єднання, за винятком тих, які будуть необхідні для захисту окупованих територій від можливих несподіванок» [319, с. 149-150]. «Коли розпочнеться операція «Барбаросса», – заявив 3 лютого 1941 р. на нараді вищої військово-політичної верхівки рейху Гітлер, – світ здригнеться затаївши дихання і не зробить ніяких коментарів» [287, с. 254].

Завдання військ Вермахту на території України визначалося наступним чином: «Група армій^{*}, що діятиме на південь від Прип'ятських боліт, концентричною операцією значними силами з обох своїх флангів має знищити усі російські війська в Україні на захід від Дніпра. Головний удар буде завдано з району Любліна у загальному напрямку на Київ, тоді як війська, розміщені в Румунії, здійснюватимуть широкий оточуючий маневр через нижній Прут. Завдання румунської армії полягатиме в стримуванні російських військ в проміжному районі» [254, с. 559]. На

---

^{*} Йдеться про групу армій «Південь», до складу якої входили: 6, 12 і 17-а польові армії та три корпуси 1-ї танкової групи, а також резервні з'єднання. Загальна чисельність військ складала 30 мотопіхотних, 5 танкових і 3 моторизованих дивізій, а також 510 різних типів літаків [250, с. 171-175; 244, с. 354]. У квітні 1942 р. група армій «Південь» була розділена на дві групи – «А» і «Б». Їх об'єднання відбулося в лютому-березні 1943 р. після поразки німецько-фашистських військ під Сталінградом [217, с. 354].

практиці останнє означало, що армії гітлерівської коаліції наступ мали здійснювати двома ударними групами – з району на північ від Карпат і на крайньому південному фланзі з Причорномор'я, беручи у кліщі частини і з'єднання Червоної Армії у Молдавії та на Правобережній Україні.

22 березня 1941 р. завдання групи армій «Південь» зазнало уточнень. У додатку до директиви ОКВ № 44326 наголошувалося: «Зміни до директиви 21... Група армій, яка діє на південь від Прип'ятських боліт, завдає головний удар з району Любліну у загальному напрямі на Київ, щоб потужними танковими силами швидко просунутися у глибокий фланг і тил російських військ, а тоді охопити їх за плином Дніпра» [196, с. 50].

Тим самим, якщо розроблений генштабом ОКХ перший варіант передбачав концентричний наступ двох німецьких танкових клинів – з південної Польщі та з Румунії і замкненням кліщів оточення на Дніпрі, то за другим усі броньовані сили ворога зосереджувались виключно на лівому фланзі, куди було перекинуто і військові з'єднання з Румунії. Величезним танковим серпом – від Любліна на Київ і далі на південь, вздовж правого берега Дніпра, у напрямі Чорного моря, – вони мали охопити з тилу та знищити радянські війська на Правобережній Україні.

Тоді ж начальник генштабу ОКХ генерал-полковник Франц Гальдер помітив у щоденнику: «5.03.1941 р. Нарада у фюрера. План «Барбаросса»... Вагнер (генерал-квартирмейстр) подав на затвердження проект розпорядження ОКВ про організацію адміністрації в окупованих областях на Сході. У тилу наступаючих військ мають бути сформовані комісаріати й управління. Вимоги головнокомандувача сухопутними силами варто схвалити, однак потрібно стежити, щоб польові війська не були обтяжені адміністративними функціями. Особливі завдання покладаються на рейхсфюрера СС... У Великоросії необхідно вжити жорстокі насильницькі заходи» * [142, с. 390-391].

---

* Результатом наради стали директиви ОКВ від 13 березня та 3 квітня 1941 р. Перша з них мала назву «Інструкція про особливі області» (доповнення до директиви № 21), друга – «Про забезпечення

Опираючись на досвід придушення руху Опору в європейських країнах, особливих проблем по «умиротворенню» радянських окупованих областей вище військове і політичне керівництво Третього рейху не вбачало. У вказівці ОКВ від 8 липня 1941 р. командувачам груп армій «Захід», «Північ», «Південь» щодо подальшого ведення війни після завершення Східної кампанії, зазначалося: «Після її закінчення передбачаються наступні заходи: 1). Території, зайняті на Сході, закріплюються та умиряються. Кількість потрібних для цього військ поки що не визначено, однак можна вважати, що для цього вистачить 60 дивізій та одного повітряного флоту» [254, с. 586]. Решту особового складу сухопутних сил Вермахту планувалося «задіяти для робіт на підприємствах, поповнити авіацію і флот, залучити для виконання інших завдань...» [319, с. 180]. Похід на схід, з виходом на лінію Волга – Архангельськ, передбачалось закінчити до осені 1941 р.

Питання убезпечення захопленої радянської території після завершення «бліцкригу», водночас, безпеки тилу військ Вермахту, у ставці Гітлера вдруге було розглянуто 15 липня 1941 р. В доповіді штабу ОКВ (розділ «Основні вимоги щодо окупації та охорони російської території»), підкреслювалося: «Окупація та охорона завойованої російської території, по можливості, має здійснюватися невеликими силами. Для цього з

тилу військ Вермахту і нещадне придушення Руху опору на окупованих територіях СРСР». У ній, зокрема, зазначалося: «Ставка головного командування сухопутних військ. Цілком таємно. Безпека комунікацій і можливість використання місцевих ресурсів для потреб військ... мають вирішальне значення для проведення операцій. Тому необхідно, щоб усі сили охоронних військ у смузі оперативного тилового району використовувались виключно для виконання цих завдань...

Організація і забезпечення охорони оперативного тилу:

1. Територія противника – це район бойових дій.

2. В армійському районі вся виконавча влада перебуває в руках командувачів арміями, вони ж є відповідальними за охорону та використання ресурсів цього регіону.

Командування групи армій виділяють у розпорядження армій перед початком операцій, а потім у ході зростання глибини оперативного тилового району, частини від дивізій охорони... Активний чи пасивний спротив цивільного населення слід придушувати в зародку найсуворішими засобами покарання» [68, арк. 174, 177.]. 13 травня за підписом начальника штабу ОКВ фельдмаршала Вільгельма Кейтеля з'явилося розпорядження «Про військову підсудність у районі дій плану «Барбаросса» та про особливі повноваження військ», у якому наголошувалося: «... Особливості противника створюють необхідність, щоб військові суди ставили перед собою ті завдання, які, зважаючи на невеликі штати, для них були по силі під час бойових дій і до замирення підкорених областей... Це буде можливим тільки в тому випадку, коли війська самі безжалісно захищатимуть себе від усіляких загроз з боку цивільного населення». Нацистські кримінальні закони на окупованих територіях вмістились в трьох розділах і 13 їх пунктах [192, с. 21-24].

великих з'єднань – груп армій «Центр», «Південь», «Північ» у загальній кількості виділити: 12 танкових, 6 моторизованих, 34 піхотних, 3 гірсько-стрілецькі і 1 кавалерійську дивізії. Всього – 56 дивізій» [319, с. 208]. Йшлося про «умиротворення» усїєї європейської частини СРСР, зокрема Кавказу, впритул до Уралу. Окупаційний режим на українських теренах мали забезпечити 19 регулярних німецьких дивізій за участю словацьких, румунських і угорських частин та з'єднань. «Війська, – підкреслювалося в документі, – не варто дрібнити на групи та гарнізони по усїй країні, а тримати зосереджено по дивізіям в таборах»* [319, с. 209].

Перед «бліцкригом» для охорони ТОР групам армій було додано по три охоронні дивізії. Зокрема, тили армій «Південь» мали прикривати 201, 213 і 454-а дивізії, а також 202-а бригада СС** [42, арк. 29]. У 1941-1943 рр. до них додалися 203, 403 і 444-а дивізії [244, с. 389].

У відповідності з «Інструкцією про особливі області» карально-репресивні функції на східних територіях покладались на органи і підрозділи СС***. На підставі домовленостей (квітень 1941 р.) між генштабом ОКХ і РСХА, тиловим військам груп армій в оперативне підпорядкування передбачалось придати по одному моторизованому поліцейському полку, а охоронній дивізії – поліцейський батальйон. 13 травня начальник штабу ОКВ Вільгельм Кейтель затвердив директиву «Про військову підсудність в районі «Барбаросса» та про особливі повноваження військ» [192, с. 21-24]. Особовому складу Вермахту до «вороже налаштованих осіб» дозволялось застосовувати крайні заходи впритул до фізичного знищення та негайно вдаватися до «масових насильницьких дій». Останні мали бути спрямовані не лише проти

---

* 17 липня 1941 р. Гітлер завізував наказ «Про введення цивільного управління на окупованих східних територіях» [192, с. 26-29].

** В інших документах згадується як 2-а бригада СС. Подібна ситуація має місце і стосовно 201-ї бригади, вона подається як 1-а бригада СС.

*** У ході війни РСХА і фюрери СС на окупованих східних територіях поруч з Вермахтом підготували і видали сотні власних директив і наказів по їх «умиротворенню», серед них «Про ставлення до політкомісарів Червоної Армії» від 6.06.1941 р.; «Нахт унд небель эрпасс» («Мрак и туман») від 7.12.1941 р.; «Тактика выжженной земли» (7.09.1941 р.) та ін. [325, с. 162; 168, с. 25-26].

партизанів, але і лише запідозрених у нелояльному ставленні до окупантів. З військовослужбовців усіх звань та чинів СС знімалась будь-яка відповідальність за вчинені злочини [168, с. 27-30].

При «умиротворенні» окупованих районів СРСР з початком війни переважно йшлося лише про знищення оточених частин та підрозділів Червоної Армії, ліквідацію радянських партійних і радянських органів, їх активу, проведення «чисток» серед «неповноцінних» націй і народностей. Особливих потреб у задіянні великої кількості спецслужб, військових та поліцейських сил для придушення руху Опору, не вбачалося. 16 липня 1941 р. на нараді вищого керівництва рейху про цілі та завдання у війні, Гітлер був категоричним: у короткий термін навести порядок та забезпечити безпеку в окупованих областях. «Цього, – наголосив він, – швидше за все можна досягти шляхом розстрілу кожного, хто хоча б кинув косий погляд» [284, с. 87]. На заяву Кейтеля про можливі прояви в тилкових районах німецьких військ «малої війни», фюрер зреагував іронічно: «Росіяни... віддали наказ розгорнути партизанську війну у нашому тилу. Це відкриє нам нові можливості, даючи змогу знищувати усіх, хто проти нас повстане» [90, с. 255]. Не турбувався з цього приводу і генштаб ОКХ. Висловивши у щоденнику занепокоєність щодо такої загрози, Гальдер пояснив її «своєрідним характером бойових дій», який обумовлює небезпеку комунікаціям військ Вермахту з боку «чисельних решток розрізнених частин противника». Визнав і наступне: «Одних охоронних дивізій не вистачає для забезпечення всієї зайнятої території. Для цього ми змушені будемо виділити декілька дивізій із складу фронтових військ» [143, с. 71].

До питання охорони тилу Вермахту на Східному фронті верховне командування змушене було повернутися того ж місяця. У додатку до директиви ОКВ (п. 6) від 27.07.41 р. зазначалося: «Військ, які є для забезпечення безпеки у завойованих східних областях, зважаючи на

обширність цього простору, виявиться достатньо лише у тому випадку, коли будь-який опір буде зломлений не шляхом юридичного покарання винуватців, а тим, що окупаційна влада вселятиме той страх, який єдиний здатний відбити у населення будь-яке бажання чинити опір. Командувачі (груп армій і армій – *Авт.*) разом з підлеглими їм військами повинні нести відповідальність за спокій у тилкових районах не за рахунок залучення додаткових охоронних частин, а шляхом уживання відповідних драконівських заходів» [254, с. 29-30]. Пересвідчившись, що спротив в окупованих районах лише зростає*, 16 вересня 1941 р. фельдмаршал Кейтель видав наказ «Про придушення комуністичного повстанського руху». «З початком війни проти Радянської Росії, – наголошувалось у ньому, – на окупованих Німеччиною територіях повсюдно спалахнув комуністичний партизанський рух. Форми дій знаходять прояв від пропагандистських заходів і нападів на окремих військовослужбовців Вермахту, до відкритих повстань та широкої війни силами банд... Таким чином дедалі зростає ступінь загрози для німецького керівництва війною. Заходи, які вживалися..., виявилися недостатніми. Фюрер віддав розпорядження вдаватися скрізь до найсуворіших кроків для придушення в найкоротші строки цього руху» [192, с. 37; 319, с. 395].

Вже з осені 1941 р., окрім ліквідації осередків спротиву оточених підрозділів та окремих груп Червоної Армії, частка зусиль з протистояння диверсійно-розвідувальній діяльності радянських армійських формувань і НКВС та організації боротьби проти партизанів і підпілля, у сфері завдань німецьких військових сил, спеціальних органів та служб стала лише зростати. Скоро цей напрям у їх діяльності став головним. Зокрема, упродовж 1941–1944 рр. різних приписів ОКВ, сухопутних військ,

---

* Упродовж лише серпня-листопада 1941 р. дивізії охорони тилу групи армій «Південь», частини Вермахту, підрозділи СС та поліції провели проти партизанів 10 масштабних бойових операцій, зокрема 5-31 серпня – неподалік Житомира, 1 вересня – 7 жовтня – на Прип'ятській дузі, 9-27 жовтня – під Нікополем, 31 жовтня – 11 листопада біля Черкас та ін. До середини вересня в тилу армійського угруповання було підірвано 147 залізничних мостів [354, с. 168-169].

керівництва СС і їх інстанцій про придушення руху Опору в окупованих районах Радянського Союзу, зокрема в Україні, в обіг було пущено стільки, що їх не лише не можна детально схарактеризувати, але й перелічити. За нашими підрахунками їх було щонайменше декілька сотень. Найголовніші з них: спеціальний додаток до директиви ОКВ № 33 від 23.07.1941 р.; «Інструкція з боротьби проти партизанів» від 15.10.1941 р. головнокомандувача ОКХ фельдмаршала фон Браухіча; циркуляр «Щодо втихомирення в Україні» від 28.06.1942 р. командувача групою армій «Південь»; «Особливі вказівки щодо посилення боротьби з партизанським рухом на Сході» від 18.08.1942 р. Гітлера; «Настанови з боротьби проти банд на Сході» від 11.11.1942 р. Кейтеля; директива ОКВ «Щодо боротьби проти партизанів» від 27.04.1943 р.; вересневий циркуляр 1943 р. «Про використання авіації в боротьбі з бандами» Герінга; розпорядження ОКВ «Бойові дії проти партизанів» від 1.04.1944 р. та безліч інших [354, с. 16; 319, с. 395, с. 397].

Зупинимось на деяких. В історії Другої світової війни бузувірською жорстокістю «прославився» наказ (жовтень 1941 р.) командувача 6-ї армії Вермахту фельдмаршала фон Рейхенау «Про поведінку військ на Сході», в якому вимагалось безжалісно вбивати на окупованих територіях не лише «бандитів», але й поширювати репресивні заходи на все «чоловіче населення з метою попередження можливих з його боку замахів» [286, с. 61]. Знищенню підлягали житлові будинки, промислові об'єкти, історичні пам'ятки, культурні та художні цінності. Положення наказу настільки відповідали поглядам соратників Рейхенау, що вже третього дня після його появи командувач групою армій «Південь» фон Рундштедт продублював наказ для виконання у зоні усього ОТР, а командувач 51-м армійським корпусом генерал піхоти Рейнгартд доручив підлеглим довести його вимоги до кожного солдата*. Тоді ж командування ОКХ ввело в дію

---

* 29 листопада 1941 р. командувач 11-ю армією Вермахту в Криму Еріх Манштейн віддав власний наказ «Про організацію та методи боротьби з партизанами». З цією метою при оперативному відділі

«доленосний» для Третього рейху документ для виконання і в групах армій «Центр» та «Північ», вимагаючи віддати підлеглим «відповідні вказівки» [284, с. 88].

Штаб ОКВ у «Настанові з боротьби проти банд на Сході» у свою чергу зазначав: «Більшовицькі банди мають добре розгалужену розвідувальну мережу. Вони забезпечують себе продовольством за рахунок місцевих ресурсів, а зброю і боєприпаси знаходять у схованках, які російські війська залишили при відступі, а також на місцях колишніх боїв... Бандам притаманні такі риси: ретельна розвідка з допомогою численних шпигунів та агентів, нищення й мінування різних об'єктів, залізниць, шосейних доріг, напади на опорні пункти, місця розквартирування, невеликі підрозділи, а при загрозі оточення – розпорошення на дрібні групи... Знищення банд... – завдання відповідних командних інституцій. Їх ліквідація, а не вигнання, можливе лише при застосуванні найактивніших і найжорстокіших заходів» [354, с. 173].

Події на окупованих східних територіях продемонстрували Гітлерові, що «мала війна» в тилу його військ – це, крім «нових можливостей... знищувати усіх, хто повстає», ще й серйозна загроза надійності окупаційному режиму загалом, безпеці Вермахту, зокрема. «В оперативних тилкових районах сухопутних військ, – зазначалося в директиві його штабу від 27 квітня 1943 р., – діють банди чисельністю близько 80 тис. чоловік. А ще є чималі загони в районах, підпорядкованих

штабу армії було сформовано спеціальний антипартизанський підрозділ, який очолив майор генерального штабу Стефанус. 5 грудня Манштейн доповідав фон Рундштедту: «Для ликвидации этой опасности (в Крыму, по нашим сведениям, имеется 8 тыс. партизан), нами были приняты решительные меры; иногда для борьбы с ними приходилось отвлекать войска.

В данное время в действиях против партизан принимают участие:

а) штаб по борьбе с партизанами (майор Стефанус); в его задачу входят сбор информации и представление рекомендаций о проведении необходимых мероприятий;

б) румынский горно-стрелковый корпус с 8-й кавалерийской и 4-й горно-стрелковой бригадой;

в) 24-й, 52 и 240-й истребительно-противотанковые дивизионы;

г) на участке 30 корпуса: румынский моторизованный кавалерийский полк и подразделения 1-й горно-стрелковой бригады;

д) в Керченских рудниках: саперный батальон и подразделения пехотных полков 46-й пехотной дивизии;

е) на различных горных дорогах выставляются кордоны и используются эскортные команды...» [161, с. 161].

командувачам військами в Україні та Прибалтиці (рейхскомісаріатах «Україна» і «Остланд» – *Авт.*). Останнім часом бандити завдали значних втрат залізничному транспорту й сільському господарству, паралізували сплав лісу на річках. Тому ми повинні вести планомірнішу й масштабнішу боротьбу з бандами. Для цього в оперативних тилових районах сухопутних військ маємо досить сил... Наказую: 1. Боротьбу з бандами вважати одним із видів бойових дій військ на фронті. Керувати нею, а також розробляти операції проти бандитів повинні оперативні відділи груп армій і армій... 2. У боротьбі з бандами широко використовувати усі наявні сили й засоби... 6. На межах оперативних тилових районів груп армій з рейхскомісаріатами підтримувати тісну взаємодію з командуванням військ СС і поліції, щоб спільно боротися проти банд... 10. Я надішлю уповноважених для перевірки заходів, спрямованих проти бандитів. Про наслідки доповідатимуть мені особисто. Адольф Гітлер» [354, с. 178].

Весною 1944 р. у світ з'явився ще один документ. У наказі ОКВ від 6 травня зазначалося: «Розпорядження «Бойові дії проти партизанів» в дію у Вермахті вводиться з 1 квітня 1944 року. Настанова «Бойові інструкції по боротьбі проти банд на Сході» від 11 листопада 1942 р.* відміняється. Від імені головнокомандувача збройними силами Йодль» [157, с. 263]. Документ нараховував десятки сторінок. Відкривала передмова, наступні чотири розділи («Загроза з боку банд»; «Бойові дії проти бандитів»; «Заходи по убезпеченню від бандитів»; «Спеціальні питання»), сімнадцять підрозділів та безліч їх пунктів розкривали сутність та зміст протипартизанської боротьби. Зокрема, у підрозділі «А» другого розділу наголошувалось: «Права і обов'язки окремих начальників у діях проти бандитів визначені угодою між верховним командуванням Вермахту і рейхсфюрером СС та начальником німецької поліції. Для керівництва достатньо широкими бойовими діями проти банд має призначатися

---

* Йдеться про «Настанови з боротьби проти банд на Сході».

відповідний начальник. Його права стосовно частин і з'єднань, що представляють збройні сили та війська рейхсфюрера СС, і, якщо необхідно, сили цивільної влади, мають бути визначені заздалегідь шляхом погодження між різними зацікавленими інстанціями. Боротьба проти бандитів вимагає тісної взаємодії...» [104, с. 272-273].

Підрозділ «Б» визначав структуру охоронних сил. Крім частин та підрозділів СС, охоронних дивізій тощо, до них належали «усі німецькі війська», серед них тилові та технічні. Бойові дії у цьому випадку вимагались розглядати як «дії в особливих умовах». Наголошувалось: «В особі бандитів війська мають справу з ворогом, чия тактика у багатьох відношеннях відрізняється від тактики регулярних військ. Його хитрощам, ненависті та сміливості необхідно протипоставити високу пильність, рішучість та жорстокість. У боротьбі з бандитами ці якості коштують значно більше, ніж багато чого іншого» [104, с. 277].

Ураховуючи, як підкреслювалось в документі, що «ворога можна очікувати звідусіль», ставились вимоги щодо організації охорони задіяних під час проведення бойових операцій військ. Передбачалось убезпечувати фланги і тили, а для виявлення при пересуванні по невідомій дорозі місць мінувань, залучати саперів, використовувати дерев'яні катки, гнати табуни худоби та ін. Давались і інші поради, зокрема при діях у лісі, на відкритій місцевості, в населених пунктах, горах, у непогоду, нічний час тощо. Застосування проти партизанів танків пояснювалось не лише їх вогневою міццю, а тим, що вони «здійснюють на бандитів великий моральний вплив» [157, с. 269].

Окремий підрозділ («В») присвячувався «Веденню розвідки проти банд». На думку авторів документу, розвідувальні дії повинні були включати: збір даних про партизанські формування; розвідку перед початком операції та у її ході. Основні сподівання покладались на агентуру. Допоміжними джерелами мали стати спеціальні

антипартизанські винищувальні команди (ягдкоманди), розвідувальні польоти авіації, особливо гелікоптера «Фізелер», інформація від добровільних освідомлювачів. При потребі рекомендувалось використовувати провідників. Надійний спосіб отримання розвідданих вбачався у допиті полонених. Захоплених вимагалось розстрілювати не зразу, зважаючи, що наступний, більш детальний допит, може дати «свідчення про організацію банд та засобах їх зв'язку» [104, с. 274-276].

Завершувався документ вимогами щодо прийомів та методів бойових дій. Основним з них вважалось оточення з подальшим знищенням партизанських сил. Згадувались і тактичні прийоми: стискання кільця оточення; «полювання на куропаток» (шляхом загону з однієї частини кільця оточення, на іншу що перебуває в засаді); «вбивання» в оточені партизанські формування «сильних збройних клинів»; знищення їх з використанням ударних груп у «котлі»; застосування раптової масової атаки. Великі надії ОКВ покладало на ягдкоманди, діям яких у розпорядженні було присвячено окремий параграф [157, с. 286-290].

Підсумовуючи, необхідно наголосити: окупаційні нормативно-правові засади по убезпеченню тилу німецьких військ в умовах війни, зокрема на окупованій території України, мали яскраво виражену нацистську ідеологію. В їх основу було покладено наджорстоку форму вседозволеності та ненависті. Фундаментом політики Третього рейху на загарбаних територіях стали антиприродний, у нечувано звірячих проявах расизм та агресивна теорія завоювання «життєвого простору» на Сході. Варто згадати й таке: з втратою надії на «бліцкриг», адекватно зростала жорстокість окупаційного військового і цивільного режиму.

2.2. Структура, функції, завдання та спрямованість діяльності німецьких охоронних сил та спеціальних формувань на українських теренах

З метою «умиротворення» загарбаної території, убезпечення військ Вермахту від проникнення радянської агентури та зміцнення окупаційної влади, її було розподілено на чотири зони. Перша – «бойова» (прифронтна смуга) передбачалась глибиною до 20 км від лінії фронту. З точки зору розвідувальної і контррозвідувальної роботи, забезпечення та підтримання прифронтного режиму, боротьби зі зрадою та дезертирством, «господарями» тут виступали відділи ІЦ штабів армій, корпусів і дивізій, фронтові органи Абверу (абверкоманди і абвергрупи), підрозділи штабу ОКХ «Іноземні армії Схід», Таємна польова поліція («гехайме фельдполіцай» – ГФП) та польова жандармерія. Ураховуючи, що упродовж 1941 р. спостерігався невпинний наступ німецьких військ, а населення з прифронтної смуги у більшості випадків не відселялося, основна увага військових охоронних сил і спецслужб зосереджувалася на боротьбі з радянською агентурою, диверсійно-розвідувальними групами, оточеними частинами та підрозділами Червоної Армії, знищенні представників «неповноцінних» народів. Крім охоронних частин до «очисних» операцій залучались поліцейські підрозділи СС і групи ГФП. Зокрема, повідомляючи 4 серпня 1941 р. про діяльність підлеглого йому 10-го кавалерійського полку в районі Житомира, командир 201-ї бригади СС Герман Фегелейн зазначив: за один день розстріляно 1385 євреїв, підкреслиши, що у присутності делегацій Вермахту і СС особовому складу бригади командувачем 6-ї армії фельдмаршалом фон Рейхенау «висловлені визнання та вдячність за надзвичайні успіхи під час проведення операції» [245, с. 143].

Адміністративні межі другої зони (армійський тилловий район – АТР), розпочиналися за прифронтовою смугою і простягалися до 100 км в глибину окупованої території. Чисельність задіяних тут охоронних сил зростала. Підтримання окупаційного режиму, забезпечення безпеки тилу фронтових частин і з'єднань в зоні АТР покладалось на спеціально призначених комендантів з підпорядкованими їм військовими формуваннями. У більшості це були поліцейські охоронні батальйони. Відповідну роботу тут здійснювали також військова контррозвідка (Абвер III), підрозділи польової фельджандармерії (ПЖ), Таємної польової поліції, поліції порядку («ОРПО»), кримінальної поліції («КріПо»), органи поліції безпеки та СД*, допоміжної поліції («шущманшафт»), а головним чином есесівські айнзатцкоманди. Кожне з цих формувань виконувало як власні завдання, так і загальні, переважно карального характеру. Спільним було одне: жорстокий терор та намагання за участю усіх доступних форм та методів придушити щонайменший спротив.

На третю зону (оперативний тилловий район – ОТР)** груп армій на чолі з командувачами охоронними військами під номерами 101 (група армій «Центр»), 102 («Південь») і 103 («Норд») з власними, а також приданими охоронно-військовими силами союзників, покладались аналогічні обов'язки***. Її межі встановлювалися на 350-500 км від лінії

---

* У 1941-1944 рр. особовий склад лише органів поліції безпеки і СД на окупованих територіях щорічно нараховував від 30 до 46,5 тис. співробітників. Найбільше їх число спостерігалось в 1942-1943 рр. Левова їх частка діяла в загарбаних районах СРСР [244, с. 410]. Зростала й чисельність охоронних сил СС. Зокрема, у 1942 р. в окупованій Україні діяли 201-а і 202-а мотопіхотна і 201-а кавалерійська бригада СС, а також поліцейські батальйони особливого призначення. До виконання охоронних завдань (залізниць, військових об'єктів тощо), з часом приєдналися словацькі, угорські, румунські, а також італійські війська.

** У межах ОТР груп армій відбувалося розмежування тиллових і флангових ліній тиллових районів армій. Їх зміни відбувалися у залежності від ситуації на фронтах. Загальне керівництво охоронними силами здійснював виключно командувач військами ОТР. Кожен із оперативних тиллових районів армій мав відповідний номер. Наприклад, тилловий район 17-ї армії – № 550; 11-ї – № 553.

*** Окрім німецьких охоронних дивізій, командувачу ОТР групи армій «Південь» генерал-лейтенанту Фрідеріці у різний час були підпорядковані 105-а піхотна угорська і 156-а італійська («Вінченца») дивізії; 194, 197, 242, 397, 398 польові комендатури, декілька окремих батальйонів і рот. У наказі командування групи армій «Південь» від 19.09.1941 р. «Про охорону тилу бойових дій при подальшому проведенні операцій», зазначалося: «... Охорона наступних районів покладається: Крим – 1 дивізія (охоронна – *Авт.*); район між Дніпром і Кримом – 1; Донецький басейн – 1; район Харкова і Кременчуга – 2; Ромни-Черкаси – 1; Київ-Конотоп – 1... Дивізія охорони 454 – район Чернігова з

фронту. В оперативному підпорядкуванні командування військами ОТР перебували і спеціальні представники СС з підлеглими їм поліцейськими та есесівськими формуваннями. З охоронних питань юрисдикція командувача військами ОТР поширювалась на усі зони.

Важливою складовою охоронно-карального механізму, насамперед в останній окупаційній зоні, виступали охоронні дивізії («Sicherungs-Division»). Їх формування генштабом ОКХ розпочалося у січні 1941 р., а вже у березні, відповідно до наказу командувача армією резерву Вермахту генерал-полковника Фрідріха Фромма, вони набули офіційного юридичного статусу. В «поході» проти СРСР їх головне завдання вбачалося в охороні оперативного тилу Вермахту, важливих військових об'єктів, залізниць тощо, а також участі у заходах по зміцненню окупаційного режиму*. Зокрема, у наказі (жовтень 1941 р.) начальника військ ОТР групи армій «Південь»** зазначалося: «Охоронній дивізії 213 ставиться завдання звільнити від партизанів лісовий район на південний схід від Черкас, вживаючи для цього найбільш жорстокі заходи. Передачу цього району охоронній дивізії 454 (перебувала у підпорядкуванні командувача військами Вермахту в рейхскомісаріаті «Україна» генерала Кітцінгера – *Авт.*), здійснити лише після його «умиротворення». Охоронна дивізія 213 з цією метою має задіяти усі наявні сили та засоби. Заступник начальника оперативного відділу полковник генерального штабу фон Крозичка» [42, арк. 71].

Звітуючи про його виконання, розвідувальний відділ штабу дивізії повідомляв: «На правій ділянці бригади СС діє партизанський загін. Для

загальним спрямуванням на Курськ-Орел. Запасна бригада 202-а СС перебуває у Львові... Командир бригади генерал-майор Чаммер. Окрім цього в охороні тилу задіяні словацька охоронна дивізія, а також королівська угорська група «Карпати» у складі чотирьох бригад...» [66, арк. 12,29, 32,69, 77].

* Станом на травень 1942 р. у межах оперативного тилового району групи армій «Південь» охороні підлягали 1650 км залізниць, мости і переправи через Дніпро у районі Запоріжжя, Дніпропетровська, Кременчука та Києва, а також побережжя Чорного моря (від пойми Дніпра до Перекопа), військові й інші об'єкти. Підрозділи дивізії не раз залучались і до «умиротворення» різних районів України, насамперед для боротьби з партизанськими формуваннями [70, арк. 23].

** До квітня 1942 р. посада начальника ОТР груп армій мала назву «начальник оперативного тилу». Відповідно до наказу генштабу ОКХ – «командувач охоронними військами – начальник оперативного тилу». Відповідна посада в АТР називалась «командир корпусу охоронних військ» [27, арк. 253].

боротьби з підривними актами на залізниці під Знам'янкою, 213-а дивізія охорони направила посилені підрозділи з метою прочісування місцевості та населених пунктів, які знаходяться вздовж дороги. Розстріляно 16 осіб. Разом з групами Таємної польової поліції 244-ї дивізії проводиться розвідувальна робота партизанських сил в районі Кіровограда – Запоріжжя – Миколаєва...» [42, арк. 6]

Охоронна дивізія структурно складалася з штабу, піхотного полку (2-3 батальйони), артилерійського дивізіону (3 батареї), окремого охоронного батальйону, 3-4 батальйонів охорони тилу, а також допоміжних підрозділів. У ході війни їх організаційно-штатна побудова зазнавала змін. Незрідка вони поповнювалися батальйонами легких танків, артилерійськими (мінометними) батареями, поліцейськими підрозділами (батальйон, полк), національними формуваннями з військовополонених та місцевих колаборантів* [7, арк. 80, 100]. З охоронними дивізіями тісно взаємодіяли групи ГФП та загони польової жандармерії**. Дивізії, зазвичай, комплектувались солдатами і офіцерами з обмеженими фізичними можливостями (після поранень, старшого віку тощо). Особливістю їх функціонування був факт оперативної підлеглості їх штабам певної кількості головних польових і польових комендатур, до складу яких входили міські, районні і інші комендатури. Останні керували «органами місцевого самоврядування»***, проводили боротьбу з

---

* 13 лютого 1942 р. командувач охоронними військами ОТР групи армій «Південь» надіслав підлеглим інстанціям наказ: «Фюрер прийняв рішення відмовитись від формування українських бойових частин і підрозділів з метою їх використання для завдань охорони фронтового тилу» [45, арк. 1]. Однак вже у 1943 р., зважаючи на успіхи «бліцкригу», наказ було відмінено.

** ПЖ виступала військовим поліцейським органом. Діяла в ОТР. Кожній групі армій було придано декілька її загонів чисельністю до батальйона; арміям – ротного складу; корпусам і дивізіям – команди 30-35 жандармів. Завдання: боротьба з партизанами; регулювання руху під час маршу; встановлення КПП; перевірка документів; конвоювання військовополонених; виконання вироків військових судів. Підрозділи польової жандармерії перебували і в оперативному підпорядкуванні різного типу комендатур.

*** Військові комендатури створювались в окупованих районах, які не входили до юрисдикції цивільної адміністрації. Їхнім головним завданням було забезпечення виконання виконавчої влади військового командування. Комендатури розподілялись: ортскомендатури – в районних центрах; фельдкомендатури (гарнізонні) – керували діяльністю декількох ортскомендатур; штадткомендатури – у великих містах; польові комендатури – в АТР; головні польові – в ОТР. Станом на весну 1942 р. в підпорядкуванні оперативного тилового району групи армій «Південь» знаходилося 26 польових, 74

партизанами і підпільниками, виконували інші охоронно-окупаційні завдання. Кожній комендатурі придавались військові підрозділи, які переважно комплектувалися колаборантами, а також групи ПЖ. Дивізіям і їх структурним одиницям (полкам, батальйонам), підпорядковувались територіальні поліцейські охоронні, інші формування, 2-3 фронтові пересильні табори військовополонених («дулаги»). Абвер і ГФП в них були представлені контррозвідувальними органами, комісаріатами та окремими офіцерами. В оперативне підпорядкування дивізіям придавались три групи ГФП. Так, влітку 1942 р. до складу 213-ї дивізії входили: 4-й охоронний полк, 703 і 318-й охоронні і 380-й піхотний батальйони*, дві польові (787 і 503-а) і 6 міських комендатур, а також 3 «дулаги». Подібною була і організаційно-штатна структура 444-ї дивізії. Більшим в ній виглядало лише число підлеглих їй польових і міських комендатур та таборів військовополонених – відповідно три (240-а, 538-а і 675-а), вісім і три [49, арк. 82].

Загалом у 1941-1944 рр. на окупованій радянській території діяли 15 охоронних дивізій окрім згаданих – 52, 207, 221, 281, 285, 286, 325, 390 і 391-а [244, с. 388-389]. Як засвідчили події, незалежних від Вермахту причин, їх виявилось недостатньо. До охорони тилу стали долучатись піхотні, авіапольові, кавалерійські та резервні частини та з'єднання. «З метою забезпечення виконання охоронних завдань, – зазначав (травень 1942 р.) у доповіді командуванню групою армій «Південь» командувач військами ОТР генерал піхоти фон Роквес, – довелось залучити таку кількість озброєних допоміжних частин і підрозділів, зокрема поліцейських, які у три рази були більшими, ніж наші власні сили» [70, арк. 8].

гарнізонних комендатур І типу і 212 – ІІ типу [70, арк. 8]. Тип комендатур залежав від розміру підлеглої їй окупованої території, а також чисельності проживаючого на ній населення.

* 318-й охоронний батальйон, наприклад, у складі трьох рот і тилкових підрозділів, нараховував 582 солдатів і офіцерів. При його штабі знаходився представник Абверу. [49, арк. 136]. Загальна чисельність охоронних дивізій у різні періоди війни сягала 3-6 тисяч особового складу, фронтових – 15-17 тис.

Усі три зони оперативних тилових районів груп армій включали найбільшу частину окупованої радянської території, що перебувала під військовою владою. Тут же концентрувались і основні фронтові резерви, спеціальні органи, служби та команди СС.

Функції та завдання окупаційних органів та приданих їм збройних формувань в ОТР визначалися спрямованістю діяльності та підлеглістю відповідним інстанціям. Зокрема, у «Додатку до розпорядження начальника військами охорони фронтового тилу групи армій «Південь» (31.10.1941), зазначалося: «На території оперативного тилового району наявні наступні охоронні сили та військові органи: а) охоронні дивізії; б) головні польові комендатури*; в) німецькі військові частини (корпусного рівня) підпорядковані безпосередньо командувачу**; г) частини та з'єднання військ союзників. Завдання: боротьба з партизанами, охорона автомобільних і залізничних доріг, ліній зв'язку, військових об'єктів. Німецькі командні інстанції здійснюють управління територією по адміністративно-господарській лінії. Таємна польова поліція – завдання: а) вжиття заходів проти шпигунства, державної зради, пропаганди противника, диверсій щодо Вермахту, морального упадку військ, при розслідуванні названих проявів виконавча влада задіює усі наявні сили для здійснення арештів та покарання злочинців; б) участь у виконанні завдань по лінії охоронної поліції, якщо зачіпаються інтереси контррозвідки; в) проведення розшуків; г) організація та здійснення разом з військами розвідки партизанських банд, у разі потреби, спільна робота проти них. Польова жандармерія: а) батальйон польової жандармерії (корпусного підпорядкування); б) польова жандармерія при комендатурах. Завдання: а) здійснення контролю за військовими з'єднаннями, частинами і підрозділами на марші; б) заходи по лінії охоронної поліції у місцях, де

---

* Усі комендатури мали номери. Головних польових зазвичай було менше і лише тому, що вони охоплювали значну територію окупованих районів. До їх складу входили польові і інші комендатури.

** Йдеться про збройні сили, що підлягали юрисдикції командиру корпусу охорони тилу АТР.

відсутні органи служби безпеки, Таємної польової поліції, сили начальника військ СС і поліції; в) вирішення разом з Таємною польовою поліцією контррозвідувальних питань; г) допоміжні органи військових судів; д) охорона залізничних доріг; є) боротьба з партизанами. Частини і підрозділи, підпорядковані начальнику військ СС і поліції при командувачу оперативним тилу районом груп армій: а) моторизовані частини і підрозділи поліції; б) підрозділи допоміжної поліції; в) охоронні батальйони* ; г) поліція безпеки і СД. Завдання: до пункту а) – боротьба з партизанами, каральні операції і охоронні завдання... Підпорядкованість та взаємодія з військовими органами кожного разу визначається наказом...; до пункту б) – роззброєння та контроль за поведінкою населення; перевірка правильності видачі документів; контроль за реєстрацією населення; перевірка біженців та осіб, що повернулися; до пункту в) – охорона промислових об'єктів, залізниць; контроль за транзитним сполученням з рейхскомісаріатом «Україна»; нагляд за тюрмами» [58, арк. 5-7].

Особливістю усіх окупаційних зон була підлеглість військовому командуванню сухопутних військ в особі командувачів груп армій і армій Вермахту**. Протяжність їх адміністративних меж не була сталою та змінювалася в залежності від військово-політичної ситуації, а відповідно, проходження лінії фронту. Упродовж 1941–1944 рр. ці зміни відбувалися щонайменше кілька разів – розширюючись спочатку на схід, з часом – зменшуючись на захід.

З вересня 1941 р. і до 1944 р. окремою військово-адміністративною зоною на українських теренах був імперський комісаріат (рейхскомісаріат) «Україна» на чолі з гауляйтером Східної Пруссії Еріхом Кохом. Останній

---

* Охоронні батальйони на окупованій території України були двох видів: німецькі та сформовані з колаборантів. Станом на травень 1942 р. останніх в Україні було дев'ять – 101, 103, 108, 115 та ін. Їх основне завдання полягало в охороні залізничних шляхів сполучення та боротьбі з партизанами.

** Свої повноваження вони здійснювали через начальників військами оперативних тилу районів. У ході війни під опікою командувачів ОКХ перебувала територія Чернігівської, Сумської, Харківської областей, Донецький басейн та Крим.

перебував під управлінням міністерства у справах окупованих східних областей^{***}. До нього входили області центральної, частини західних та південних областей України. У складі рейхскомісаріату діяли дев'ять генеральних округів (на чолі з генерал-комісарами), які у свою чергу ділились на округи (гебітскомісаром). Останні розподілялись на райони, райони – на волості. Адміністративні кордони округів не співпадали з кордонами радянських республік та областей. У кожен з них призначались начальник поліції безпеки і СД з приданими силами СС та керівники поліції (порядку, охоронної і місцевої поліції, жандармерії тощо). Такі ж охоронно-каральні інстанції створювались і в великих містах.

На засіданні Київського Військового трибуналу (січень-лютий 1946 р.) колишній генерал-лейтенант поліції, він же керівник охоронної поліції та жандармерії генерального комісаріату «Київ», генерал-лейтенант поліції Альберт Шеєр* показав: «Прютцман (оберстгрупенфюрер СС Прютцман Адольф, вищий керівник СС і поліції півдня Росії і України – *Авт.*), поставив мені завдання сформувати у Києві, Білій Церкві, Умані, Василькові, інших містах німецьку поліцію, жандармерію, а також добровольчі батальйони з українців. Особливу увагу звернув на рішучу боротьбу проти партизанів та підпільників, які в різних формах виступали проти німецької армії та германських окупаційних органів. Формування німецької поліції завершилося у лютому 1942 року. Організацією українських батальйонів ставилося за мету посилити опорні пункти (місця перебування гебітскомісарів – *Авт.*) охоронної поліції та жандармерії і, як обізнаних з місцевими умовами, використати в боротьбі проти партизанів. Їх діяльність, на наш погляд, могла бути більш ефективною, ніж німецьких формувань...

---

^{***} 12 січня імперський міністр А.Розенберг видав розпорядження «Про формування надзвичайних судів». Їх юрисдикція поширювалася на підконтрольні йому східні окуповані області, зокрема на територію рейхскомісаріату «Україна» та стосувалася виключно місцевого населення [168, с. 120-121].

* Генеральний комісаріат «Київ» включав Київську і Полтавську області. Начальником поліції порядку був генерал-лейтенант Болегард, охоронної – групенфюрер СС Пауль Хеннике. [43, арк. 12]

Охоронна поліція була сформована кількістю біля тисячі особового складу. З числа добровольців – два східних батальйони допоміжної української поліції приблизно такої же чисельності. У підпорядкуванні я мав ще дві естонські роти з фольксдойче в 200 чоловік... Діяла також водна поліція (до 100 осіб), яка опікувалася охороною об'єктів на Дніпрі. Пожежна охорона нараховувала понад 800 чоловік. На території області (Київської – *Авт.*) мною було організовано жандармські підрозділи та загони української поліції. Загальне число підлеглих мені охоронних сил сягала понад 6 тис. чоловік... За моїм наказом діяли вони наступним чином: у разі появи кого-небудь в нічний час, після окрику «Стій!», стріляли без попередження. У Києві поліцейські патрулі щоденно вбивали багато цивільних, незрідка 8-10 осіб... Свою діяльність я узгоджував з органами поліції безпеки і СД...

Агентурною роботою в Києві опікувалася поліція безпеки і СД, в районах генерального округу – жандармерія. У місцях дислокації партизанів силами охоронної поліції за агентурними даними проводились облави та каральні акції. Розшуком партизанів і підпільників ми займались з допомогою «довірених осіб» – учасників добровольчих українських батальйонів, домоуправителів, двірників, інших подібних категорій... Діяльність по організації охоронно-каральних органів була високо поцінована. У листопаді 1942 р. я удостоївся «Хреста за військові заслуги» I ступеня, а на початку 1943 р. отримав звання генерал-лейтенанта поліції. У березні 1943 р. отримав призначення начальником німецької поліції Франції...» [7, арк. 10, 12, 13, 30, 31; 357, с. 140-141].

У серпні 1941 р. розпорядженням Гітлера Галичина (територія Львівської, Тернопільської і Івано-Франківської областей, під назвою «Генеральний округ Львів»), була віднесена до генерал-губернаторства (окупована територія Польщі). 1 серпня 1941 р. на церемонії передачі

адміністративної влади генерал-губернатору Франку*, фон Роквес заявив: «Територію, яку я сьогодні передаю, завдяки невтомним зусиллям частин Вермахту, СС, СД, поліції і військових формувань усіх інших організацій, які були надіслані сюди рейхом, зараз можна вважати упокореною» [192, с.31].

Південна частина України – від Миколаєва і північніше вздовж річки Буг до Могилів-Подільська, 30 серпня 1941 р. під назвою «Трансністрія» потрапила під окупаційну владу Румунії, до якої згодом приєднали Північну Буковину та Бессарабію*.

Відповідно до додатку до директиви ОКВ № 21 від 13 березня 1941 р.** вплив військових інстанцій поширювався і на рейхскомісаріати. З цією метою в них від Вермахту призначалися спеціальні командувачі зі збройним контингентом та широкими повноваженнями охоронно-карального характеру. У спеціальних вказівках (січень 1941 р.) до директиви № 21 (плану «Барбаросса»), зазначалося: «Для здійснення військових заходів в областях, що перебувають поза зоною бойових дій, буде призначено командувачів окупаційними військами, які підпорядковуватимуться начальнику штабу верховного Головнокомандувача збройних сил (Кейтелю – *Авт.*). Перед ними стоять завдання командувача військами територіального військового округу, і вони наділяються правами головнокомандувача армією. На них покладається наступне: а) тісна співпраця з рейхскомісарами з метою надання їм сприяння у виконанні поставлених перед ними політичних

---

* 30 травня 1940 р. проводячи в Варшаві з вищими чинами СС і поліції нараду з питань «програми умиротворення» Польщі та «защиты рейха с фланга на Востоке», Франк був категоричним: «Если мы выиграем войну, то тогда, по моему мнению, поляков и украинцев и все то, что околачивается вокруг генерал-губернаторства, можно пустить хоть на фарш» [325, с. 512].

* 17 серпня 1941 р. у листі до Гітлера володар Румунії маршал Іона Антонеску писав: «Согласно желанию Вашего превосходительства, я беру на себя ответственность за охрану, поддержание порядка и безопасности на территории между Днестром и Днепром, причем необходимо только милитизировать эту территорию на севере... А поэтому прошу Ваше превосходительство дать точные инструкции, которые должны определить мои права и мою ответственность за администрацию и экономическую эксплуатацию территории между Днестром и Бугом, а также в отношении охранения, поддержания порядка и безопасности на всей территории между Днестром и Днепром» [254, с.503]. Система охорони «Трансністрії», структура окупаційних військ, потребує окремого наукового розгляду.

** Йдеться про «Інструкцію про особливі області» та її розділ «Район операції і виконавча влада».

завдань; б) експлуатація країни і використання її господарських ресурсів для потреб германського господарства; в) використання можливостей країни для забезпечення військ у відповідності з вимогами верховного командування армією; г) військова охорона усієї області, у першу чергу аеродромів, шляхів сполучень та транспортних засобів від повстань, саботажу і парашутних частин противника; д) регулювання руху на дорогах...» [71, с. 765-766].

На рейхсфюрера СС на театрі воєнних дій покладалось виконання «спеціальних завдань по підготовці політичного управління, які витікають з остаточної та рішучої боротьби двох протилежних політичних систем» [93, с. 136]. 25 червня 1941 р. повноваження командувачів військами в рейхскомісаріатах були підтверджені розпорядженням Гітлера «Про суверенні права командувачів Вермахту у зайнятих областях».

В рейхскомісаріаті «Україна» представником ОКХ став генерал авіації Кітцінгер. Підлегли йому військові формування спочатку включали лише охоронні батальйони. Згодом (1942 р.) їх вимушено посилили 12-м резервним армійським корпусом*, а також 143 та 47-ю резервними дивізіями [245, с. 103, 105]. Територію рейхскомісаріату покрили густою сіткою комендатур – гарнізонних, міських, районних тощо. Водночас, в областях, що входили до його складу, за безпеку відповідали не військові органи, а РСХА з відповідними територіальними органами поліції безпеки та СД. Усі вони, зокрема генерал Кітцінгер, підпорядковувались Коху.

---

* До складу корпусу переважно входили частини та з'єднання сформовані з колаборантів, зокрема: козакий охоронний корпус у складі 15 полків, бригада Мединського (5 батальйонів), 7 і 8-й Донський полки, 720-а козака бригада Вермахту особливого призначення, 6 мусульманських батальйонів, козака кавалерійська дивізія, 162-а навчальна дивізія ост-легіонів тощо. Із колаборантів була сформована і дислокована тут 454-а охоронна дивізія. Кількість усіх формувань складала понад 20 загальною чисельністю у 35 тис. особового складу. Частина з них несла охоронну службу в рейхскомісаріаті «Україна», інші задіявались в антипартизанській боротьбі, зокрема в армійському тиловому районі групи армій «Центр» [226, с.21]. Крім територіальних поліцейських батальйонів, для охоронної служби на місцях формувалась так звана «Українська народна самооборона», чисельність якої у 1942 р. сягала 180 тис. чоловік, з яких лише 50 % були озброєні. Ще одним різновидом місцевих формувань в Україні були «Охоронні промислові відділи» – загони по охороні промислових об'єктів, а також так звані «травники» чисельністю близько 5 тис. осіб. Назву останні отримали за місцем їх підготовки при концтаборі «Травник» в Польщі. Будучи допоміжними збройними формуваннями при СС («Вахманшафт дер СС»), вони здійснювали охорону концтаборів, зокрема на окупованій українській території [206, с.247].

Останній керувався правилом: «Успіх можуть принести лише кроки, яких населення жахається» [354, с. 172]. В директиві (липень 1942 р.) «Про заходи по упокоренню України» (територія рейхскомісаріату – *Авт.*), він же зазначив: «Широке «умиротворення» країни – наше перше й найголовніше завдання... Труднощі не зникають, військове сполучення регулярно піддається диверсіям та нападам. Роботі цивільної адміністрації, насамперед в таких важливих областях як сільське господарство та промисловість, чиняться перешкоди, що веде до призупинення їх діяльності. Для нашої повноцінної роботи, нам необхідний спокій. Сьогодні ми надто далекі від бажаного...» [40, арк. 39].

Давались Кохом і директивні вказівки в боротьбі з «впертим та хитрим противником», зокрема шляхом виявлення та знищення фанатично налаштованого комуністичного елемента; проведення системних каральних операцій; прочісування лісових масивів; ретельна перевірка на лояльність місцевих чиновників, бургомістрів, директорів шкіл, керівників сільськогосподарських об'єднань та промислових підприємств*. Звертав

---

* 26-28 серпня 1942 р. у Рівному на нараді вищого цивільного і військового керівництва рейхскомісаріату «Україна» Кох виклав власне бачення політичного та суспільно-економічного «майбутнього» України. Двохгодинний виступ звівся до посилів: «Никакой свободной Украины нет. Цель нашей работы в том, чтобы народ этой страны поставлен то, чего нет в Германии. Эта задача должна быть выполнена любой ценой... Положение с продовольствием в рейхе серьезное. В результате ... снижается промышленное производство. Увеличение хлебного пайка является политической необходимостью, чтобы победоносно закончить войну. Недостающее количество зерна должно быть поставлено с Украины. Перед лицом поставленной фюрером задачи, снабжение продовольствием местного населения не имеет никакого значения. Фюрер потребовал от Украины для рейха 3 млн. тонн зерна и это количество надо дожать... Такое же важное значение, как заготовка зерна, имеет и поставка 700 тыс. тонн масличных культур. Забирать нужно все, не взирая на нужды населения...»

Поведение немцев на территории рейхскомиссариата должно определяться пониманием того, что мы имеем дело с народом, неполноценным во всех отношениях. Поэтому об общении с украинцами не может быть и речи... Образование украинцев следует удерживать на низком уровне. В соответствии с этим принципом должна проводиться и политика в области просвещения. Трехклассные школы дают слишком высокое для них образование. Необходимо сделать все, чтобы снизить рождаемость на этих территориях. Фюрер предусмотрел для этого особые меры. Иначе биологическая сила этого народа через несколько поколений привела бы немецкий народ к стенке... В послевоенный период вся русская территория от Эйткгузена до Владивостока будет рынком сбыта для германской промышленности. Само собой разумеется, что мы будем поставлять сюда не высококачественные товары, а самую обычную халтуру, которая вполне сойдет для этого населения. Цены на эти товары будут достаточно высокими, так как оккупированные восточные территории должны будут окупить затраты и жертвы этой войны. Если этот народ работает 10 часов в день, то 8 часов он должен работать на нас. И никаких сентиментальных возражений... Этим народом надо управлять железной рукой, чтобы он сейчас помогал нам выиграть войну. Мы освободили его не для того, чтобы облагодетельствовать, а для того чтобы обеспечить Германии необходимое жизненное пространство и базу продовольственного снабжения...

він увагу і на посилення режиму утримання військовополонених, надійності охорони логістичних шляхів та ін. Наголошував: «Вкрай важлива непереривна робота серед місцевого населення таємних агентів. Це, насамперед, сфера діяльності поліції, армійських контррозвідувальних органів та цивільної адміністрації» [40, арк. 40-43; 70, арк. 23].

В усіх окупаційних зонах України репресивно-каральні функції покладалися на підрозділи та служби СС – оперативні групи (айнзатцгрупен) і команди (зондеркомандо), есесівські поліцейські формування, територіальні органи поліції безпеки і СД тощо. Комплектувались вони із чиновників гестапо, кримінальної поліції та співробітників СД. Повноваження перших дещо обмежувались в військових зонах, де вони перебували в оперативному підпорядкуванні командування ОКХ. До березня 1942 р. усіма структурами СС керували начальники айнзатцгруп. Пізніше ці функції відійшли до спеціально призначених командувачів поліцією безпеки і СД. Окупована Україна підпадала під «юрисдикцію» групенфюрерів СС Бах-Залевського та Прютцмана. Зокрема, в рейхскомісаріаті «Україна» останньому підпорядковувалися «фюрери» СС генеральних округів «Волинь», «Подолія», «Київ», «Чернігів», «Харків», «Сталіно», «Дніпропетровськ», «Миколаїв» та «Таврія» [364, с. 59, 67-71]. На території, що знаходилась під контролем цивільної адміністрації, органи поліції безпеки і СД виступали єдиним апаратом, якому доручалось виконання усіх репресивно-каральних і охоронних заходів, у їх числі функції гестапо в

Для України поняття «политика, как в отношении негров». Политическая цель, к которой мы стремимся, сможет быть достигнута только тогда, когда удастся провести резкую разделительную грань между подлежащими отделению территориями (Прибалтики, Белоруссии, Украины, Кавказа – *Авт.*) и остальной Россией. Поэтому мы должны привлечь эти народы на свою сторону, чтобы иметь в их лице противовес великорусской тенденции. Особенно это относится к Украине. Если нам не удастся этого сделать..., то этим мы наверняка толкнем ее в объятия самого большого европейского народа, в объятия русских... Необходимы дальнейшие дальновидные шаги, чтобы действительно появилась отчетливая разделительная грань между Россией и Украиной. Достичь этого можно не сразу, а лишь по прошествию многих лет и прежде всего с помощью умелой политики в области просвещения, которая с самого начала делает эту идею привлекательной для молодежи...» [35, арк. 2-5].

тилових військових з'єднаннях (частинах, підрозділах) Вермахту, окупаційних службах та установах.

Перед представниками СС стояли наступні завдання: боротьба з рухом Опору; виявлення, арешт та ліквідація євреїв, інших «неповноцінних» нацменшин, партійного, радянського і комсомольського активу; протистояння радянській агентурі; проведення розшукових заходів та знищення антинімецьки налаштованих осіб, (підпільників, диверсантів, партизанських розвідників, співробітників НКВС-НКДБ та ін.); захоплення приміщень архівів, радянських державних установ; інформування командування частин і з'єднань Вермахту, начальників армійських оперативних тилових районів про ситуацію у підлеглих їм військах та окупованих районах. Не менш пильної уваги заслуговувала і діяльність партизанських та підпільних формувань. Одним з головних способів «умиротворення» у всіх випадках виступала агентура [331, с. 416, 418]. Зокрема, у березні 1942 р. Геббельс занотував: «В донесенні СД (підла служба безпеки Гімmlера) повідомляється про становище в окупованій Росії. Воно ще хиткіше, аніж вважалося. Загроза з боку банд зростає. Бандити неподільно володіють значними районами... Там встановлено режим терору... Точиться добре організована партизанська війна» [161, с. 36].

З використанням власних можливостей, активну розвідувально-контррозвідувальну роботу у всіх окупаційних зонах проводив штаб «Валлі». З допомогою фронтових абверкоманд і абвергруп*, територіальних органів – Абверштелле (АСТ) «Остланд», «Україна», «Крим» тощо, шеф Абверу адмірал Канаріс намагався зробити свій внесок у зміцнення окупаційного режиму та убезпечення тилу Вермахту. Зокрема, Абверштелле «Україна» маскувався під умовною назвою «штаб зв'язку ОКВ України». У його структурі перебували філіали (АНСТ) «Київ» і

---

* Фронтові органи штабу «Валлі» за напрямками діяльності розподілялись на три підвиди: «Абвер-І» («А-І») – розвідка; «А-ІІ» – диверсії; «А-ІІІ» – контррозвідка.

«Південь України». У Житомирі та Вінниці діяли розвідувально-контррозвідувальні пункти. Діяльність АСТ (АНСТ) опиралась на агентів і освідомлювачів.

Із протоколу допиту (лютий 1945 р.) слідчим ГУК СМЕРШ агента О. О. Брунера: «30 січня 1945 року ви згадали про германський контррозвідувальний орган очолюваний капітаном Єнчем. Розкажіть, що вам про нього відомо?»

– Даний орган німцями було організовано у 1941 році. Діючи на півдні окупованої України, він мав назву «Абверштелле півдня України». Його основним завданням було виявлення радянської агентури, підпільних комуністичних організацій, партійного і радянського активу та боротьба з партизанами. Опікувався він і розвідувальною роботою. «Абверштелле півдня України» мав мережу резидентів у Миколаєві, Одесі, Сімферополі, Кривому Розі, Таганрозі, Мелітополі, Херсоні, Запоріжжі, Кіровограді. Крім зв'язку з «Абверштелле...», вони тісно контактували з місцевими органами поліції безпеки та СД, а також групами ГФП. Агентура набувалась шляхом вербування антирадянського елемента з місцевих жителів» [331, с. 625].

Перебуваючи у підлеглих центрального розвідувально-контррозвідувального центру штабу ОКВ «Абвер-Закордон», фронтові органи Абверу тісно співпрацювали з відділами 1Ц армійських, корпусних і дивізійних штабів Вермахту*. АСТ** головну увагу концентрували на протидії партизанам, підпіллю, радянським агентам, організації контррозвідувальної роботи серед населення окупованих районів, а також особового складу власних військ. «Ударною» силою у всіх випадках виступала агентурно-освідомча мережа.

---

* Основними їх завданнями було: збір і опрацювання розвідданих про Червону Армію; профілактична робота у частинах і з'єднаннях Вермахту по боротьбі з шпигунством; радіопропаганда; поширення антирадянських листівок; військова цензура.

** Структура АСТ включала реферати: 3Ф – боротьба з радянською агентурою; 3Ц – боротьба з антифашистським підпіллям і партизанами; 3Л і 3М – контррозвідувальна робота у частинах Вермахту; 3КГФ – агентурна робота у таборах військовополонених.

Активну діяльність по зміцненню «нового порядку» проводили й формування ГФП. На них покладались функції поліцейського органу військової контррозвідки (Абвер III) у частинах і з'єднаннях Вермахту, їх тилових районах, боротьба з партизанами та підпіллям. Каральну і контррозвідувальну роботу групи (за неповними даними у 1942–1944 рр. на Східному фронті їх було 24 під номерами 501, 520, 560, 570, 639, 702 тощо), проводили за участю комісаріатів та команд. Старшим оперативним начальником Таємної польової поліції виступав її шеф при командуванні ОКХ. ГФП при штабах армій очолювали директори; в армійських корпусах, дивізіях і польових комендатурах – комісари поліції. Кожна з груп нараховувала 80-100 співробітників (слідчі, помічники слідчих, вербувальники агентури, перекладачі та ін.), а також приданий поліцейський підрозділ у кількості 100-120 чоловік особового складу. У залежності від оперативно-бойової ситуації та розміру «обслуговуваної» території, до складу груп входили 2-5 комісаріати («зовнішні команди» – ауссенкоммандо) та «зовнішні відділення» (ауссенштелле) [365, с. 333]. Безпосередньо в ОТР групи армій «Південь» діяли 639, 706, 719, 725, 711, 730 і 726 групи ГФП [51, арк. 36]. У бойовій зоні і АТР на них покладались функції гестапо з тими ж повноваженнями, як і органів поліції безпеки та СД. Восени 1942 р. ГФП було передано до складу VI управління (СД) РСХА.

У звіті про діяльність 639-ї групи ГФП на адресу директора Таємної польової поліції при штабі командувача військами оперативного тилового району групи армій «Б», її начальник капітан Кукавка повідомляв: «Діяльність групи у липні 1942 р. здійснювалася під знаком операції проти партизанських банд на північ від лінії Бахмач-Конотоп-Рильськ ... у тісній взаємодії з підрозділами 57-го полку охорони і 46-го угорського піхотного полку... Команди поліції брали активну участь у всіх бойових зіткненнях, а після їх закінчення вживали охоронні заходи. Подальші бої з бандитами

проходили поблизу Ніжина, а також в трикутнику між Десною і Дніпром на північ від Києва та Остра. У ході операції перевірено 45 995 осіб, із них арештовано – 3 291 чоловік, 481 розстріляні як партизани і їх посібники, 2 298 відправлені у табори військовополонених, 341 особа передана органам поліції безпеки (СД)... Відібрано грошей і золотих виробів на 14 000 рейхсмарок. Наші втрати 16 чоловік» [50, арк. 128].

Ще більш страхітливі цифри були ним названі в доповіді про «роботу» груп ГФП упродовж травня-червня 1942 р. в районі Гремяч – Середина Буда, Кролевець – Глухів – Путивль, а також в околицях Ніжина, Диканьки, Мелітополя, Запоріжжя. Із майже 80 тис. перевірених осіб, арешту піддалися 5 338, з них 1 024 чоловік розстріляно, решту відправили в табори військовополонених. Підкреслювалось: співпраця поліцейських інституцій з СД була доброю* [52, арк. 132, 140; 192, с. 99].

За німецькими донесеннями з жовтня 1941 р. до вересня 1942 р. підрозділи ГФП лише у тилкових районах групи армій «Південь», згодом «Б», «як партизанів і саботажників» полишили життя 6 245 осіб, 18 946 – відправили до концтаборів, 759 – передали до СД. За переконаннями керівництва ГФП, фізичне знищення радянських людей мало «послугувати гарантією неможливості утворення різного виду банд»** [354, с. 190].

З перших днів окупації районів СРСР масштабну репресивно-заяжувальну діяльність розпочали оперативні формування РСХА – «айнзатцгруппе» та особливі команди поліції безпеки і СД. Перших було

---

* Співпраця складових охоронно-карального апарату на окупованих територіях мала місце лише у випадку проведення репресивно-каральних заходів. У ході агентурно-оперативної роботи, особливо перспективної з точки зору щодо можливих результатів, відбувалася жорстока конкуренція, бажання першості, завоювати прихильність керівництва, а відповідно нагород. Подібна ситуація мала місце не лише у низових структурах, але й на вищому рівні. Упродовж війни запекла боротьба з цього приводу точилась між Абвером і СД; Абвером і гестапо; ГФП та органами поліції безпеки і СД тощо.

** Агентурно-оперативні можливості на Східному фронті на початку 1942 р. зросли і в Абвера. Новим диверсійно-розвідувальним і контррозвідувальним органом став «Зондерштаб Р» («Особливий штаб Росія»). Головне завдання останнього вбачалося у виявленні агентурним шляхом підпільних осередків та центрів партизанської боротьби. Штаб «Р» опирався на спеціально сформовані розвідувально-резидентські області (РРО) – А, Б, Ц, Ц1, Д, керівні центри яких знаходились у великих містах та промислових центрах, зокрема у Києві, Житомирі, Вінниці та ін. Важливою особливістю структурно-штатної побудови штабу та його підрозділів була наявність у них, практично на 100 % вихідців із Росії, України, Білорусії тощо. Число агентів і освідомлювачів сягало кількох тисяч чоловік [356, с. 151-152].

чотири – А, Б, Ц і Д. Другі, більш відомі як зондеркоманди, знаходились у їх структурі. Різниця спостерігалася у районах дій команд і особливих груп – відповідно, у першій окупаційній зоні (прифронтовій смузі) та армійських тилових районах. Відмінність айнзатцгруп від підрозділів Абвера полягала у тому, що головним спрямуванням діяльності перших були каральні функції, решта завдань були побічними. Робота ж абверкоманд (абвергруп) зосереджувалась на військовій розвідці, контррозвідці та диверсіях***.

Кривавий слід на теренах України залишили айнзатцгрупи Б (центральні області республіки) і Д – південна її частина. Кожна нараховувала 1 000-1 200 чоловік особового складу, їх клони – 120-170. Основним завданням «гестапо на колесах» було «умиротворення» загарбаних районів шляхом знищення населення (циганів, євреїв, інших нацменшин), радянських партійних працівників, співробітників органів внутрішніх справ і державної безпеки та ін. Окрім масових розстрілів, айнзатцгрупи і їх команди використовували спеціальні автомобілі – «вантажівки 3», що отримали назву «душогубка». Зокрема, начальник штабу 553-го армійського тилового району (Крим) в інформації (січень 1942 р.) в штаб ОТР групи армій «Південь» зазначав: «Командир зондеркоманди СС у Сімферополі (особлива команда 11б – *Авт.*) штурмбанфюрер СС доктор Брауне доповів генерал-лейтенанту Дохла (комендант 553-го АТР 11-ї армії – *Авт.*), що у відповідності до наказу головнокомандувача групи армій «Південь» за участь у вуличних боях на боці росіян (під час Керченсько-Феодосійської десантної операції взимку 1941/1942 рр. – *Авт.*) з міста виселено усіх чоловіків. Це має послугувати попереджувальним сигналом для населення Криму... 21 лютого 1942 р. в 14.00 в Джанкої командою проведено публічну страту через повішання

*** Останнє, як засвідчив присяжний історик німецьких спецслужб Герт Буххейт, не завадило «фронтовій розвідці управління ОКВ «Абвер-Закордон» під час східного походу знищити 20 тисяч радянських громадян» [147, с. 45].

двох партизанів. Захід вчинено з метою залякування. Тіла залишаються висіти упродовж трьох днів» [67, арк. 15].

На окупованій території СРСР «гестапо на колесах» знищило біля 1 млн чоловіків, жінок і дітей. Результати його «діяльності» в Україні – майже 300 тисяч людських життів.

В червні 1942 р. в ставці Гімmlера (поблизу Житомира) за участю понад 100 вищих посадових осіб відбулася нарада керівників поліції безпеки і СД, охоронної поліції та жандармерії. З двохгодинною доповіддю виступив рейхсфюрер СС. Головні тези промови звелися до посилів: Україна з давніх давен належала германським племенам; сьогодні німці є її повноправними господарями; після успішного закінчення війни відбудеться велике переселення, тому головне завдання органів поліції і СС полягає «в очистці» території для німців шляхом масового винищення людей. Населення на окупованих землях, підкреслив Гімmlер, потрібно звести до мінімуму. Останнє маємо зробити під приводом боротьби з антинімецьким рухом, шляхом насильного вивезення працездатних до рейху, решту переселити в Росію*. Наголосив: «поставлене завдання для Німеччини є вкрай актуальним і його потрібно виконати як можна ретельніше, і лише тому, що кращих колоніальних земель для рейху не знайти» [6, арк. 19-20].

На теренах України нацистські охоронно-каральні сили діяли з використанням найжорстокіших прийомів та методів. Наростав і спротив руху Опору. У звіті 213-ї охоронної дивізії (липень 1942 р.) у штаб командувача військами ОТР групи армій «Південь», зазначалося: «Наскільки можна судити, виходячи із даних розвідки, територія, що підконтрольна дивізії (район Харкова і Білгорода – *Авт.*), ні в якому разі не

---

* У свій час уповноважений рейхсфюрера СС на Східному фронті Бах-Залевські на засіданні Нюрнберзького військового трибуналу на запитання звинувачення: «Подтверждаете ли вы, что вся практическая деятельность оккупационных властей, немецких воинских соединений ... была направлена на выполнение директивы сократить число славян на 30 миллионов?», відповів: «Я считаю, что эти методы действительно привели бы к истреблению 30 млн., если бы... ситуация не изменилась в результате развития событий» [254, с.361].

може вважатися умиротвореною. Недостатня кількість сил і засобів ... привели до того, що у деяких районах призначені німецьким командуванням бургомістри, керівники колективних господарств тощо, після передислокації наших військ, потрапили у повну залежність від комуністичного активу. Частково вони зняті з своїх посад та замінені антинімецьки налаштованими людьми. За участю ГФП необхідно терміново організувати перевірку щойно призначених осіб...

Діють і кілька партизанських банд, чисельність яких сягає від 30 до 50 чоловік... З допомогою агентури та української допоміжної поліції вживаються кроки по їх знищенню. Однак у зв'язку зі значною протяжністю території підконтрольній дивізії та великої кількості підривних елементів, виконати це завдання без участі Таємної польової поліції дивізія не в змозі...» [50, арк. 60, 61].

Напруженою залишалась ситуація і в районах підконтрольних 197-й польовій комендатурі (Прилуки, Варва, Яблунівка). У червні-липні 1942 р. її комендант констатував: «Ввірена комендатурі територія не умиротворена. Особливо це стосується її північної частини у зоні дій гарнізонної комендатури 1314 Новгород-Сіверська, де дислокується велика кількість партизанських банд... 27.6.42. Антонівка (18 км на схід від Новгород-Сіверська) зайнята бандитами чисельністю до 500 чоловік... (Тут же перераховано ще 19 подібних випадків – *Авт.*)... Підірвано потяг на перегоні Чернігів-Гомель. Залізниця не працювала дві доби... 2.7.42. У районі 20 км на північ від лінії Корюківка-Холми бандити оволоділи населеними пунктами Шишківка, Прибинь, Рудня, Перелюб, Білошицька Слобода, а також Погорільці... У ніч на 16.7.42. 700 бандитів здійснили напад на роту 82-го поліцейського батальйону в Гремячому..., а 17.7.42. підірвали залізничний міст між Грибовою Руднею і Гомелем»*. За даними 197-ї польової комендатури, упродовж лише липня партизани здійснили

---

* У січні-травні 1942 р. втрати охоронних військ тилового району «Південь» від дій партизанів сягнули 450 солдатів і офіцерів, з них 95 % були безповоротні [44, арк. 3, 6, 9].

166 нападів та диверсій. Для придушення руху Опору, повідомляв комендант, «утворена бойова група у складі 57-го охоронного полку, 6 німецьких і 1 козацького батальйонів для дій у північній частині підлеглої комендатурі території. Операція вже розпочалася...» [44, арк. 99-10].

Не кращим було становище і на території підконтрольній рейхскомісаріату «Україна».

«Рейхсфюреру СС Гімлеру. Берлін НВ 7. Унтер ден Лінден, 72/74. Інформація про стан справ в імперському комісаріаті «Україна» за період 1-30.6.42 р. Повідомляє майор Енгельгаупт. Ситуація... упродовж червня залишалася напруженою. Напади, підпали і диверсійні акти банд стали повсякденним явищем. Після передислокації 4-го поліцейського полку, сили, що залишилися, не в змозі боротися проти бандитів. Армія також не має достатньо у своєму підпорядкуванні необхідних підрозділів та засобів... Становище ускладнюється і тим, що бандити вміло та швидко пересуваються болотами і лісовими масивами. Їх діяльність набула такого розмаху, що в рейхскомісаріаті «Україна» відсутня будь-яка можливість зібрати необхідну кількість сил для протидії бандам» [29, арк. 36].

У 1942–1943 рр. численні доповіді в Берлін рейхскомісара Еріха Коха найчастіше розпочиналися словами: «Зростає загроза з боку банд»*. Проти них, як зазначалося в одній із них, в Чернігівській, Київській та Житомирській областях постійно задіюються усі наявні сили, однак з настанням теплої пори року «формування нових банд продовжується» [354, с. 169]. Говорячи про диверсії на залізницях, Кох писав: упродовж

---

* Готуючи їх, Кох оперував доповідями про ситуацію з місць. Із донесення генерал-комісара округу «Житомир» за липень-серпень 1942 р.: «Последние месяцы характеризуются усилением боевой деятельности банд, которая принимает все более серьезные формы, особенно в северной части северного округа... С 1 июля по 20 августа банды совершили 391 нападений. В 31 случае речь идет о диверсиях на железных дорогах Брест-Литовск – Калиновичи – Гомель, Коростень – Житомир, Олевск – Ракитно, Цвигаль – Шепетовка... За отчетный период в боях с бандитами погибло 46 немцев, 121 человек из местных жителей, словаков и латышей состоящих на немецкой службе...» Генерал-комісар округу «Волинь і Подолія» 1.09.1942 р.: «За отчетный период работа полиции проходила под знаком интенсивной и усиленной борьбы с бандами. Учитывая, что деятельность бандитов набрала большого размаха и поставила под угрозу уборку урожая, были проведены и находятся в стадии подготовки, крупномасштабные операции с использованием собственных сил и привлеченных из других районов... Потери за отчетный период: убиты 20, ранено 20 германских полицейских; убиты 12, ранено 11 украинских полицейских, 7 пропали безвести...» [33, арк. 37-38, 44].

травня-липня 1942 р. загальне їх число сягнуло 1072 випадків. Помітне збільшення партизанських наскоків пояснював «діями банд, які в липні перебували у постійному русі, завдаючи удари по транспортним лініям» [33, арк. 1].

Загалом, на кінець 1942 р. за даними окупаційних органів на рахунок «українських більшовицьких банд» було понад 50 тис. вбитих і поранених німецьких солдатів та офіцерів, 255 підривів військових потягів, майже 300 знищених і пошкоджених залізничних та шосейних мостів, десятки промислових об'єктів. Це був лише початок. Основний удар по тиловим районам військ Вермахту партизани України нанесли у наступні два роки. Упродовж лише 1943 р. кількість підірваних і пущених під укіс ворожих ешелонів сягнуло 3688, тобто у 15 разів більше ніж у попередньому [33. арк. 173, 176]. «Мала війна» за лінією фронту перетворювалася у фактор стратегічного значення, який у все більш значних масштабах впливав на фронтові операції Вермахту. Тоді ж з'явилася і директива ОКВ за підписом Гітлера від 27 квітня 1943 р., у якій він вимагав «боротьбу з бандами вважати одним із видів бойових дій військ на фронті», використовуючи для цього «усі наявні сили»*.

---

* Напруженою була ситуація з діяльністю «банд» і в тилах двох інших німецьких угруповань, зокрема в ОТР групи армій «Центр». В квітні 1942 р. командувач його охоронними військами генерал піхоти фон Шенкендорф повідомляючи в штаб групи про стан справ, писав: «Если в конце прошлого и начале этого года партизаны в результате проводившихся против них активных карательных действий выступали только небольшими группами ... и при удобном случае совершали нападение на отдельные не охраняемые войсками населенные пункты или на небольшие команды солдат, то теперь они действуют крупными силами, обученными в военном отношении подразделениями. Они имеют в большом количестве тяжелое пехотное оружие, частично даже артиллерию и другое вооружение и ... способны вести наступательные действия... Разведка партизан организована отлично. Многие военные руководители партизан и почти все парашютисты снабжены радиостанциями... Связь партизанского руководства с командованием Красной Армии осуществляется самолетами, по радио и через агентов... Следует отметить, что партизаны господствуют еще и в ряде важных в хозяйственном отношении областей тылового района..., так как за истекшие месяцы не было достаточно войск для активной с ними борьбы. Имеющихся в нашем распоряжении войск едва хватает для охраны железных дорог, шоссе, важных объектов и т. д.» [319, с. 397-398]. Наводив Шенкендорф і цифри наявних у його розпорядженні охоронних сил: 4 охоронні дивізії, бригада СС, кавалерійська бригада СС, 229 піхотних, 12 танкових і 9 рот тяжкої піхотної зброї рот, 11 артилерійських батарей. Наголошував: «Имеющиеся в настоящее время силы недостаточны для действий против значительно возросших, хорошо вооруженных и имеющих военное руководство партизанских отрядов». Прохав виділити ще 13 охоронних батальйонів та повернути у його підпорядкування, «після виконання ними поставленого їм завдання», 211-у охоронну і 707-у піхотну дивізії [319, с. 401-402].

2.3. Стратегічна мета і тактика дій військової та окупаційної влади з охорони тилу

Стратегічна мета, тактика дій, способи, прийоми і методи боротьби німецьких збройних формувань та спецслужб по забезпеченню військ Вермахту в Україні змінювалися в залежності від військово-політичної ситуації на фронтах та у загарбаних областях. Процес охорони тилу розпочинався на лінії фронту. На її передньому краю, особливо в умовах оборони, у небезпечних для проникнення радянських диверсійно-розвідувальних груп та агентів-одинаків місцях, виставлялись секрети, місцевість мінувалася, обладнувалась сигнальними ракетами, при можливості з колючого дроту встановлювались огорожі тощо. У фронтовій смузі (5-7 км від переднього краю), призначались посилені охоронні пости (команди), здійснювався контроль за переміщенням особового складу.

Не менш пильно охоронялась і «бойова зона» – прифронтна смуга. Розподілялась вона на квадрати, кожен зі своїм радіопозивним та щодобово змінюваним паролем. Автотранспорт мав рухатись виключно в колонах, а окремі поїздки супроводжуватись спеціальними перепустками з обов'язковим фіксуванням ПЖ їх пересувань. Ретельно здійснювався і контроль за радіоэфіром. Населення з прифронтної смуги відселялось.

У разі проникнення у «бойову зону» ДРГ, її квадрати блокувались. За участю польової жандармерії, ГФП, контррозвідувальних органів Абверу, підрозділів поліції безпеки і СД тощо, на шляхах виставлялись контрольно-перепускні пункти, задіювались піші наряди, спеціальні групи на мотоциклах і автомобілях контролювали весь рух, одночасно проводилось прочісування місцевості. Для виявлення «чужаків», у населених пунктах до «роботи» підключалась агентурно-освідомча

мережа. З метою недопущення прориву розвідників і диверсантів через лінію фронту, її тиловий і передній край брались під посилену охорону.

В армійських тилових районах і ОТР груп армій застосовувалися аналогічні тактичні прийоми, до яких з часом додалися збройні операції, облави, каральні акції, взяття та розстріл заручників, спалювання населених пунктів та ін. Зважаючи на зростаючу з боку радянських спецслужб, а головним чином партизанів* та підпільників загрозу, командування Вермахту і цивільні окупаційні органи в охоронно-каральну концепцію стали вносити помітні корективи**.

За характером, спрямованістю дій, забезпеченням озброєнням, технікою та спеціальними засобами, а також управлінням, використовувані у 1941-1944 рр. в ОТР групи армій «Південь» заходи можна розділити на п'ять видів: військові; військово-каральні; каральні; агентурно-оперативні; пропагандистські. Перші два були основними, решта допоміжними, водночас надзвичайно важливими, а в окремих випадках, особливо розвідувальна і контррозвідувальна робота, вирішальними. Відповідними були стратегічна мета та тактика дій кожного із них. Якщо у першому випадку у всіх вона співпадала (наявними силами і засобами убезпечити тил Вермахту), то тактичні засади бойових, репресивно-каральних, розвідувальних (контррозвідувальних) і пропагандистських кроків, були різними. Різнилися вони і по інтенсивності та масштабності використання. У 1941 р. переважав військовий вид; упродовж 1942 р. комбінований – військово-каральний; у 1943-1944 рр. до них, у значно більших розмірах,

---

* У наказі «Про боротьбу з партизанами» від 5.09.1942 р. коменданта 550-го армійського тилового району наголошувалося: «Відповідно до наказу головного командування сухопутних військ віднині замість слова «партизани» вживати слово «бандити». Чіткого розмежування між цими поняттями не існує» [36, арк. 56].

** В інформації командувача військами оперативного тилового району групи армій «Б» про «Появу і діяльність партизанів на території оперативного тилового району у липні 1942 року», зазначалось: «Територія у районі Льгов – Бахмач – Щорс – Гремяч – Середина Буда залишається центром партизанського руху на півночі оперативного району... На решті території ... діють дрібні загони від 10 до 30 осіб. Порівняно з минулим місяцем у два рази збільшилася кількість висадок десантів... Узагальнені дані: поява партизанів – 166 випадків; їх чисельність – приблизно 8000 осіб; число бойових зіткнень – 55; кількість парашутних десантів – 145; кількість диверсій – 17. Наші втрати – 293 чоловік, з них 139 вбитими» [50, арк. 128].

порівняно з попередніми періодами, долучились каральний, агентурно-розвідувальний та пропагандистський. Незрідка зусилля цих складових поєднувалися, особливо при проведенні широкомасштабних військових та карально-заякувальних операцій*. Усі вони переважно організовувались та здійснювались під опікою військового командування, для чого створювались спеціальні штаби**, на які покладалась обов'язки плануючого та координуючого центру з збирання та узагальнення розвідданих про чисельність партизанських сил, місцях їх дислокування, відпрацюванню планів бойових і каральних операцій, проведенню антипартизанської пропаганди тощо.

Один із перших наказів щодо охоронних заходів з метою забезпечення тилових районів німецьких військ, у якому згадувались окремі тактичні прийоми, з'явився 19 липня 1941 р. У польових та тилових військових частинах вимагалось підтримувати стан постійної бойової готовності, зброю у всіх випадках тримати напоготові, заборонялось пересування одиноких автомашин та військовослужбовців. Для охорони шляхів сполучень, околиць міст тощо, передбачалось формування спеціальних кінних і піших патрульних нарядів, проведення раптових і неодноразових прочісування місцевості та облав у населених пунктах тощо [284, с. 77]. В іншому випадку для охорони об'єктів вимагалось виставляти подвійних вартових, озброювати їх автоматами та гранатами, в караульних приміщеннях тримати спеціальні чергові підрозділи, заборонявся виїзд транспортних засобів у нічний час та ін. [284, с. 89] «В особі російських партизанів, – підкреслював в наказі № 1198/41 від 14 вересня 1941 р. командувач ОТР групи армій «Південь» генерал Роквес, – ми маємо дуже

---

* Бажаним успіхом подібні заходи завершувались не завжди, особливо після 1942 р., коли партизани набули бойового досвіду, одержали краще озброєння, досвідчені командні кадри. Невдачі окупантів переслідували і раніше, зокрема, провалу зазнала каральна операція кавалерійської бригади СС (28 серпня – 3 вересня 1941 р.) в районі Пінських боліт і річки Прип'ять. Тоді гітлерівці дійшли висновку, що тактика використання невеликих груп є більш успішною. Невдачею охоронних сил закінчились і операції з використанням танків (осінь 1942 р.), в Білорусії і Україні під кодовою назвою «Міхаель» і «Дрейк» [284, с. 77].

** Прикладом цього може бути орган при штабі 11-ї армії фельдмаршала Манштейна в Криму.

хитрого, рухомого та рішучого противника, який вмiло використовує місцевiсть, а бандитські наскоки проводить переважно вночі і, діючи у власній країні, у більшості випадків користується підтримкою населення» [284, с. 78].

Зважаючи на директиви, незатухаючий спротив партизанських формувань та потрапивших в оточення радянських військ, у вересні 1941 р. командувач оперативним тилувим районом групи армій «Центр» генерал фон Шенкендорф виступив ініціатором проведення наради з обміну досвідом представників сухопутних військ і СС з «умиротворення» окупованих областей*. Прибули офіцери військ Вермахту і фюрери СС, що відзначилися в антипартизанських заходах. З доповідями виступили керівник СС і поліції центральної Росії групенфюрер СС Бах-Зелевскі, начальник айнзатцгрупи «В» групенфюрер СС Небе, начальник штабу ОТР групи армій «Центр» підполковник Рюбезамен, командувач ОТР групи армій «Південь» генерал піхоти фон Роквес та ін. Між військовим командуванням та керівництвом СС було досягнуто повного взаєморозуміння. Представники Вермахту «доброзичливо» сприйняли побажання поліції безпеки та СД щодо спільної боротьби з «бандами», позитивно оцінили і методи її роботи [95, с. 94]. Зусилля вирішено було зосередити на ще більш жорстоких заходах, у першу чергу шляхом збройного придушення щонайменших проявів непокори. Зважили і на установки Кейтеля, що людське життя в окупованих районах «не має ніякої ціни», а тому у разі вбивства одного німецького солдата, ним мають поплатитися 50-100 радянських громадян [286, с. 82, 83].

За задумом ОКХ новий імпульс у більш широкому застосуванні збройних формувань та підвищенні ефективності у протистоянні з рухом

---

* Подібні наради з часом стали звичним явищем. Зокрема, у червні 1942 р. такий же захід відбувся в Кременчузі, за участю співробітників розвідувально-контррозвідувальних органів охоронних сил ОТР групи армій «Південь». Обговорювались питання: розвідка партизанських сил; контррозвідувальна робота; охорона залізничних та інших шляхів сполучень; співпраця з поліцією безпеки і СД, ГФП тощо. У нараді взяли участь і представники угорської групи військ «Схід» [53, арк. 10, 11].

Опору, тим самим у зміцнені тилу німецьких військ, мала послугувати «Інструкція з боротьби проти партизанів»^{**}. Введену в дію з 25 жовтня 1941 р., її надіслали до батальйону включно. В ній було зроблено спробу проаналізувати джерела та характер партизанських дій, організаційну побудову, чисельність й озброєння партизанських формувань, їх тактичні прийоми та методи. Одне з її положень вимагало: «Боротьба з бандами ні в якому разі не має обмежуватись утриманням лише якоїсь однієї частини місцевості. Противнику має бути нав'язана власна тактика бою» [354, с. 173].

Опираючись на розвідувальні дані щодо тактики боротьби партизанських загонів та намагаючись пристосувати до неї власні охоронні сили, командування частин і з'єднань стало формувати винищувальні («мисливські») команди, що отримали назву ягдкоманд. Перша з них з'явилася у листопаді 1941 р. у складі 137-ї піхотній дивізії. До середини 1942 р. вони були сформовані в усіх охоронних та навіть фронтових структурах. Зокрема, 3 січня фон Роквес^{*} вимагав: «До 20 січня кожному батальйону сформувати винищувальну команду у складі трьох відділень по 10 осіб. Організувати їх навчання. Мета: використання у протипартизанській боротьбі. Винищувальні команди забезпечити зброєю, спорядженням та лижами. Матеріал для маскувальних халатів відбирати у населення» [37, арк. 13].

Діяли «мисливці» у складі охоронних дивізій, есесівських підрозділів, головних польових, польових і інших комендатур. З часом їх

---

^{**} У науковій літературі зустрічається під назвою «Основні положення по боротьбі з бандами».

^{*} Проаналізувавши досвід боротьби з партизанами, наступник Роквеса генерал-лейтенант Фрідріці розпочав друк «Заміток командира», які ставали надбанням його підлеглих. Зокрема, у № 3 (4.11.42) він писав: «... Стосовно розвідки до початку проведення бойової операції нагадую, що висилання розвідувальних дозорів будь-якого виду у військовій формі є неправильним. Це, зазвичай, привертає увагу банд до запланованих нами заходів. Момент раптовості втрачається. Зважаючи на це, розвідка має вестись у цивільному одязі. Розвідники маскуються під селян, лісорубів, біженців тощо. Зброю (пістолети і гранати) потрібно носити непомітною. Доречно брати довірених осіб, які розмовляють російською. Просування має бути поза населених пунктів, поблизу яких ховаються банди і лише тому, що скрізь діють бандитські шпигуни». Давались і тактичні поради: мати запасний боскомплект; проводити ретельну підготовку операції; виставляти загороджувальні заслони; при можливості бій нав'язувати вночі та ін. [60, арк. 38].

чисельність збільшилась – до взводу і навіть роти (3-4 групи), озброєних кулеметами, автоматами, гранатометами і ручними гранатами. Особовий склад добирався з підготовлених у військовому відношенні солдатів та офіцерів Вермахту, поліції і СС. Незрідка їх очолювали колаборанти.

Згодом для команд було напрацьовано окрему інструкцію. «Структура ягдкоманд, – наголошувалося в документі, – надає нам можливість вести активну боротьбу проти банд..., вони ж і найкраще підходять для розвідки боєм. Ягдкоманди мають постійно турбувати бандитів, порушувати їх постачання та перешкоджати появі нових банд. Вони мають забезпечувати і охорону наших військ, які у силу покладених на них завдань залишаються у місцях своєї дислокації. Головне у тактиці полягає у тому, щоб наслідуючи бандитів і пристосовуючись до реальних умов, як можна ближче непомітно підійти до противника, раптово атакувати його та знищити... Командир ягдкоманди має бути винахідливим та вдумливим офіцером. Незаперечною складовою успішного застосування бойових прийомів є хороше знання тактики дій бандитів та місцевих особливостей»* [161, с. 287-290].

У 1942 р. у структурі німецьких охоронних сил** з'явилася ще одна важлива тактична одиниця – ударні (винищувальні) команди***. На допомогу їм формувались кінні, піші та моторизовані розвідувально-дозорні відділення, групи вогневої підтримки, в оперативне

---

* Для маскування при виконанні диверсійно-розвідувальних завдань ягдкоманди використовували кінні селянські вози (сані), цивільний одяг; їх забезпечували теплим одягом, запасом продуктів, лижами, міношукачами, різними інструментами, обладнанням для прослуховування ліній зв'язку, радіостанціями тощо. До складу команд входили радисти, сапери, перекладачі, медики та ін.

** Станом на червень 1942 р. безпеку у 1-й зоні групи армій «Південь» забезпечували: 5 охоронних, 12 піхотних, 2 поліцейські батальйони, 4 артилерійські дивізіони; кожен АТР (2 зона) – 4 охоронні, 4 караульні, 6 поліцейські батальйони; ОТР (3 зона) – 28 охоронні батальйони, з них 10 СС, 6 батарей, 4 угорські батальйони, 2 поліцейських, жандармський полк, 1 батарея берегової охорони. Тут же діяли охоронні дивізії, органи і служби СС, ГФП тощо [52, арк. 179].

*** Їх поява була покликана доповідною (травень 1942 р.) генерала Роквеса на адресу командувача групою армій «Південь», у якій зазначалось: «Для забезпечення виконання охоронних завдань довелося залучити таку кількість охоронних і поліцейських сил (зі складу національних формувань – *Авт.*), які у три рази перевершують чисельність задіяних німецьких... Останнім часом надійшли вимоги про посилену охорону залізниць та концентрації охоронних підрозділів на інших транспортних комунікаціях. Ці вимоги, виходячи з величезних масштабів диверсійної роботи на залізничних шляхах, є виправданими, однак, враховуючи нестачу сил, не можуть бути виконаними» [70, арк. 23].

підпорядкування надавались мінометні, артилерійські та танкові підрозділи. Крім стрілецької зброї, команди стали забезпечуватись тяжким озброєнням. Задіювались вони у всіх найнебезпечніших «бандитських» районах. Чисельність їх особового складу становила від взводу до батальйона. Зокрема, 30 липня 1942 р. командування групи армій «Південь» вимагало: «1. У районах підлеглих начальнику оперативного тилового району для боротьби з партизанами підготувати ударні команди... 2. Завдання команд, якщо не вистачає наявних сил поліції, швидке придушення партизанських груп і загонів. 3. Формування і ввід в дію ударних команд здійснюють місцеві та гарнізонні комендатури. Де немає комендатур – старші військові начальники. 4. Для формування команд використовувати особовий склад: а) сухопутних військ; б) туркестанських, кавказьких підрозділів; в) охоронних батальйонів; г) королівських угорських частин, а також підрозділів СС і поліції. Склад команд – 100-200 осіб. Озброєння: автомати, станкові кулемети, гранати. Формування ударних команд завершити до 20.08.42» [54, арк. 26, 27].

У вересні 1943 р. на подібний крок зважився і командувач військами Вермахту в Криму Еріх фон Манштейн. «Для придушення бандитського руху, – зазначалось в наказі, – негайно вжити найбільш жорсткі заходи. У місцях розквартирування військ для протидії бандам у повній бойовій готовності тримати винищувальні команди. Налагодити постійне спостереження за залізницями, лініями телефонно-телеграфного зв'язку, шляхами сполучень, де, як свідчить досвід, найчастіше з'являються бандити. При повідомленні про напад, найближча командна інстанція чи місцева комендатура зобов'язані вжити термінових заходів не зважаючи на тактичні кордони дій винищувальних команд» [47, арк. 161].

За наказом ОКХ ударні команди стали формуватися в охоронних і в танкових дивізіях Вермахту [7, арк. 110]. «Боротьба з партизанами, – згадував гітлерівський військовий теоретик і практик танкової війни

генерал-полковник Гейнц Гудеріан, – корінним чином відрізнялась від бойових дій на фронті... У бандитських районах танкові війська також мали у своєму складі спеціальні підрозділи, які при раптовій появі партизанів негайно вводились в бій. Ці підрозділи досягали успіху за умови, якщо були укомплектовані молодими, спритними і вольовими солдатами, що вміли діяти по-мисливському. Дотримувались вони головного правила – боротьбу вести тими ж методами, що і партизани. Зазвичай марші проводились вночі. Вдень – відпочинок у надійних укриттях. Діставшись району розташування партизанських сил, винищувальні загони займали замасковані позиції на їх основних шляхах пересування, або ж у тих місцях, де траплялись їх напади. Швидкими і рішучими діями вдавалося не раз знищити цілі бандитські зграї.

У районах дій великих партизанських формувань боротьба проти них велась значно у більших масштабах, незрідка силами цілих з'єднань. Після отримання агентурних даних про появу бандитських груп, район оточувався, а потім проводилось ретельне прочісування місцевості. Значний ефект досягався при застосуванні окремих танків... Поруч з активним придушенням бандитських проявів, вживались особливі заходи безпеки, зокрема посилювалась охорона усіх важливих об'єктів, особливо баз забезпечення, мостів, залізниць, штабів тощо» [155, с. 170-171].

В окремих областях України ситуація ставала настільки загрозливою, що з метою «умиротворення» тієї чи іншої території, крім охоронних сил, стали залучати бомбардувальну авіацію та підрозділи спеціальних диверсійно-розвідувальних формувань. У наказі штабу ОКХ (лютий 1943 р.) командувачу військами на півострові зазначалося: «Батальйон «Бергман» (бойове формування тюркських легіонерів, чисельністю 1200-1300 чоловік), прибуває по залізниці до станції Сюрен та підпорядковується 153-й польовій навчальній дивізії (здійснювала охорону тилу 11-ї армії – *Авт.*). Прибуття 13.02. Зосередження та дислокація в

районі Адим Чекрак – Огарчик – Кеклус. Батальйон «Б» надається в розпорядження 153-ї дивізії для боротьби з бандами» [46, арк. 9].

Подібний наказ командувача військами ОТР «Південь» отримав і командир 213-ї охоронної дивізії генерал-майор Чаммер унд Остен*, який вимагав: «Батальйон «Бранденбург», що прибуває 1.8.43 до Києва, підпорядковується дивізії (213-й – *Авт.*) для знищення партизанів по обидві сторони залізниці Київ-Коростень. Командиру батальйону капітану Аух у першій половині дня 30.07. подати пропозиції про бойове використання батальйону» [63, арк. 4; 331, с. 247].

Особливу загрозу партизанські «банди» і радянські диверсійно-розвідувальні загопи несли ворожим залізничним комунікаціям**, лініям зв'язку та автошляхам. Припинення руху потягів хоча б на добу, викликало чималі проблеми для німецьких військ. Кількість же порушень залізничних колій, підривів ешелонів і мостів, невпинно зростала. Полковник Вермахту, по війні історик Герман Теске, зазначав: «Першої поразки під час другої світової війни у битві проти радянських партизанів Вермахт зазнав взимку 1941–1942рр. ... Це сталося насамперед тому, що ініціатива з самого початку належала партизанам і вони зберегли її до кінця війни» [190, с. 412]. Розпочинаючи з кінця 1942 р., практично кожен кілометр основних залізничних дільниць пильнували 8-10 солдатів, а під загрозою жорстоких покарань і місцеве населення. Лише у січні-квітні 1943 р. внаслідок 482 диверсій на залізницях рейхскомісаріату «Україна», вони сумарно не працювали понад 5 тис. годин. Влітку становище з перевезенням військових вантажів набуло катастрофічного характеру. В травні-вересні кількість підірваних поїздів та мостів сягнула відповідно

---

* Шлях 213-ї охоронної дивізії з України проліг в Білорусію, закінчився в Румунії. 25 серпня 1944 р. Чаммер потрапив у полон. Під час судового процесу в Києві на запитання чи визнає він провину, відповів: «Я визнаю себе винним у тому, що частини, які були під моїм підпорядкуванням брали участь у розстрілах людей... (за даними слідства таких виявилось понад 25 тис. – *Авт.*)... Я визнаю себе винним у відправленні радянських громадян до Німеччини, у тому, що забирав у місцевого населення продукти...» [357, с. 144].

** На той час їх загальна протяжність лише в Україні становила близько 5 тис. км.

1880 і 190. Перепускна спроможність залізничних шляхів сполучень скоротилася на 72 %. «Статистика довела вищість радянської мінної техніки, – писав Б. Хольмстон. – Цифри, страшні цифри втрат, є історичним свідченням бойових успіхів партизанів на мінному поприщі... Міни стали вирішальною тактичною зброєю «малої війни» [354, с. 176].

Щоб уберегти залізниці від ударів партизанів, крім охоронних батальйонів, підрозділів німецької і місцевої поліції, гітлерівці стали використовувати маршові й тилові частини, а нерідко і авіацію. Обіч доріг зводились опорні пункти, з колючого дроту облаштовувались огорожі, мінувались підходи. «В районі підконтрольному 398-й головній польовій комендатурі, – доповідав у липні 1943 р. в штаб ОТР «Південь» її комендант, – зросла активність бандитів, особливо по обидві сторони залізниці Київ-Тетерів і Київ-Фастів*. Результатом стали численні диверсії. Припинити їх можна лише після зачистки місцевості від банд та суттєвого збільшення охоронних сил...» [63, арк. 16].

Іншим намаганням убезпечитися від партизанів стала вирубка лісів. Початок «винаходу» поклала директива ОКВ. «Верховним головнокомандуванням Вермахта, – зазначав у наказі командувач охоронними силами групи армій «Б», – видано розпорядження № 002502/42 (цілком таємно) від 23.07.1942, відповідно якого з метою посилення охорони основних комунікацій (залізничних ліній, автомобільних доріг) від дій бандитів, з обох їх сторін, що проходять через лісовий масив, здійснити вирубку дерев шириною до 300 метрів» [61, арк. 2]. Для цього вимагалось задіювати виключно місцеве населення. Біля мостів і інших важливих об'єктів, насадження пропонувалось залишити, огородивши їх рядами колючого дроту.

Упродовж 1942 р. в окупованих районах СРСР на убезпечення шляхів сполучень та боротьбу з партизанами гітлерівці змушені були

---

* У першому випадку залізницю (65 км) охороняли силами одного батальйону і чотирьох рот, з них одна кулеметна; у другому – 90 км – 502-го охоронного батальйону, а згодом і двох рот.

здіяяти майже 350 тис. особового складу охоронних сил. Їх кількість з часом лише зростала. Так, станом на травень 1943 р. тільки частини і підрозділи СС стали нараховувати 327 тис. чоловік. Того ж року окуповану територію «умиротворювали» і біля 15 % польових військ Вермахту [245, с. 175]. Активно допомагали і союзники. Число охоронних сил незрідка сягало до 500 тисяч. З них 182 тис. солдатів і офіцерів були задіяні у каральних акціях, близько 100 тис. – в охороні комунікацій, понад 140 тис. «про всяк випадок» знаходились в гарнізонах, решта виконували поліцейські функції [245, с. 171]. На долю України припадало біля 40 % від наявних на Східному фронті охоронно-каральних формувань Третього рейху, що по чисельності становило майже 60 дивізій, які Гітлер після «перемоги» планував залишити на всій загарбаній території.

У серпні 1942 р. командувач ОТР групи армій «Б» видав розпорядження щодо форми та змісту донесень підлеглих інстанцій в оперативний відділ штабу охоронних військ. Вимагалось надавати дані про: бойові зіткнення упродовж доби; зміни оперативної обстановки, що сталися у ході застосування охоронних частин та підрозділів; особливості тактики противника; райони появи партизанських формувань (час, місце, чисельність, озброєння) та десантування парашутистів; факти саботажу та шпигунства. Вимагалось надсилати також оцінку районів дислокації «банд», їх активності, настроям місцевого населення, доповідати про власні втрати у живій силі та озброєнні [54, арк. 26-27, 79].

Було започатковано і підготовку навчальних фільмів по тактиці дій охоронних сил у різні пори року. З особовим складом, що брав участь в антипартизанській і протидиверсійній боротьбі, стали проводити тактико-спеціальні навчання, контрольні-перевірочні заняття, інструктажі тощо. Ситуація з проявами дій радянських спецгруп та партизанських формувань у вигляді підривів, нападів, наскоків та ін., на штабних картах знайшла відображення у вигляді спеціальних умовних знаків: партизани; –

парашутисти; **V** – диверсії на залізницях; **U** – диверсії на лініях зв'язку; **I** – інші диверсійні акти; **∇** – напади на об'єкти; **x** – бойові зіткнення [56, арк. 30; 59, арк. 46].

Бойові і каральні операції проти партизанів України, як і інших окупованих районів, шифрувались під різними назвами: «Сніговий заєць», «Осіньна буря», «Зимові сни», «Стрибок у бік», «Осіньний ліс», «Болотна лихоманка»*, «Прогулянка на човнах», «Рубка дров», «Чінгісхан» тощо. Розпочаті у квітні 1943 р. напередодні Курської битви широкомасштабні антипартизанські заходи «Циганський барон», «Травневий жук», «Сонце воріт», «Вільний стрілок», «Травнева гроза» та ін., продовжувалися до початку 1944 р. Більшість з них мали стратегічну мету та були покликані забезпечити успішний контрнаступ німецько-фашистських військ.

Подальше ускладнення ситуації на фронтах та нестача регулярних охоронних військ, примусила генштаб ОКХ вдаватися до заміни частин і підрозділів з охорони тилу військами союзників, східними поліцейськими формуваннями, які переважно склалися з місцевих й пришлих колаборантів**. Зокрема, у 1943 р. в структурі німецьких охоронних сил, 23

---

* У звіті Гімлеру начальника СС і поліції ОТР грпи армій «Центр» Бах-Залевські зазначалося: «По приказу рейхсфюрера СС и начальника германской полиции 21 сентября 1942 года в 12 час. было завершено мероприятие «Болотная лихорадка» ... с целью уничтожения банд в генеральном округе «Белоруссия»... По поступающим сведениям, исходящим как от органов гражданского управления, так и от полицейских структур, начальника полиции безопасности и СД, транспортных комендатур, различных военных учреждений, деятельность банд приняла невиданный размах... Враждебные мероприятия приняли такие размеры, которые серьезнейшим образом угрожали безопасности и порядку в стране, и давали основания считать, что нет больше предпосылок для нормальной жизни... Приведенные данные о численности сил (партизанских – *Авт.*) следует, однако, как показывает опыт, принимать с оговоркой. Они оказались слишком велики, что находит объяснение и в том, что они опираются на поддержку местных жителей... На основе опыта, полученного в результате борьбы, можно определенно считать, что большинство террористических актов проводилось небольшими и даже мелкими группами. Выявилось также, что бандиты уклоняются от боя там, где им противостоят численно превосходящие силы. Они переходят в наступление только тогда, когда заранее обеспечен успех... Тот факт, что они выступают в значительной части как простые крестьяне и возчики..., чрезвычайно затрудняет их уничтожение. По изложенным причинам правильно мнение о том, что действенной борьбы с бандитизмом можно добиться лишь посредством децентрализации имеющихся сил и распределения на возможно большее число опорных пунктов. Соединения не должны ограничиваться пребыванием в определенном месте. Они должны активно наступать повсюду, где им сообщается о насильственных мероприятиях на выделенной им для наведения порядка территории... Во время указанной операции убито 389 бандитов, осуждено и расстреляно 1 274 подозреваемых, приведены в исполнение смертные приговоры в отношении 8 350 евреев, эвакуировано (в лагеря – *Авт.*) 1 217 человек» [264, с. 586-588].

** У доповідній (листопад 1942 р.) на ім'я заступника начальника ЦШПР В. Сергієнка представник штабу на Брянському фронті майор держбезпеки Матвеев писав: «Для борьбы с партизанами немецкое командование ... главным образом использует венгерские, словацкие и румынские войска, а также

полки були східними. Колаборантськими підрозділами стали поповнюватись і більшість охоронних дивізій. Наприкінці року ці формування стали основою військ практично в усіх оперативних тилових районах. Не змінювалась лише спрямованість репресивно-заликувальних зусиль. У зведеному звіті про діяльність з охорони ОТР «Південь» (січень-травень 1943 р.), зазначалося: «У новій зоні оперативного тилу головна увага зосереджувалась на боротьбі проти банд Наумова, які виявлені в районі Хінельського лісу. Їх чисельність складає приблизно 500 осіб... Бойові дії проти них, після форсування Дніпра в районі Воронівки і появи поблизу Чигирини, продовжені під керівництвом генерал-майора Кейлера силами зведених сил та підпорядкованих йому частин і підрозділів люфтваффе. Бої тривали до кінця березня в районі Умані... Іншим районом, якому загрожують великі банди, є північна зона оперативного тилу на північ від Києва... Для його умиротворення задіяна сформована на базі 213-ї охоронної дивізії* бойова група Мільке.

Зважаючи на зростаючу загрозу безпеки фронту, фюрер видав наказ про посилення планомірних заходів у боротьбі з бандами**. За згодою командування групи армій «Південь», дві охоронні дивізії (444 і 454-а – *Авт.*) отримали завдання на ведення бойових дій проти бандитів на північ від Києва» [62, арк. 1, 3, 12].

Диверсії та напади партизанів і радянських диверсантів в оперативних тилових районах у перший рік війни гітлерівці сприймали як прояв фанатизму. Зростаюча збоку «лісових бандитів» загроза з часом

«добровольческие» украинские, белорусские и пр. формирования – наряду с привлечением полицейских сил... Венгерские войска обычно охотно идут в бой только первый раз в расчете на легкую победу и хорошую добычу. В дальнейшем, после ударов партизан, настроение этих вояк заметно падает...» [283, с. 393].

* Безпеку тилу групи військ «Південь» у цей період забезпечували 213, 444 і 454-а охоронні дивізії, 4 німецькі охоронні батальйони, 57-й поліцейський охоронний полк, група особливого призначення генерал-майора Кейлера, 5-й кубанський козацький полк, східний батальйон під командуванням Кранца, козацький полк Юнгшультца, 3 батальйони сформовані з представників Кавказу, а також кавалерійський дивізіон 454-ї калмицької дивізії «доктора» Долла [69, арк. 2]. Тут же були задіяні і єдині у складі Вермахту два східні поліцейські військові з'єднання: дивізія «фон Шуленбург» і пластунаська бригада полковника Духопельнікова [226, с.21].

** Йдеться про директиву ОКВ від 27 квітня 1943 р.

стала породжувати відвертий страх. «Військові частини й окремі військовослужбовці, – наголошував у наказі «Про боротьбу проти банд» (грудень 1942 р.) командир 42-го армійського корпусу, – при появі бандитів поводяться негідно. Замість того, щоб з власної ініціативи застосовуючи усі наявні засоби, негайно вступати в бій з ворогом і бити його, вони втікають волаючи про допомогу. Така поведінка – сором для солдата... З подібним неподобством годі миритися. Хто надалі ухилятиметься від боротьби, той буде підданий суду військового трибуналу як зрадник і боягуз» [64, арк. 69, 77].

«Умиротворчі» операції з ліквідації реальної і уявної загрози в оперативних тилових районах, зазвичай були трьох видів із застосуванням усіх можливих хитрощів та тактичних прийомів: спільного використання збройних і спеціальних формувань; участі лише есесівських підрозділів та поліції і їх розвідувальних органів; диверсійно-каральних заходів спецслужб.

У 1941-1944 рр. за масштабами (охват території, залученням сил та засобів тощо), спрямованістю, вживані кроки найчастіше переслідували тактичні завдання. «Очисні» операції фронтового, армійського і корпусного рівня з елементами стратегічної мети для німецьких охоронних сил стали «звичними» у 1943 році і пізніше. У всіх випадках бойові та каральні дії супроводжувались ретельною розвідувально-контррозвідувальною роботою, яка проводилась з використанням наявних можливостей спецслужб. Агентурна і військова розвідка включала: а) збір інформації про партизанські загони; б) їх розвідку перед початком операції; в) розвідку у її ході. До розвідки долучалась і авіація. У разі успішного завершення «умиротворення», в дію вступали контррозвідувальні органи. Не менш важливим джерелом отримання оперативних даних слугували допити полонених партизанів, підпільників та парашутистів. Опираючись на практику 256-ї піхотної дивізії, у

вказівках ОКХ (серпень 1941 р.), вимагалось: «Досвід свідчить, що арештовані лише тоді дають покази, коли до них вживаються фізичний примус або погроза смертю. М'якості не має бути місця». Для одержання потрібних даних за участю «підсадних качок» використовувалась внутрішньокамерна розробка. Підслухати розмову арештованих з метою в'яснити їх наміри, відділ 1Ц 25-ї мотопіхотної дивізії рекомендував з допомогою перекладачів, або ж осіб схильних до зради. «Цей метод, – підкреслювалось в документі, – стосовно партизанів може привести до великих відкриттів» [284, с. 79].

Різnilась і мета здійснюваних операцій. Якщо військова чи комбінована (з участю військ охорони, сил СС та поліції), насамперед передбачала ліквідацію партизанських формувань, то каральна переважно переслідувала репресивно-злякувальну мету, коли поруч з намаганнями знищення «банд», фізичній ліквідації піддавалось і мирне населення. До «справи» у цьому випадку приступали айнзатцкоманди, есесівські формування, групи ГФП, територіальні органи поліції і СД. До них долучалися і підрозділи місцевої та охоронної поліції, поліції порядку, польова жандармерія.

В донесенні ГФП про один з таких «заходів» (січень 1942 р.) в ОТР групи армій «Південь», зазначалося: «Упродовж звітнього періоду успішно завершено розпочату в грудні 1941 р. операцію проти партизанських загонів в лісовому районі Новомосковськ – Павлоград. За попередніми даними, 3 групи (ГФП – *Авт.*) разом з ударними підрозділами 444-ї охоронної дивізії очистили і зруйнували схованки та лісові табори 22 банд. Проведене ретельне прочісування розташованих край лісу населених пунктів, що надало змогу захопити більшість бандитів, які відбившись від своїх загонів, втекли під час бойових дій. У ході операції ... вбито 116 чоловік, частину затриманих бандитів страчено за законами воєнного часу... За звітний період досягнуто таких результатів: із 11 204 осіб,

перевірених на благонадійність, 3 225 – заарештовано, 831 розстріляно як партизанів і саботажників, 793 ув'язнено в табори військовополонених» [354, с. 246].

Тактика дій німецьких охоронних сил проти оточених частин і підрозділів Червоної Армії, партизанів, радянських диверсійно-розвідувальних загонів і груп залежала від виду операцій, особливостей місцевості, кількості задіяних військ та допоміжних формувань. При значних масштабах застосовувався загальнонавживаний метод – оточення, з подальшими спробами ліквідації взятих в кільце. Основними тактичними прийомами було стискання «котла» з усіх сторін, згадуваний метод «полювання на куропаток», задіяння кількох ударних бойових груп, використання переважаючими силами раптової атаки. У разі прориву кільця оточення за участю резервних підрозділів, розпочиналося переслідування, а потім прочісування місцевості. «Переслідування, – підкреслювалось в німецьких нормативних документах, – найбільш складний вид бойових дій. Його мета – догнати, ізолювати або знищити противника» [104, с. 295].

При проведенні менш масштабних операцій тактичні прийоми різнились лише окремими елементами. Наприклад, серед оточених з'являлися одягнені в радянські однострої диверсанти. Їх завдання полягало в сіянні паніки, знищенні командних кадрів, дезорганізації управління та ін.

Тактичні особливості спостерігалися і в ході каральних заходів підрозділів СС та поліції. Із заздалегідь визначеними завданнями в дію вступали спеціальні (групи) – блокування, прочісування, обшуків, арештів, підпалювання, розстрілів тощо. В залежності від характеру операції, загальна чисельність таких формувань складала 100, 200, 500 і більше осіб. 20 березня 1942 р. генерал піхоти Роквес інформував підлеглих: «В оперативному тиловому районі групи армій «Південь» діє команда на чолі

з гауптштурмфюрером СС Платтом. За особистою вказівкою рейхсфюрера СС на неї покладено функції, притаманні поліції безпеки та СД. Всі інстанції повинні надавати їй допомогу при виконанні покладених на неї завдань» [354, с. 194]. Одна із них доповідала: «9.7.42 р. приступивши до виконання завдання, команда особливого призначення ... роботу розпочала в Конотопі з табору військовополонених та інтернованих. Одночасно здійснювалось умиротворення районів Янвая, Конотопа, Буринців і Кролевця, а також частини сусідніх районів, особливо поблизу дороги № 17 та залізниці Бахмач – Ворожба. У Конотопі перевірці піддалися 808 осіб, 312 з яких розстріляно. 16.7. розпочалася перевірка районів поблизу Шостки, Ямполя, Середини Буди і Хілчечя. З 658 арештованих, 215 чоловік розстріляно... 20.7. команда відбула до Ямполя, де близько 19.00 отримала інформацію про появу на околиці лісу на північ від Ямполя великої партизанської банди. Розвідувальна група команди служби безпеки виявила, що банда Колпака (С. А. Ковпака – *Авт.*) нараховує від 700 до 1000 чоловік... Між Ямполем і ст. Яготин поблизу села Усок відбулося бойове зіткнення. Про появу бандитів до відома було поставлено гарнізонну комендатуру 105-ї угорської дивізії... У зв'язку з появою банди Колпака ... проведення подальших акцій охоронною поліцією і службою безпеки на деякий час довелося призупинити. 24.7. за наказом пана генерала Фрідеріці команда особливого призначення була розподілена. Одна її частина придана ударній групі Тімара, друга – Цвіслера. 26.7. перевірці піддався Новгород-Сіверський, де з 39 арештованих 15 – розстріляно. У цей же період разом з підрозділом ГФП здійснено перевірку евакуйованих із районів поблизу Зноби: розстріляно 186 осіб... Під час дій у складі ударної групи Цвіслера, вдалося перевірити район Поноріци. Арештовано 91 особа, розстріляно 41... Ураховуючи, що підполковник Цвіслер сформував моторизований підрозділ, команда розпочала розвідку партизанських сил. Встановлено їх місцезнаходження

та маршрути руху. За даними розвідки СД в дію введено моторизований поліцейський батальйон. Друга частина команди при групі Тімара на чолі з лейтенантом військ СС Хюшем, взяла участь у трьох боях з бандами. Вбито 84 бандитів. За тим розпочалася перевірка районів Хілчечея, Ямполя і Середини Буди. Арешту піддалися 1758 чоловік, 649 з яких розстріляно. До цього часу у північній частині ОТР, перевіреного командою особливого призначення, охоронної поліції і служби безпеки, арештовано 3624 чоловік, розстріляно 1508*... Командир команди особливого призначення капітан військ СС (підпис не розбірливий – *Авт.*) [55, арк. 32-33].

Масштабна каральна операція в АТР була проведена у липні – серпні в районі Білгород – Суми, Дніпропетровськ – Чаплино, Білгород – Курськ. «Завдячуючи залученню сил і засобів польових комендатур та охоронних дивізій, – зазначалось у звіті штабу корпусу тилового району, – а також служб військового патрулювання, прикордонної охорони, груп Таємної польової поліції, було проведено відповідні заходи... У тісній взаємодії з ГФП на території оперативного тилового району ... сформована агентурна мережа, яка буде діяти в районі Синельникове – Запоріжжя – Мелітополь і Бердянська... Така ж мережа утворена в Кременчуці та його околицях» [55, арк. 132-133].

Одним із різновидів охоронних сил по забезпеченню тилу німецьких військ стали диверсійно-розвідувальні формування у вигляді «мисливських» загонів. Під назвою «лжекоманд» своїй появі вони зобов'язані СС та ГФП. Формувались загони (команди) переважно з колаборантів та місцевих поліцейських, очолювались кадровими агентами, незрідка есесівськими офіцерами з хорошим знанням російської мови. У залежності від ситуації, їх чисельність становила 30, 50, 100 осіб. «НКВД

---

* Про каральні заходи в районі Житомира на адресу командування 4-ї танкової армії доповідав і комендант 585-го армійського тилового району: «21.12.43 р. службою безпеки здійснено прочісування населеного пункту Тельман (4 км на південний схід Лобачева). 250 місцевих жителів, стосовно яких була підозра щодо їх зв'язків з бандитами, розстріляні. Населений пункт знищено» [65, арк. 34].

СССР установлено, – інформував (квітень 1942 р.) територіальні органи внутрішніх справ, ЦШПР і республіканські партизанські штаби заступник наркома В. Меркулов, – что немцы из числа пленных красноармейцев и местного антисоветского элемента формируют специальные группы для разведки районов действий партизан. Разведгруппы имеют рации и маскируются под партизанские отряды. Дайте указания всем резидентурам, агентурно-диверсионным группам и партизанским отрядам о максимальной осторожности, выявлении этих групп и их ликвидации» [263, с. 324].

Під виглядом партизанів фальшиві команди переважно діяли у найбільш небезпечних партизанських районах. У містах і великих населених пунктах спецслужби створювали «підпільні партійно-комсомольські осередки». Завданням «партизанів» та «підпільників» було виявлення й фізична ліквідація антинімецьки налаштованих осіб, партизанських загонів, підпільних груп, проведення розвідувальної роботи, вивчення настроїв місцевого населення та ін. Використовувались «лжекоманди» і контррозвідкою, зокрема для перевірки запідозрених у нелояльності до режиму з місцевого адміністративно-поліцейського апарату. Ними ж вчинялись і провокації, наприклад під личиною партизанів грабували та вбивали селян, здійснювали наскоки на німецькі колективні господарства тощо, провокуючи у відповідь репресивні заходи, намагалися викликати у населення ненависть до «лісових бандитів». В орієнтировці НКВС України № 172/СН від 8 березня 1943 р. зазначалося: «По сообщению Особого отдела Воронежского фронта в м. Красноуфимск Сумской области организовали партизанский отряд в количестве 400 человек. В составе отряда находилось много старост, полицейских и другого враждебного элемента... По имеющимся в Особом отделе фронта сведениям, указанный отряд является лжепартизанским и был организован по заданию германской разведки Барановским Семеном Захаровичем, 1897

года рождения, уроженцем г. Станислав, бывшим при немцах начальником Краснопольской райполиции. Лжепартизанский отряд Особым отделом разоружается, приняты меры к задержанию Барановского» [265, с. 255].

При виконанні покладених на «лжекоманди» завдань, у їх учасників намагались розвинути «мисливський» інстинкт, що вважалося основою успішних дій. Для останніх найбільш сприятливими вбачались місця можливих партизанських операцій – поблизу залізниць і шляхів сполучень, поповнень продовольчих запасів та ін. Укріплені «бандитські» табори і стоянки рекомендувалось обходити стороною. За інструкцією командам рекомендувалось діяти наступним чином: рухатись вночі, вдень маскуватись; на привалах виставляти охорону; постійно вести розвідку; ретельно допитувати полонених, не залишаючи нікого в живих; атакувати зненацька, з використанням усіх наявних видів зброї. «Успіх справи, – підкреслювалось у документі, – вирішують хороше маскування, тісна взаємодія, а головне – терпіння... Якщо «мисливська» команда хоче отримати дані про бандитів, то вона має розраховувати лише на себе, особливо коли перебуває далеко від основних охоронних сил... З метою забезпечення раптовості дій, команда не надсилає командуванню поточних донесень, за винятком особливо важливих, які покликані потребою негайного задіяння значно більших збройних формувань» [104, с. 297, 299].

Деякі з фальшивих команд намагались діяти під виглядом прийшлих з інших окупованих районів партизанів. Тактика їх дій полягала у наступному: налагодити контакт з місцевими формуваннями; зарекомендувати себе самостійно або у ході спільних бойових операцій. Останнє найчастіше відбувалося у вигляді демонстративного нападу на окремих поліцейських, їх невеликі групи. При нагоді «лжекоманди» ліквідували партизанські загони, залучаючи для цього інші каральні сили. Спостерігались і намагання підпорядкувати собі невеликі

формування партизан шляхом вбивства їх командного та політичного складу. «Фашистські розвідувальні і контррозвідувальні органи, – повідомляв (листопад 1943 р.) ЦК КП(б) України нарком держбезпеки республіки С.Савченко, – для посилення боротьби з партизанським рухом і нелегальними партійними центрами формують так звані «підпільні організації і партизанські загони». Характеризуючи їх дії як ефективні, на доказ наводив факти: у Цюрупинському районі на Херсонщині диверсанти знищили загін Є.Гірського, в Новосірогоському Запорізької області – підпільну групу з 30 осіб, у Миколаєві – нелегальний центр на чолі з В.Корнеєвим. По його ж даним, цих же агентів спецслужби використовували в таборах військовополонених, а деяких закинули у радянський тил [356, с. 368].

Завдячуючи організованому поліцією безпеки і СД «підпіллю», а також зраді керівників нелегального центру, у серпні-вересні 1942 р. лише у Києві життя полишилися 257 патріотів [28, арк. 1, 2]. Тоді ж одна із груп ГФП звітувала: «11 серпня 1942 р. в районі села Ратне одягнена у радянську військову форму поліцейська рота під виглядом партизанів імітувала напад на місцеву поліцію сіл Старостине і Конище. Населення зустріло «партизанів» добре, пропонувало допомогу та житло. Більшість жителів заарештовано» [57, арк. 74].

У «Повідомленні з східних окупованих областей» (№ 48) за січень-лютий 1943 р. начальник поліції безпеки і СД Києва групенфюрер СС Томас у свою чергу писав: «Звичайні перевірки поліцією безпеки населених пунктів у бандитському районі з метою виявлення осіб, які й досі діють у більшовицькому дусі, зокрема підтримують банди, не дали бажаних наслідків. 23.01.1943 р. було проведено операцію «фальшива банда» проти жителів села Студенка, за 12 км на південний схід від Есмани». Під виглядом партизанів в село прибула есесівсько-поліцейська група з 50 осіб на чолі з штурмфюрером СС. Ще один поліцейський

підрозділ перекрив виходи з населеного пункту. За інформацією доктора Томаса, «партизанів» зустрічали як братів: частували молоком, горілкою, годували, пропонували взяти харчі з собою... Багато хто з жителів паплюжили нас, казали, що німці так замучили різними поборами, що вони радо відрубали б їм голови... Упродовж двохгодинної операції нишком затримали 43 особи, 12 з них згодом відпустили. Потім до Студенки увійшла команда поліції безпеки і за підготовленим списком заарештувала ще 51 селянина. Семеро з них повернулись додому. Таким чином, – підсумовував групенфюрер СС, – загалом вдалося... виявити і знешкодити 75 небезпечних елементів» [354, с. 191-192].

Важливим засобом протистояння руху Опору й зусиллям радянських спецслужб, виступали німецька розвідка та контррозвідка. І якщо перша забезпечувала охоронні сили* розвідувальною інформацією, то друга, опираючись на агентів та освідомлювачів, вела контррозвідувальну роботу. «Досвід, набутий військами, Таємною польовою поліцією і поліцією безпеки і СД, – повчав в черговій директиві генерал піхоти фон Роквес, – дає підстави для висновку: запорукою успіху є вчасна інформація про наміри бандитів, місця їх базування, озброєння тощо... Для отримання розвідувальних даних за допомогою ГФП із місцевих жителів необхідно формувати надійну агентурну мережу» [354, с. 194]. Агенти і освідомлювачі стали важливим, а у багатьох випадках вирішальним фактором успішної діяльності спецслужб та збройних формувань по охороні тилу. Під керівництвом кураторів від Абверу, СС і ГФП, основні зусилля вони спрямовували на виявлення підпільних осередків, отримання інформації про появу радянських парашутних десантів і агентів, протидії партизанському руху.

---

* Зокрема, у доповідній одній з груп ГФП зазначалося: «Розвіддані щодо операції «Осінній ліс» станом на 3.12.1942 р. Банди знаходяться у всіх населених пунктах та ближніх лісах. Упродовж останніх 10 днів зафіксовано 14 бандитських проявів. Бандити озброєні добре: автоматами, ручними кулеметами, гранатами. Облаштовують мінні поля. Загальна чисельність банд 500-600 осіб» [57, арк. 40]. Силами 156-ї резервної дивізії, кулеметного, двох поліцейських батальйонів і 503-ї польової комендатури операція «Осінній ліс» була проведена у листопаді-грудні 1942 р. в районі Валуйки [57, арк. 74, 75].

Агентурних позицій в окупованих районах намагались набути розвідувально-контррозвідувальні органи не лише Вермахту і СС, але й інших спецслужб. Були лише різні можливості. Одні обмежувались десятком інформаторів, інші формували розгалужену та добре законспіровану агентурну мережу. Вирізнялось серед них відомство Канаріса. В оперативному тиловому районі групи армій «Південь», з часом «Зюд-А» і «Зюд-Б», «Північна Україна», його інтереси представляли розвідувальні, диверсійні та контррозвідувальні абверкоманди, що перебували в підпорядкуванні штабу «Валлі». На радянсько-німецькому фронті їх було понад двадцять, з них майже 40 % діяли в окупованих районах України і в Криму*. В структурі кожної з абверкоманд знаходилося від трьох до восьми штатних підрозділів – абвергруп, загальним числом біля 70. Абвергрупи придавались арміям, охоронним дивізіям, головним польовим і польовим комендатурам [331, с. 651-653]. Якщо зусилля розвідувальних (А-I) і диверсійних (А-II) команд зосереджувались на диверсійно-розвідувальній роботі за лінією фронту, то контррозвідувальні (А-III), одним із головних своїх завдань вбачали в охороні тилу Вермахту.

З усіх п'яти контррозвідувальних команд, дві (302 і 304) діяли в Україні, одна (301-а) в Криму. Зокрема, абвергрупи останньої дислокувались в Феодосії (301), Джанкої (302), Керчі (303) і Сімферополі (320а). На зв'язку лише 301-а тримала 72 агентів та безліч освідомлювачів, які постачали відомості про учасників підпілля, райони десантування радянських парашутистів, місця дислокування партизанських сил [354, с. 196].

Допоміжним, водночас надзвичайно важливим структурним елементом абверкоманд та абвергруп, були «мельдекопфи» –

---

* У 1941-1945 рр. на Східному фронті діяло понад 130 німецьких розвідувальних, контррозвідувальних і диверсійних органів. Меншим було їх число за участю угорської, фінської, румунської і інших розвідок.

розвідувально-контррозвідувальні групи**», які діяли у більшості міст окупованої території. Відносно нечисельні, укомплектовані досвідченими агентами, вони завдали відчутних втрат підпіллю, партизанам і радянським спецслужбам. Один із них (підпорядковувався абверкоманді 304), під умовною назвою «Гермес-Б» упродовж 1942–1944 рр. «опікувався» Полтавською, Харківською, Сталінською (Донецькою) і Ворошиловградською областями. Очолював мельдекопф зондерфюрер Фельске (він же Олександр Танн). В характеристиці радянських спецслужб на керівника «Гермес-Б» зазначалося: «...40 років. Добре володіє російською. У 1938–1939 рр. працював у німецькому посольстві в Москві. Заарештовувався НКВС. Середнього зросту, волосся рудаве. Одягається в однострій командира Червоної армії без знаків розрізень, шкіряне пальто, хромові чоботи» [331, с. 189; 354, с. 204].

В іншому документальному джерелі зазначається: «Під час дислокації «Гермес-Б» в Старобільську (Ворошиловградська обл. – *Авт.*), мельдекопф захопив кількох учасників диверсійно-розвідувальних груп. Частина розвідників перевербував і використав для розшуку та пізнання парашутистів і дезінформації радянських розвідувальних органів. Інші передані поліції безпеки і СД. Штатні агенти (мельдекопфа – *Авт.*) широко використовують метод провокацій, видаючи себе за радянських парашутистів-розвідників [169, с. 370].

За допомогою агентів та освідомлювачів Фельске-Танну вдалося знешкодити біля 60 армійських розвідників, агентів НКВС, партизан та підпільників, 12 з них він перевербував. Виявлял «Гермес-Б» і підпільні осередки та партизанські групи, закидав в радянський тил агентуру, намагався проводити радіогри* [354, с. 204].

** За неповними даними їх на радянсько-німецькому фронті було біля 60.

* У листопаді 1942 р. для диверсійно-розвідувальної роботи та розгортання партизанського руху на території Донбасу, УШПР десантував групу на чолі з дехто Любченком. Згодом по радіо почали надходити донесення, деякі з яких ввійшли навіть в оперативні доповідні в ЦШПР, ЦК КП(б)У і Генштаб. Як з'ясувалося, у перші дні перебування в ворожому тилу парашутисти потрапили під опіку абверівських агентів. Спочатку арештували трьох, згодом решту, зокрема командира і радиста. Відтоді за

Стратегічна мета абверівських формувань, поліції безпеки і СД, ГФП, відділу штабу ОКХ «Іноземні армії Сходу», підрозділів армійських штабів ІЦ тощо, у намаганнях убезпечити тил Вермахту повністю співпадала. Їх діяльність різнилась лише з характером завдань, прийомами та методами їх виконання. На шляху до успіху спільним для усіх німецьких спецслужб був головний метод – використання агентури. Вербували її скрізь – в таборах військовополонених, серед місцевого населення, з числа дезертирів, перебіжчиків, поліцейських, окупаційної адміністрації тощо*. Абвер «довіrenих осіб» шукав насамперед серед полонених, міських і сільських жителів, СД і ГФП перевагу віддавали кримінальним злочинцям, поліцейським, а особливо тим, хто пов'язав себе кривавими злочинами. Основними аргументами при вербуванні агентури спеціальні інструкції рекомендували використовувати: твердження з її допомогою наближається час знищення «ненависного жидівсько-сталінського режиму»; прохання допомогти контррозвідці розібратись – хто є їх спільний ворог, а хто «заблудшая овца», і тим самим не дати занепасти невинних людей, своїх же співвітчизників; переконувати – головним винуватцем війни є не Німеччина, а Радянський Союз, Третій рейх і його союзники несуть народам СРСР мир та розквіт; обіцянки надати після перемоги українцям, прибалтам тощо незалежність та ін. Важливим аргументом при схиланні до шпигунського ремесла розглядалися і передвоєнні репресії, факти відступу Червоної Армії та ін. [356, с. 188].

У 1941 р. розпочалося і масове вербування агентів-двійників. Їх відшуковували серед підозрюваних в антифашистській діяльності,

---

підписом Любченко стали надходити «важливі» розвідувальні дані, зокрема про інтенсивне переміщення німецьких військ у протилежний від Сталінграда бік. Таким чином «Гермес-Б» намагався зробити свій внесок у порятунок 6-ї армії фельдмаршала Паулюса. Зрадників було викрито, а отримані матеріали послугували підґрунтям для цитованого вище листа наркома держбезпеки України С. Савченко на адресу М. Хрущова.

* Допомогу гітлерівським спецслужбам (далеко не всі і не завжди) надавали громадяни СРСР німецької національності – фольксдойче. Лише в генеральному окрузі «Житомир» їх проживало 40 тисяч [38, арк. 5]. Загалом, станом на серпень 1941 р. на території 11 областей центральної, південної та східної України у 376 населених пунктах їх було понад 323 тис. (78 412 сімей) [2, арк. 301].

арештованих підпільників та партизанів, радянських агентів. Попитом користувались ті, хто не мав твердої волі та глибоких політичних переконань. Цінність цієї категорії полягала у тому, що власні таємниці агенти зберігали самі. Було їм відомо і наступне: кожен день подвійної гри є смертельно небезпечним. Зокрема, у липні 1943 р. командування ОТР «Південь» в розпорядженні «Щодо порядку проведення арештів ворожих агентів силами органів поліції цивільної адміністрації» вимагало: «...Негайно передавати усіх, хто піддався арешту (парашутистів, агентів тощо) які: а) отримали з боку противника завдання військового характеру; б) намагались або ж вчинили будь-яку ворожу діяльність проти осіб чи об'єктів Вермахта – місцевим органам контррозвідки сухопутних військ, Таємній польовій поліції, командам СД разом з спорядженням, зброєю, радіостанціями, ключами до шифрів та кодів.

Проведення радіоігр (радіодезінформації, чи заходів по введенню противника в оману неправдивими радіоіграми), є виключною компетенцією групи контррозвідки Абвера у зоні групи армій «Південь» [62, арк. 12].

Вербування та навчання агентури цієї категорії спецслужби здійснювали з особливою ретельністю. Особливу зацікавленість викликали радисти, командири ДРГ, керівники підпільних осередків. Пояснювалось це можливістю використання їх в радіоіграх, відсутністю необхідності витратити час та кошти на підготовку. Перепоною залишався лише процес вербування. Намагаючись зламати волю цікавого для них об'єкта, абверівці (цей прийом найчастіше використовували вони), застосовували широкий спектр морально-психологічних, агітаційно-пропагандистських, інших прийомів та методів обробки потенційного агента. Діапазон був широкий – від елементарного залякування, до обіцянок великої грошової винагороди, нагород, чинів, посад та ін. Вміло використовувались і прорахунки радянського законодавства, що передбачало кримінальну

відповідальність навіть тоді, коли завербований агент добровільно приходив з повинною. Не виключалось і взяття заручників з близьких та рідних, вербування на компроматі, дискредитації в очах супротивного табору тощо. Навчанням «довірених осіб» опікувались відповідні «фахівці», найчастіше досвідчені агенти. Багато хто «професійну» підготовку, водночас перевірку на лояльність до режиму, проходив в школах і на курсах Абвера, СД, інших спецслужб.

Окремою складовою роботи Абвера і СД була ретельна та неодноразова перевірка майбутніх і діючих агентів. Ця сторона їх діяльності заслуговує на окреме дослідження. Лише зауважимо, що застосування різних агентурно-оперативних прийомів та методів, зокрема провокацій, у ході «вивчення» агентури відбувалось системно, всебічно, з німецькою пунктуальністю. Перевірці підлягали як ті, що лише проходили шпигунсько-диверсійну підготовку, так і агенти, що вже не раз побували у радянському тилу, отримали похвали і нагороди.

Завершувалася підготовка практичною роботою, найчастіше у складі резидентур територіальних контррозвідувальних органів. Чисельність резидентур, спрямованість їх діяльності залежала від багатьох складових: приналежності до розвідувально-контррозвідувального органу; оперативної ситуації в окупованих районах; наявності (відсутності) партизанських формувань; активності підпілля та радянської розвідки тощо. Незрідка до складу резидентури входило п'ять, десять і навіть 20 агентів. Значно більшим було коло освідомлювачів. До агентурно-освідомчої мережі залучали осіб обох статей, різного віку, навіть дітей.

Резидентури в обов'язковому порядку створювались у містах, населених пунктах, селах, на залізничних станціях, у місцях перетину шляхів сполучення тощо. В одному районі, місті, селищі їх могло бути дві, три, навіть чотири. Очолювали їх перевірені та досвідчені агенти-резиденти. Через кураторів спецслужб вони ж отримували завдання,

організовували виконання та здійснювали контроль за їх ходом, виплачували агентам платню та ін. Про стан справ звітували щотижня, у термінових випадках негайно. Про витрачені кошти та матеріальні цінності доповідали окремо.

У свою чергу агенти вербували освідомлювачів. Для цієї категорії регулярної оплати «праці» не передбачалось. Задовольнялись разовими винагородами, продовольчими пайками, спиртними напоями, одягом, окремими побутовими речами та ін. У якості інформаторів використовувались представники окупаційних управлінських органів, сільські старости, селищні старшини, місцеві поліцейські, власники закладів загального користування, лісники, мельники, інші добровільні і вимушені помічники. «Подальшими кроками на шляху успіху штаб 585-го армійського тилового району (42-го армійського корпусу – *Авт.*) вбачає у тому, – повідомляв у листопаді 1943 р. його комендант, – щоб в районах, де діють банди, під приводом доведення до відома об'яв влади, старости мають організувати проведення масових зборів». «Мисливським командам» доручалося здійснювати раптові перевірки присутніх. «Такий підхід, – підкреслював комендант, – принесе успіх, зважаючи, що бандити завжди відвідують подібні зібрання». В іншому документі відділ розвідки та контррозвідки його ж штабу інформував: «...Староста с. Королівка повідомив, що банда ввійшла до села Ворзівка. Її чисельність та озброєння йому невідомі». Наводились в донесенні й такі дані: станом на 16 жовтня з східних добровольчих і поліцейських підрозділів дезертирували 169 солдатів та 14 поліцейських [64, арк. 11, 73, 103].

Стосовно підлеглих резиденти мали чималі повноваження. З санкції «центру» їм дозволялось ліквідувати запідозрених у зраді, нерадивих або ж тих, хто власною поведінкою негативно впливав на «колектив». Стимулом для агентів були харчування по фронтовим нормам рядових Вермахту, гроші, обіцянки «щасливого життя» та «затишного» місця в

окупаційній адміністрації після перемоги тощо. Для повної надійності їх намагались пов'язати участю у каральних операціях, стратах партизанів і підпільників, особистою зрадою. Для окупаційної влади кожній «довірений особі» видавалось спеціальне посвідчення з світлиною та дозвіл на зберігання зброї – від пістолета до автомата, навіть ручних гранат. Довідку агенти зобов'язувались пред'являти лише у крайніх випадках і тільки німецькому офіцеру.

Зовнішній контроль за роботою резидентур проводили спеціальні агенти-контролери. Їхні повноваження були високими та поширювалися і на резидентів. Для перевірки запідозреного агента, одне і те ж завдання без відома інших, ставилось двом, навіть трьом особам. У кінцевому варіанті перевірялись та порівнювались результати роботи. На провалених партизанських і підпільних явках влаштовувались засідки, заарештованих провокували різними способами, жорстоко катували, задіювались «підсадні качки». Загалом контррозвідувальному успіху у боротьбі з рухом Опору та радянською розвідкою, тим самим в забезпеченні тилу військ Вермахту, весь різновид нацистських спеціальних і каральних органів був зобов'язаний насамперед, агентурно-освідомчій мережі. Розвідувально-контррозвідувальні центри на окупованій території діяли під виглядом будівельних контор, органів окупаційних цивільних установ, шляхобудівельних дільниць тощо. При виконанні завдань агенти прикривались личиною обхідників залізниць, обліковців худоби, ремонтників, офіціантів та ін. Певна їх частина була утримувачами конспіративних квартир та явочних пунктів.

Агентурно-оперативна робота спецслужб була багатоплановою, з використанням усіх можливих прийомів та методів. Поширеного вжитку набули зовнішнє і внутрішнє спостереження. Значно більший успіх спостерігався при знаходженні агентури серед «досліджуваного» соціума чи біля розроблюваного об'єкта. Для закріплення і успішної її роботи

вимагались не лише хороша фахова підготовка, але й природні дані. Відпрацьовувались заздалегідь і легенди її прикриття, питання поведінки, канали зв'язку та багато іншого.

Використовувались і методи провокації. Намагаючись проникнути в підпільну організацію чи партизанський загін, агент незрідка видавав себе за радянського парашутиста, члена розвідувальної групи, антифашистськи налаштовану особу, втікача з табору військовополонених тощо. Перед агентурою ставились і терористичні завдання: фізичного знищення командирів, комісарів, а при можливості – особового складу тих чи інших формувань. У цьому випадку найчастіше використовували отруту. «Поліція безпеки і СД в Чернігові, – інформував у липні 1943 р. партизанські загони і з'єднання УШПР, – сформувала та направила в партизанські райони з метою виявлення старих і нових загонів та здійснення терористичних актів проти командного складу шпигунську групу. Одяг шпигунів: чоботи, поношений цивільний одяг, жовті сорочки. Троє з них одягнені в однострій на зразок поліції. Пароль всередині групи – «Цвях», загальний – «21». Для їх перевірки на правій підметці чобіт забито 7 цвяхів, на лівій – 14...» [39, арк. 28].

Тільки в партизанські загони, що діяли на Волині, німецькі спецслужби закинули 46 «лікарів» і «фельдшерів» [237, с. 126; 354, с. 207]. За роки окупації України партизанські спецслужби виявили понад 1000 ворожих агентів, в окупованих районах СРСР – понад 5 тис. осіб. Загальна ж кількість німецької агентури, що діяла в тилкових районах груп армій «Південь», «А», «Б», «Північна Україна», за далеко не повними даними становила не менше 35 тисяч [284, с. 83; 356, с. 374].

Варто згадати й наступне: у період Другої світової війни німецькі спецслужби були одними із кращих. Володіючи потужною матеріально-технічною базою, професійно підготовленими кадрами, озброєні досвідом розвідувально-контррозвідувальної та диверсійно-підривної роботи,

опираючись на широку агентурно-освідомчу мережу, поруч з виконанням інших специфічних завдань, вони зробили помітний внесок в забезпечення військ Вермахту, зокрема на окупованій території України.

Ефективним важелем щодо зміцнення окупаційного режиму, а відповідно збереження безпеки фронтових військ, стала нацистська пропаганда. Опікувались нею геббельсівське «міністерство правди», відділ пропаганди штабу ОКВ, Абвер, інші спецслужби. Зокрема, у 1942 р. за участю відомства Канаріса в Мюнстері (Німеччина), під назвою «Зондertaбір 900» («Особливий український табір – команда 900»), розпочала роботу школа пропагандистів. Характерною рисою її функціонування була наявність постійного і перемінного контингенту переважно з осіб української національності. Відбір майбутніх слухачів, зазвичай, проходив у таборах військовополонених. Після завершення підготовки переважна більшість поверталась в Україну, де розпочиналась їх практична робота, головним напрямком якої була пропаганда непереможності Вермахту, антирадянська агітація, «викриття злочинної діяльності лісових бандитів» тощо. Форми та методи пропагандистської роботи були різними – від розповсюдження листівок, видання окупаційних газет і журналів, ведення усної агітації, до демонстрування німецьких документальних фільмів, використання пересувних радіоточок, ілюстрованих вітрин та ін. [5, арк. 211; 331, с. 397].

Від Абвера намагались не відставати і імперське міністерство у справах окупованих східних територій. На території рейху (у населених пунктах Вустра, Цитенхорст, Вутзетц тощо) за його участю з'явилась мережа спеціальних шкіл «вільних», «особливих» та «закритих» таборів, де здійснювалась масова підготовка агентурно-пропагандистських кадрів. Такі ж «навчальні заклади» згодом з'явилися і в польських містах Кельци і Ласк [331, с. 334]. Майбутніх слухачів у більшості добирали в окупованих районах України. «Усі відібрані з Київської і Житомирської областей для

навчання у таборі Рулебен (околиця Берліну – *Авт.*), – свідчила у ході слідства Олена Закомерна, – були освіченими людьми. За п'ятнадцять днів проведених в Берліні*, тобто з 23 червня по 9 липня 1943 року, ми слухали лекції з питань організації пропаганди на окупованій території СРСР. Побудовані вони були у тому напрямі, що після повернення додому ми мали вести агітацію по вихвалянню нацистського ладу, життя робітників і селян в Німеччині, зводити наклеп на радянську владу та її порядки... Три рази ходили в кіно, дивились художній фільм «Старе серце стає молодим», документальні хроніки про бої на німецько-радянському фронті, в яких побачили великі втрати радянських військ. Відвідали театр, побували на екскурсії в бауера, ознайомились з агрономією обробки землі, як потрібно вирощувати різну худобу. Були екскурсії Балтійським морем на острів, в інститут по лікуванню хвороб тварин, а також прогулянка каналом «Шпеєра». Відвідали шпиталь з пораненими німецькими солдатами та садочки, куди батьки приводять дітей перед тим, як йти на роботу. Нам показали, як потрібно за ними доглядати.

Під час екскурсій нас фотографували для альбомів: у бауера біля курей, на пароході, на вулицях Берліну... Всього в альбомі було 80 світлин. Його видали кожному слухачу з тим, щоб після повернення ми могли показати як добре і культурно живуть люди в Німеччині. У рідному селі Березань Київської області, я показувала альбом усім, хто приходив до нашої хати...

8 липня, перед від'їздом з Берліна, усіх 60 слухачів зібрав начальник школи (білоемігрант Рознатовський – *Авт.*), який провів інструктаж про нашу роботу щодо профашистської агітації після повернення додому... Усі дали згоду виконати доручення німецької влади...» [8, арк. 18].

Потужну пропагандистську роботу в ОТР групи армій «Південь» (груп «А» і «Б»), проводив спеціальний підрозділ – батальйон пропаганди

---

* Упродовж 1942-1943 рр. з окремими з них особисто не раз зустрічався Розенберг [38, арк. 7].

«Україна». У розпорядженні (5.09.1942 р.) генерал-лейтенанта Фрідеріці «Дії і завдання батальйона «У», зазначалося: «Батальйон ... безпосередньо підпорядковується командувачу військами оперативного тилового району... в кадровому, дисциплінарному та адміністративно-господарському відношеннях. Спеціальні та організаційні директиви одержує від відділу преси ОКВ і проводить їх в життя у відповідності з вказівками командувача оперативним тиловим районом. Організаційна структура батальйону: оперативний штаб з шістьма спеціальними групами у місці знаходження командувача військами ОТР; шість рот пропаганди (дислокувались в Сталіно, Ворошиловграді, Харкові, Слов'янську, Конотопі, Білгороді, Сімферополі – *Авт.*) з філіями та підвідділами; два передові загони. Спеціальні групи: активної пропаганди; преси; кіно; радіо; культури; письмової пропаганди...

Завдання батальйону: пропаганда та роз'яснювальна робота серед місцевого населення, зміст якої батальйон має узгоджувати з оперативним і розвідувальним відділами військової адміністрації штабу командувача військами оперативного тилового району... Спеціальні завдання: роти пропаганди і філії діють на території підконтрольній охоронним дивізіям, а також польовим комендатурам... Виконання спеціальних завдань мають бути спрямовані: а) у бік противника (банд); б) у бік населення, що стурбоване діями бандитів...» [48, арк. 148].

Наскільки активно діяли підрозділи батальйону «У» свідчить зокрема донесення (липень 1942 р.) його командування: «... Активна пропаганда. Для району де діють банди (Конотоп, Рильськ, Глухів, Кролевець, Шостка, Новгород-Сіверський – *Авт.*) видруковано 1 100 000 листівок, які будуть розповсюджені на всій його території. Силами філій і підвідділів побудовано пропагандистські вітрини і яхтки, у яких встановлено 3 200 світлин служби фотоінформування. Працюють сім

кінотеатрів, 26 кінопередвижок*, два автомобілі звукової пропаганди. Ведеться агітація щодо відправки в рейх 350-тисячного українського робітника**. З цією метою розповсюджено 130 000 брошур і 130 000 листівок. Усього за звітний період видруковано та розповсюджено пропагандистських матеріалів: плакатів – 422 000; брошур – 650 000; листівок – 1 229 000; стінних газет – 143 000; інших агітаційних матеріалів – 87 000...

В районах появи банд (Путивль, Шостка), розпочався друк нових газет. У військових частинах, які ведуть проти них бойові дії, ведеться усна і ілюстрована пропаганда***. Загалом за участю батальйону в ОТР друкується 33 газети, з них 26 на українській і 7 російській мовах. Загальний наклад 400 000 примірників...» [50, арк. 134, 136].

З погіршенням на Східному фронті військово-політичної ситуації, роль пропаганди щодо «умиротворення» окупованої території лише зростала. «Необхідно, – вимагав генерал Фрідеріці, – приділити ще більшу увагу підривній пропаганді, яка усіма засобами має бути спрямована проти банд. Батальйону пропаганди «Україна» дано вказівки, щоб робота у цьому напрямі лише посилювалася...» [60, арк. 34].

Після поразки німецько-фашистських військ на Курській дузі (липень 1943 р.), проведення Червоною Армією у 1944 році стратегічних наступальних операцій, система охорони тилу Вермахту на території України піддалась трансформації. З переміщенням лінії фронту на захід, усі три зони ОТР групи армій «Південь» стали відкочуватись, поглинаючи

---

* Того ж року число перших виросло до 60, других – до 213.

** До листопада 1943 р. в рейх з України було відправлено 951 тис. людей. Тоді ж у доповіді Розенбергу (розділ «Вербування східних робітників»), зазначалось: «Как следует из всех поступающих сообщений, резерв рабочей силы в оккупированных восточных областях оказался настолько вычерпанным, что уже не хватает сил на проведение работ непосредственно на местах» [34, арк. 3, 6].

*** У залежності від ситуації на фронтах, друкована продукція мала різне спрямування та назву. Наприклад, у 1941-1942 рр. листівки: «Українці! Хто вами керував?!»; «Чому виникла війна?»; «Шляхами німецьких перемог» та ін. Українською і російською мовами виходила ілюстрована газета «Перемога» («Победа»). На її шпальтах читачі знаходили і заклики типу: «Украинцы! Теперь, когда над Украиной развевается флаг со свастикой, ваши лица озарила надежда и уверенность. Свастика – это символ просыпающейся жизни, это древний знак выздоровления и победы северных народов, а также символ расцвета души» [44, арк. 60-64].

територію рейхскомісаріату «Україна». У середині 1944 р. останній припинив існування. Поступово зникали головні польові, польові, інші типи комендатур. У тилах німецьких фронтових військ своє значення почали втрачати і охоронні дивізії, більшість з яких (як і органів та служб РСХА), змушені були відійти на територію сусідніх окупованих, чи поки ще союзних рейху країн. Невелика їх частка продовжувала діяти як фронтові з'єднання Вермахту.

Незалежне функціонування припинив і Абвер. Його підрозділи поглинули СД та гестапо. У другій половині 1944 р. ОТР групи армій «Південь» у вигляді «Північна Україна» зменшився до рівня третьої зони, з часом – до другої, нарешті – першої. 28 жовтня 1944 р. територія України була повністю звільнена від загарбників.

Висновки до розділу

1. Готуючи агресію проти СРСР, верховне командування Вермахту недооцінило розмах спротиву на окупованих східних територіях. Реальна загроза німецьким військам, зокрема в ОТР групи армій «Південь» відчулася вже в початковий період війни.

2. Передбачена планом «Барбаросса» кількість збройних з'єднань та спеціальних формувань СС для «упокорення» окупованої території, зокрема України, виявилось недостатньо. Це змусило ОКВ, генштаб ОКХ та керівництво Головного імперського управління безпеки, шукати вихід із ситуації безпосередньо у ході війни.

3. Утворення трьох зон охорони ОТР групи армій «Південь», підпорядкування рейхскомісаріату «Україна» цивільній адміністрації, відповідало воєнно-політичній ситуації, що склалася на Східному фронті, зокрема у частині забезпечення безпеки фронтових військ. Однак, таке розмежування ефективним виявилось лише до кінця 1942 року. Стратегічний контрнаступ Червоної Армії призвів до появи серйозних

проблем в системі охорони тилу військ Вермахту. Головним фактором труднощів стало розгортання в окупованих районах масштабної «малої війни». Її вплив на хід подій, зміцнення «нового порядку» та «упокорення» загарбаних територій, у свій час визнали політичні вожді та воєначальники Третього рейху.

4. Система організації безпеки тилових районів німецьких військ на території України за участю збройних формувань, спеціальних підрозділів, органів і служб СС та цивільних окупаційних інстанцій, була багатоступеневою та носила багатофункціональний характер. Останнє вело до дублювання їх діяльності, непорозумінь, а у багатьох випадках протистояння, зокрема між військовим командуванням та СС, поліцією безпеки і СД та Абвером.

5. Функції, завдання та спрямованість зусиль органів і служб СС, військових та цивільних окупаційних інстанцій по «умиротворенню» території України носили репресивно-каральний, залякувальний характер. У виборі прийомів і методів боротьби з оточеними частинами та підрозділами Червоної Армії, членами руху Опору, радянськими спецслужбами, себе вони не обмежували. Стратегічна мета по завоюванню «життєвого простору» на Сході спонукала до фізичного знищення не лише військовослужбовців, співробітників силових структур, антинімецьки налаштованих осіб, представників «неповноцінних» народів, але й широких верств мирного населення.

РОЗДІЛ 3.

ОХОРОНА ТИЛУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В УКРАЇНІ

В УМОВАХ ВІЙНИ

3.1. Організаційно-структурна побудова радянських охоронних сил. Нормативно-правове регулювання їх діяльності в умовах війни

Початок війни для Червоної Армії виявився вкрай невдалим. Війська першого ешелону прикордонних округів не змогли стримати потужного удару Вермахту і змушені були відступати. До 25 червня 1941 р. на окремих ділянках фронту німецько-фашистські армії просунулися у глиб радянської території на 125-250 кілометрів, і вже на початку липня захопили Латвію, Литву, Білорусію, значну частину України та Молдавії. Наприкінці вересня 1941 р. ворог знаходився у 300 кілометрах від Москви, завершив блокаду Ленінграду, створив реальну загрозу окупації Харківського промислового району та Донбасу. Однак завдання, що передбачались планом «Барбаросса» на кожному з заздалегідь визначених напрямків, повністю та в намічені терміни виконані не були. Скоротився і середньодобовий темп наступу німецьких військ, які вперше у ході Другої світової війни зазнали відчутних втрат у живій силі та бойовій техніці. 10 серпня 1941 р. начальник генштабу ОКХ Гальдер помітив у щоденнику: «50-й день войны... С фронта группы армий «Юг» доносят о значительном обострении обстановки... Зоденштерн (генерал піхоти, начальник штабу групи армій «Південь» – *Авт.*), заявляет, что причиной внезапного изменения оценки обстановки является не столько ухудшение положения противника, сколько изменения боеспособности наших войск. В данный момент наши войска сильно измотаны и несут большие потери» [143, с. 259-260].

Намагаючись сприяти «бліцкригу», по усій лінії німецько-радянського фронту диверсійно-підривну роботу розгорнули «бранденбуржці», абверкоманди і абвергрупи, відділи 1Ц штабів з'єднань та частин військ Вермахту. «У розпорядження штабів німецьких військ, – інформував ОКВ 4 липня 1941 р. адмірал Канаріс, – направляються численні групи агентів із корінного населення, з росіян, поляків, українців, естонців та ін. Кожна група налічує 25 і більше чоловік. На чолі них стоять німецькі офіцери. Групи користуються трофейним російським обмундируванням, зброєю, військовими вантажівками й мотоциклами. Вони повинні проникати в радянський тил на глибину 50-300 кілометрів перед фронтом наступаючих німецьких військ з тим, щоб сповіщати по радіо результати своїх спостережень, звертаючи особливу увагу на збирання даних про російські резерви, стан залізниць та інших шляхів, а також про всі заходи, що їх проводить противник» [157, с. 355].

«Абвер, – зазначав колишній начальник 4-го управління НКВС П.Судоплатов, – накануне войны обладал одним существенным преимуществом перед советскими органами госбезопасности. В его структуре функционировал специальный отдел по проведению разведывательно-диверсионных операций (Абвер II – *Авт.*). При нем был сформирован учебный диверсионный полк «Бранденбург 800». «Бранденбург» проявил себя в диверсиях еще на Западном фронте. Потом он был передислоцирован на Восточный. Этот немецкий спецназ привлекался и для обеспечения важнейших задач стратегического значения... Вблизи Варшавы в мае 1941 года для действий против СССР в условиях военного времени был развернут и специальное подразделение Абвера – штаб «Валли» [332, с. 199-200, 202].

Порівняно з 1939 р. кількість агентів і диверсантів противника, перекинутих до кінця 1941 р. у прифронтові райони та глибокий радянський тил, збільшилась в 14 раз, а у 1942 р – в 31 раз [202, с.14]. У

реальності це була кількатисячна шпигунська армія. Крім диверсійних завдань, збройним нападам на штаби, склади з боєприпасами і пальним, проведенню терористичних актів, поширення провокаційних чуток та поразницьких настроїв «германська розвідка, – зазначалося в одному з документів радянських спецслужб, – посилено намагається одержати детальні дані про нові види озброєння Червоної Армії, зокрема, про названі так німцями «пекельні гармати» (реактивні установки БМ-13 «Катюші» – *Авт.*) [263, с. 12].

У радянські з'єднання і частини, тилові райони агентура противника намагалась проникати під виглядом бійців та командирів, що вийшли з оточення, біженців, відставших від своїх підрозділів, поранених тощо. Діяв ворог і під личиною окремих червоноармійських підрозділів – зв'язківців, санітарів, трофейних, саперних і похоронних команд та ін. Крім «бранденбуржців», під них маскувались диверсанти спеціальних формувань штабу ОКХ «Іноземні армії Сходу» та відділів 1Ц. Їх завдання полягало у захопленні (знищенні) мостів і переправ, стратегічно важливих об'єктів, ліній зв'язку, проведенні терористичних актів, сійні панічних настроїв, захопленні «язиків» та важливих документів. Паралельно здійснювався збір розвідданих. Чисельність груп і загонів нараховувала 10, 20, 30, а незрідка і 100 осіб [356, с. 274]. Зростало і число парашутних десантів. Упродовж лише перших трьох днів війни у прифронтівій смузі та ближніх до неї районах Східного фронту їх висадку зафіксували понад 40 разів. За участю десантів і диверсійних груп німці захопили 18 мостів на річках, декілька аеродромів, було підірвано 5 військових складів, здійснено 12 збройних нападів на позиції зенітних підрозділів, пости повітряного спостереження та залізничні об'єкти [21, арк. 73; 24, арк. 159].

За цих умов вищим державним і партійним керівництвом СРСР було ухвалено ряд надзвичайних заходів по мобілізації наявних можливостей по

відбиттю агресії та перебудови життя і діяльності країни на воєнний лад*. Негайних кроків вимагала і ситуація з убезпечення тилу не лише діючої армії, але й глибинних районів країни. До цього підштовхувала і розбалансована робота щойно реформованих силових структур. 22 червня 1941 р. нарком НКДБ В. Меркулов у директиві територіальним органам спромігся тільки констатувати факт «воєнних дій з Німеччиною» та віддати розпорядження «привести в мобілізаційну готовність оперативно-чекістські апарати та вилучити розроблюваний контрреволюційний і шпигунський елемент». Агентурно-освідомчу мережу пропонувалось мобілізувати на «своєчасне викриття і попередження усіх можливих підривно-диверсійних актів у системі народного господарства», насамперед на підприємствах оборонної промисловості та залізничного транспорту [191, с.19-20]. Про можливу появу у радянському тилу та в діючій армії агентів і диверсантів противника, не було ні слова.

Закликав у черговій «цілком таємній» директиві керівників органів держбезпеки прифронтових республік і областей до «дотримання максимальної організованості, пильності та віддачі усіх сил у боротьбі з ворогами радянського народу», нарком поставив лише завдання діяти у тісному контакті з командуванням регулярних частин і органами внутрішніх справ та організувати «боротьбу з парашутними десантами, диверсійними і бандитсько-повстанськими групами» [191, С. 21-22].

Вказівка про розгортання агентурно-оперативної роботи на окупованій території надійшла 1 липня 1941 р. Поділений на нелегальні резидентури, штатний таємний апарат пропонувалося залишати в тилу німецьких військ, забезпечивши підробними документами, грошима, засобами боротьби, а також явочними (конспіративними) квартирами та пунктами зв'язку. Крім розвідувально-контррозвідувальної роботи, резидентури зобов'язувались організувати партизанські загони та бойові

---

* Першим документом у цьому випадку стала директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р. [284, с. 121-123].

групи. Документ закінчувався попередженням: «Винуваті у невиконанні цієї директиви, проявивших боягузтво, невпевненість та паніку, будуть арештовані та віддані під суд Військового трибуналу» [320, с. 97-99]. Про завдання територіальних органів держбезпеки у протидії диверсійно-розвідувальній діяльності противника, можливих в умовах війни формах та методах їх роботи, не згадувалось.

В неоднозначному становищі опинились і 3-є (контррозвідувальне) Управління НКО СРСР та його структурні підрозділи. Вийшовши напередодні війни з підпорядкування НКВС та потрапивши під юрисдикцію Наркомата оборони, в армійському середовищі вчорашні особи почувалися чужими та відірваними від колись регулярно надходившої до них із територіальних органів держбезпеки агентурно-оперативної інформації. В армії не були забуті і події тридцятих років за участю НКВС*. Відчувалась гостра потреба в нормативно-правовій базі, яка б регламентувала їх функції та завдання. Не вистачало і кваліфікованих оперативних кадрів.

27 червня 1941 р. начальник Управління А.Міхеєв у директиві «Про роботу органів 3-го Управління НКО у воєнний період», писав: «Всем начальникам 3-х отделов военных округов, фронтов, армий, корпусов, начальникам 3-х отделений дивизий. В соответствии с требованиями,

---

* Зокрема, у пояснювальній записці до звіту на ім'я замнаркома союзного НКВС М.П. Фріновського про підсумки оперативної роботи НКВС УРСР за період з 1 жовтня 1936 р. до 1 липня 1938 р., тодішній республіканський нарком О.І. Успенський писав: «Коренной перелом в оперативной деятельности органов НКВД на Украине произошел на основе непосредственных указаний Народного комиссара внутренних дел Союза ССР – генерального комиссара государственной безопасности тов. Ежова по разгрому антисоветского подполья... На базе этих указаний прежде всего проведена чистка аппарата органов НКВД от участников антисоветской заговорщицкой организации и шпионов иностранных разведывательных органов, насажденных в аппарат Балицким и Леплевским (попередники Успенського на посаді наркома – *Авт.*). За 1938 год в аппарате НКВД УССР было арестовано 261 предателей, участников правоцентристской организации, других антисоветских формирований и шпионов иностранных разведывательных органов. В составе арестованных – значительное количество работников, занимавших ответственные руководящие посты на оперативной работе... В 1938 году были ликвидированы и основные кадры участников военно-фашистского заговора на Украине, полностью уцелевшие после вскрытия руководящего центра этого заговора, в лице Якира, Дубового и Амелина (М.П. Амелін, армійський комісар 2-го рангу; І.Е. Якір, командарм 1-го рангу; І.Н. Дубовой, командарм 2-го рангу. Розстріляні; реабілітовані – *Авт.*). Ликвидированы группы военно-фашистских заговорщиков среди комсостава в 11 корпусах, 25 дивизиях, 21 бригаде и в 4 укрепрайонах КОВО и ХВО. Арестовано 2 209 заговорщиков в РККА» [4, арк. 9-23].

вызванными обстановкой военного времени, задачи, определенные постановлением правительства от 8 февраля 1941 года и Положением о Третьем управлении НКО, требуют усиления агентурно-оперативной работы... Впредь до получения Положения о работе органов Третьего управления НКО СССР в военное время, руководствоваться следующим...» Завдання підлеглим він визначив декількома напрямками: агентурно-оперативна робота в з'єднаннях та частинах Червоної Армії, прифронтових районах і серед населення; боротьба з дезертирством; контррозвідувальна робота на окупованій території [356, с. 142].

Аналізуючи документ, професор В. В. Коровін у праці «Советская разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны», зазначив: «Не так, как должны и как могли, оказались подготовленными к ожидаемой войне не только Вооруженные Силы, но и наши спецслужбы. В первой военной директиве Третьего контрразведывательного Управления НКО от 22 июня 1941 года не указывается противник, не ставится задача выявления его агентуры, а основное внимание уделяется обнаружению антисоветских элементов в Красной Армии. А когда читаешь доведенную до сведения всего оперативного и руководящего состава военной контрразведки директиву от 27 июня..., то складывается впечатление, что это не разработанная на пятый день войны инструкция к действию, а раннее подготовленный мобилизационный документ, не учитывающий реальной установки» [202, с. 18].

Наголосимо: зазначені документи незабаром піддалися конкретизації та уточненню. Акцент робився на протидії диверсійним формуванням та агентурі противника. Але довести розпочате до логічного завершення особисто А. Міхєєву не довелося.

Не кращим чином справи виглядали і в армійській розвідці. У доповідній Сталіну та начальнику Генштаба РСЧА Б.М. Шапошнікову (вересень 1941 р.), начальник Розвідуправління генерал-лейтенант

Ф.І. Голіков змушений був констатувати: «Войсковая разведка на фронте поставлена неудовлетворительно. Руководство ею со стороны каких-нибудь органов в системе НКО отсутствует» [356, с.138]. Ситуація у військовій розвідці і контррозвідці стала змінюватись лише з часом.

За цих умов більш успішно діяв обділений до цього силовими повноваженнями НКВС. Далися взнаки оперативний досвід наркома та його інформованість як члена ДКО про реальний стан справ на фронті і в тилу. Певним чином були ним враховані і уроки радянсько-фінської війни. 25 червня 1941 р. за ініціативою НКВС РНК СРСР ухвалила постанову «Про начальників охорони військового тилу». «Для охраны тылов Красной Армии, – зазначалося в ній, – наведение там строжайшего порядка, организовать институт фронтовых и армейских начальников охраны войскового тыла... Главная обязанность начальников войскового тыла – наведение порядка в войсковом тылу, очищение дорог от беженцев..., очистка путей сообщения, регулирование подвоза и эвакуации, обеспечение бесперебойной работы связи, ликвидация диверсантов» [126, с. 542]. Завдання з охорони тилу покладалось на внутрішні і прикордонні війська. Зважаючи, що вони структурно входили до Наркомату внутрішніх справ, офіційною їх назвою стало – війська НКВС з охорони тилу діючої Червоної Армії. Наказом НКВС (№ 31 від 26.06.41) начальниками з охорони тилу щойно утворених п'яти фронтів було призначено колишніх керівників прикордонних округів, зокрема, Південно-Західного фронту – начальника прикордонних військ НКВС Українського округу генерал-майора В.О. Хоменка, Південного-Молдавського округу генерал-майора М.П. Нікольського [126, с. 543]. До складу підлеглих їм формувань в оперативне підпорядкування передавався також різновид частин і підрозділів військ НКВС, що дислокувались на території України та Молдавії. У першому випадку відповідно 9 прикордонних загонів* та

---

* Прикордонні загони у вересні 1941 р. було переформовано у полки.

резервний прикордонний полк; 3 дивізії, 2 бригади, 4 полки і 2 окремих батальйони внутрішніх військ (всього 60 052 штатних одиниць); у другому – 5 прикордонних загонів і резервний полк, 2 полки та 1 окремий батальйон внутрішніх військ (14 227). Загальна чисельність військ (липень 1941 р.) залучених до охорони тилу усіх фронтів складала 163 388 чоловік особового складу, з них 58 049 прикордонників і 105 339 бійців та командирів внутрішніх військ [189, с. 181-182, 187].

У ході війни кількість задіяних для охорони оперативного і військового тилу діючої армії військ, їх чисельність та структура неодноразово змінювались. Останнє залежало від розмірів фронтових тилкових оперативних районів, бойової ситуації у межах відповідного ТВД, активності диверсійно-розвідувальних формувань противника, характеру стратегічних (оборона, наступ) операцій та ін.

Загальне керівництво щойно утвореними фронтовими управліннями* до весни 1942 р. здійснювало ГУПВ. 28 квітня Управління внутрішніми військами НКВС було трансформовано в Головне управління, у структурі якого започатковане і Управління військами з охорони тилу діючої Червоної Армії. Очолив його старший майор держбезпеки А.Н. Леонт'єв. У травні 1943 р. воно отримало правовий статус Головного управління (ГУ) і стало самостійним виконавчим органом. У такому вигляді ГУ з охорони тилу проіснувало до кінця війни [356, с. 541].

Крім безпосереднього керівництва в особі Управління (Головного управління) з охорони тилу діючої армії, фронтові управління перебували в оперативному підпорядкуванні військових рад фронтів. З урахуванням багатофункціональності та багатоступеневості управлінського апарату з керівництва військами, відсутності необхідного числа офіцерського складу, вимоги постанови РНК СРСР про формування управлінь військами

---

* Їх структура та штати було затверджено наказом НКВС СРСР № 001672 від 10.11.1941 р.

з охорони тилу в армійських тилкових фронтових районах, виконано не було.

У залежності від протяжності по лінії фронту та глибини ТОР, у розпорядженні фронтових управлінь перебувало від 4 до 9 полків та бойовий резерв (полк, посилений батальйон). Полки, зазвичай, структурно склалися з стрілецьких батальйонів та маневреної групи (резерв). Зважаючи на досвід з організації охорони державного кордону, виконання службово-бойових завдань покладалось на застави, яких у кожному батальйоні було 5-6. У всіх структурних підрозділах військ – від фронтового управління (ГУ) до батальйонів, передбачались відповідно розвідувальні управління, відділи та відділення*.

У 1941-1944 рр. основою збройних формувань з охорони тилу діючої армії на радянсько-німецькому фронті виступали війська НКВС. У 1941-1942 рр. це переважно були прикордонні загони (полки). У 1943 р. і пізніше їх кістяк становили частини та підрозділи оперативних військ, з

---

* «После стабилизации фронтов (осінню-зимою 1941 р. – *Авт.*), – інформували (лютий 1942 р.) союзний Наркомат внутрішніх справ начальник військ НКВС генерал-майор А. Н. Аполлонов і заступник начальника прикордонних військ генерал-майор Н. П. Стаханов, – и в особенности с переходом Красной Армии в контрнаступление ..., части войск НКВД по охране тыла столкнулись с резко возросшей активностью немецкой разведки, усилившей заброску своей агентуры через линию фронта... Это обстоятельство потребовало восстановить в войсках НКВД по охране тыла фронтов агентурно-оперативную работу. С этой целью в штаты войск были введены командиры-разведчики в ротах и батальонах, а также сформированы разведывательные отделения штабов полков и управлений по охране тыла фронтов» [263, с. 170]. Крім виконання безпосередніх обов'язків, відділи (відділення) проводили і зафронткову агентурно-розвідувальну роботу. Однак, вказівка Управління військ з охорони тилу (4 грудня 1942 р.) вимагала: «С получением сего прекратите выброску агентуры через линию фронта ... Оперативных работников, занимающихся зафронтковой работой, переключите на организацию мероприятий по учету забрасываемой противником в тылы ДКА агентуры... и ее квалифицированному розыску» [264, с. 506]. Нормативний документ, що регламентував діяльність розвідвідділень, в дію було введено лише у грудні 1942 р. У наказі НКВС зазначалось: «1. Затвердити «Положення про роботу розвідувальних відділень військ НКВС з охорони тилу діючої армії ... 3. Управлінню (військ з охорони тилу фронтів – *Авт.*) і Управлінню особливих відділів НКВС СРСР та їх органам у прифронтівій смузі орієнтувати розвідвідділення військ НКВС про методи роботи розвідувальних і контррозвідувальних органів противника та їх агентури, закинутої в тили фронтів» [3, арк. 1]. «Положення...» передбачало, що поруч із розшуком та затриманням ворожої агентури, боротьбою з дезертирством і бандитизмом, придушенням антирадянських виступів тощо, на відділення покладалась обов'язки «організації та керівництва агентурно-інформаційною мережею в прифронтівій смузі на територіях, відведених для охорони». У цьому випадку передбачалась тісна співпраця з територіальними органами НКВС. Керівництво усіма напрямками роботи відділів (відділень) здійснював заступник начальника Управління військ з охорони тилу, на місцях – заступники начальників з охорони тилу фронтів, командирів (батальйонів) з розвідки (вони ж начальники розвідвідділень). «Положення...» у деталях регламентувало порядок вербування агентури та інформаторів. Ця робота покладалась на оперативний склад. Водночас, розвідвідділення були позбавлені права заводити і вести агентурні і облікові справи та справи-формуляри. У цьому випадку їх участь обмежувалась лише веденням розшукових справ, а також списків розшукуваних осіб і батальйонних книг обліків затриманих [3, арк. 1-3].

охорони важливих промислових і залізничних об'єктів. Видозмінюючи та удосконалюючи у ході війни нормативно-правову базу, організаційно-штатну структуру**, тактичні прийоми та методи службово-бойової і оперативно-бойової діяльності, накопичуючи службовий та агентурно-оперативний досвід, війська з охорони тилу стали одним із вирішальних факторів на шляху попередження та ліквідації диверсійно-розвідувальної діяльності противника у фронтових тилових оперативних районах діючої Червоної Армії, зокрема на території України. Вирішення цього питання проходило нелегко, незрідка ціною відчутних поразок, великих людських та матеріальних втрат.

З метою надання допомоги військам з охорони оперативного і військового тилу у протистоянні з ворожою диверсійно-підривною діяльністю, 24 червня 1941 р. РНК СРСР і Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалили постанови «Про охорону підприємств і установ та формування винищувальних батальйонів» і «Про заходи з боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій смузі» [126, с. 542]. Їх виконання покладалось на союзний НКВС [94, с. 19]. 25 червня у наказі НКВС зазначалося: «Для забезпечення своєчасної та успішної боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій смузі організувати в НКВС СРСР штаб» [272]. Керівником Штабу винищувальних батальйонів (ВБ) було призначено начальника 1-го управління ГУПВ генерал-майора Г.А. Петрова [126, с. 544]. В республіканських і обласних НКВС-УНКВС, зокрема України, створювались оперативні групи, які підпорядковувались союзному штабу. Оперативну групу при НКВС республіки очолив співробітник НКВС України генерал Ф.Г. Петров [209, с. 157]. Територіальним органам внутрішніх справ і щойно створеним при них підрозділам з керівництва ВБ пропонувалось негайно приступити до формування «при міських,

---

** Наприкінці 1944 р. і в 1945 р. їх основною тактичною одиницею стали дивізії з охорони тилу.

районних і повітових відділах (відділеннях) НКВС винищувальних батальйонів з боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника чисельністю у 100-200 чоловік»* [94, с. 20]. Одночасно при батальйонах формувались групи сприяння і зв'язку, завдання яких вбачалося у «забезпеченні їх своєчасного збору», а також «успішного виконання покладених на них завдань» [126, с. 543].

Зазвичай винищувальні батальйони склалися із двох-трьох рот, у деяких випадках їх структура була взводною. Роти включали три взводи, останні – 3-4 відділення до 10 бійців кожне. До складу батальйонів входили також кулеметні роти (команди). Санітарний підрозділ нараховував лікаря і 2-3 медичні сестри. Загальна чисельність особового складу ВБ складала 150-250 чоловік.

На озброєнні винищувачі мали кулемети, трофейні гвинтівки (польські, чеські тощо), револьвери, гранати. Забезпечення зброєю покладалося на управління військового постачання НКВС, начальників фронтових штабів, місцеві органи влади. Боєприпаси переважно надходили від армійських частин. Зокрема, начальник оперативної групи республіканського Наркомату внутрішніх справ в одному із розпоряджень на адресу територіальних органів писав: «Повідомляємо норму озброєння винищувальних батальйонів: гвинтівок – 200, пістолетів-револьверів – 20, станкових (ручних) кулеметів – 2, гранат – 400, набоїв на кожен кулемет – 5 тис., на кожен гвинтівку – 200, пістолет-револьвер – 40» [30, арк. 10].

27 липня 1941 р. оперативна група з керівництва ВБ в Україні доповіла Т. Строкачу: «Для вооружения истребительных батальонов поступило 69 тыс. винтовок разных систем, из них: 11 090 от местных организаций; КОВО – свыше 16 000; остальные по линии НКВД.

---

* З часом з урахуванням територіальних особливостей функціонально завдання ВБ було скореговано; насамперед в прифронтових районах і, певним чином, в глибокому радянському тилу. На них покладалась обов'язки охорони стратегічно важливих промислових підприємств, електростанцій, мостів, ліній телеграфного та телефонного зв'язку, державних і партійних установ та ін. Відповідно до наказу союзного Наркомату внутрішніх справ від 7 липня 1941 р., подібні завдання, а також боротьба з диверсійними формуваннями противника, покладалась і на територіальні органи НКВС.

Пулеметов ручных: 1 458 единиц (все из складов КОВО), 52 пулемета дали местные организации. В наличии имеется около 40 млн патронов» [30, арк. 4]. Цього озброєння вистачило лише для 40-45 % особового складу винищувачів. З часом ситуація на краще не змінилася.

При потребі винищувачам надавалось право використання місцевих видів транспорту і зв'язку*. Кадрову основу батальйонів становили комуністи і комсомольці, місцевий радянський актив. Командні посади в ВБ посідали оперативні працівники органів внутрішніх справ і державної безпеки, командири внутрішніх та прикордонних військ, співробітники міліції, військкоматів, військово-облікових відділів підприємств, установ, закладів та ін. Комісарами переважно призначалися різного рівня партійні функціонери. З досвідом штабної роботи штаби очолювали командири запасу [94, с. 22].

Уже в липні 1941 р. в 17-ти областях УРСР діяло 657 батальйонів винищувачів з особовим складом понад 159 тис. осіб. Біля 30 % з них були неозброєні. Допомогали їм понад 18 тис. груп сприяння [353, с. 406]. Було конкретизовано і функції останніх. На них покладалось завдання інформації командування батальйонів про появу ворожих парашутних десантів і диверсантів, підтримання зв'язку між окремо дислокованими підрозділами, своєчасного збору особового складу по тривозі. У фронтових районах винищувачі переводились на казармений стан, у решті випадків їх службова діяльність здійснювалася поруч з виконанням попередніх професійних обов'язків.

Помітною ефективністю в службово-бойовій діяльності, особливо у 1941 р., винищувальні батальйони не відрізнялись. Пояснювалось це декількома причинами, серед них відсутністю відповідної підготовки особового складу, необхідної кількості зброї, належного бойового досвіду та ін. Давався визнаки і вік (40-60 років) та стан здоров'я багатьох бійців і

---

* Ними були телефон, телеграф, світлова сигналізація, а також посильні і зв'язкові. Транспорт слугували автомобілі, мотоцикли, велосипеди та коні [94, с. 22].

командного складу. Останні не вирізнялись і особливими воєнними здібностями. Траплялись і випадки проникнення в ряди винищувачів антирадянські налаштованих осіб, навіть ворожих освідомлювачів.

Намагаючись поліпшити ситуацію з військової підготовкою винищувачів, начальник Штабу ВБ союзного наркомату вимагав: «Киев. НКВД. Петрову. Для улучшения боеготовности и боеспособности истребительных батальонов, приказываю: со всеми бойцами организовать изучение оружия (винтовок, пулеметов, гранат), правил обращения с ними» [32, арк. 25]. За участю Головного управління всеобучу та НКВС республіки було напрацьовано 110-годинну програму військової та 30-ти годинної спеціальної підготовки. Упродовж щоденних двохгодинних занять вивчались зразки зброї, проводились практичні тренінги «Організація патрулювання у населеному пункті», «Тактичні прийоми знешкодження шпигунів, диверсантів та парашутних десантів», «Конвоювання та охорона арештованих» та ін. Разом з армійськими підрозділами і внутрішніх військ винищувачі брали участь і в тактичних навчаннях [32, арк. 28-29].

Факт появи у радянському тилу винищувальних батальйонів без уваги ворога не залишився. «В конце июля 1941 г., – інформував підлеглі інстанції начальник ОТР групи армій «Південь» генерал Роквес, – противник повсеместно создал войсковые подразделения, задачей которых является охрана важных военных объектов, контроль за передвижением населения, борьба с парашютными десантами, саботажниками и сигнальщиками. При занятии нами той или иной территории, их личный состав будет продолжать действовать как бандиты» [41, арк. 258].

З урахування основних завдань та охорони важливих об'єктів, особовий склад батальйонів в нічний час проводив патрулювання та перевірку документів в містах і населених пунктах, контролював шляхи сполучення, здійснював прочісування навколишньої місцевості та ін. З

погіршенням ситуації на фронтах батальйони стали залучатись до бойових дій проти ворожих десантів та диверсантів, затримання льотчиків з підбитих німецьких літаків. Упродовж червня-серпня 1941 р. лише останніх виявилось 28 [90, с. 143].

Із загрозою окупації решти областей районів України, відповідно до директиви НКВС СРСР від 16 вересня 1941 р. винищувальні батальйони мали переходити на методи партизанської боротьби. «Для формирования партизанских отрядов и групп, – зазначалося в документі, – следует использовать наиболее подготовленных бойцов и местных жителей по персональному отбору. Все подготовительные мероприятия осуществляют строго конспиративно. Кроме отобранных для этого лиц, никто не должен знать о проводимой работе» [31, арк. 12].

Влітку 1941 р. радянські силові структури піддалися черговому реформуванню. Початок було покладено реорганізацією контррозвідувального управління НКЮ. Постанова ДКО* №187 сс від 17 липня «Про переформування органів 3-го Управління в особливі відділи», вимагала: «1. Преобразовать органы 3-го Управления как в действующей армии, так и военных округах от отделений дивизий и выше в особые отделы, а 3-е Управление – в Управление особых отделов (УОВ – *Авт.*). 2. Подчинить Управление особых отделов и особые отделы Народному комиссариату внутренних дел (СРСР – *Авт.*)... 3. Главной задачей особых отделов на период войны считать решительную борьбу с шпионажем и предательством в частях Красной Армии и ликвидацию дезертирства в непосредственно прифронтной полосе... 5. Обязать НКВД выделить в распоряжение особых отделов необходимые вооруженные отряды из войск НКВД**. 6. Обязать начальников охраны тыла иметь

---

* Державний Комітет Оборони було започатковано 30 червня 1941 р.

** При особливих відділах фронтів було сформовано батальйони, армій – роти, корпусів і дивізій – взводи [316, с. 24].

прямую связь с особыми отделами и оказывать им всяческую поддержку» [218, с. 616-617].

Управління особливих відділів очолив комісар держбезпеки 3-го рангу В.С. Абакумов. В оперативне підпорядкування УОВ тоді ж потрапили і загороджувальні загони, завдання яких вбачалося «у перевірці усіх без винятку військовослужбовців, які неорганізовано просуваються з лінії фронту у прифронткову смугу» [316, с. 24]. З часом функції загороджувальних загонів набули переважно репресивно-карального характеру.

Упродовж серпня 1941 р. – квітня 1943 р. особливі відділи були важливою складовою радянських охоронних сил по забезпеченню військ діючої армії. Використовуючи специфічні форми і методи агентурно-оперативної роботи, ними було охоплено широкий діапазон заходів з метою недопущення проникнення агентури противника як у фронтові війська, так і тиллові частини та з'єднання. Певні охоронно-каральні завдання на них покладались і в фронтових оперативних тиллових районах, зокрема фільтраційних таборих та місцях утримання військовополонених, де вони діяли у контакті з територіальними оперативними підрозділами НКВС. Інша справа, що з різних причин якість виконання покладених на них обов'язків та завдань, не завжди була на належному рівні.

Розпочавшись в умовах війни з особливих відділів, реформування радянських силових відомств продовжилось. 20 липня 1941 р. було ухвалено рішення про об'єднання НКВС і НКДБ у єдиному Наркоматі внутрішніх справ СРСР на чолі з Л. Берія. Першим його заступником став В. Меркулов. Цей крок пояснювався «переходом от мирного времени на военные условия работы» [273, с. 25]. Керівництво оперативним обслуговуванням основних родів і видів військ Червоної Армії зосередилось у 4-му відділі, військ НКВС – у 6-му, ВПС – у 2-му відділах, а ВМФ – у 9-му відділі УОВ. Аналогічні структурні зміни відбулися і в

територіальних органах НКВС, зокрема в Україні. Така структура органів держбезпеки проіснувала до квітня 1943 року*.

Таким чином, наприкінці літа 1941 р. за участю державних і партійних органів, союзних НКВС і НКО, було започатковано достатньо струнку систему охорони тилу діючої армії прифронтових та глибинних

---

* 14 квітня 1943 р. у постанові ЦК ВКП(б) (того ж дня вона була продубльована Указом Президії ВР СРСР), зазначалося: «Выделить из состава Народного комиссариата внутренних дел СССР оперативнo-чекистские управления и отделы и на базе их организовать Народный комиссариат государственной безопасности СССР (НКГБ) [218, с. 622]. Функции та завдання вкотре реформованого НКДБ, порівняно з передвоєнним періодом, змін практично не зазнали, за виключенням підпункту «в», яким на його підрозділи покладалась «борьба с подрывной, шпионской, диверсионной, террористической деятельностью иностранных разведок внутри СССР (за исключением частей и учреждений Красной Армии и Военно-Морского флота и войск НКВД)» [218, с. 622]. Наркомом держбезпеки було вдруге призначено В. Н. Меркулова. Відповідні зміни відбулися і на місцях. 19 квітня Сталін, як голова уряду, завізував постанову РНК СРСР про виведення із НКВС Управління особливих відділів та його структурних підрозділів, на базі яких утворювались ГУ контррозвідки СМЕРШ НКО і Управління контррозвідки НК ВМФ. Одночасно у структурі НКВС, на основі 6-го відділу УОВ, було організовано контррозвідувальний відділ СМЕРШ НКВС, на який покладались обов'язки забезпечення його установ та військ. Контррозвідка СМЕРШ НКО мала виконувати практично ті ж завдання що УОВ: боротьба з шпигунською, диверсійною і терористичною та іншою діяльністю іноземних розвідок у частинах і установах Червоної Армії; вжиття через командування оперативних і інших заходів «к созданию на фронтах условий, исключающих возможность безнаказанного прохода агентуры противника через линию фронта»; протидія у Збройних Силах зрадництву, дезертирству і самопошкодженню, перевірка військовослужбовців і інших осіб побувавших у ворожому полоні і на окупованій території; виконання «специальных заданий народного комиссара обороны» [316, с. 68]. Тією ж постановою правовий статус начальника ГУК СМЕРШ НКО (В.С. Абакумова), було підвищено до рівня заступника наркома оборони (ним він був понад місяць, тоді у Сталіна залишилось лише два заступники – А.М. Василевський і Г.К. Жуков. 21 квітня 1943 р. з'явилося Положення про Головне управління контррозвідки, затверджене ДКО №3222 сс/ов. Назване «централізованою організацією», у його підпорядкування на місцях перевели управління СМЕРШ фронтів, відділи (відділення) СМЕРШ армій, корпусів, дивізій, бригад, військових округів, гарнізонів, укріпрайонів, інших з'єднань та установ Червоною Армії. Підлеглість їх визначалась по вертикалі – вищестоящим органам СМЕРШу. Структура ГУК по лінійному принципу роботи передбачала 14 відділів, кожен з персональними функціональними обов'язками: оперативна робота в установах НКО в центрі, військових округах тощо; робота серед військовополонених; державна перевірка військовослужбовців побувавших у полоні і в оточенні; боротьба з ворожою агентурою; контррозвідка в тилу ворога; слідча робота та ін. Така ж структурна побудова була і в територіальних підрозділах. Зважаючи на надзвичайні умови воєнного часу, органи СМЕРШ наділялись широкими правами та повноваженнями щодо проведення комплексу оперативно-розшукових і слідчих заходів з використанням характерних для спецслужб оперативних і слідчих сил та засобів, зокрема шляхом виїмок, обшуків, арештів, у «необходимых случаях» розстрілів тощо. Свої дії органи СМЕРШ погоджували лише з вищими інстанціями, інформуючи військові ради та командування частин, з'єднань і установ Червоної Армії про їх результати. Про правове положення керівного складу контррозвідки свідчить і той факт, що начальники фронтів, армійських і окружних управлінь, зазвичай, були членами відповідних військових рад, при необхідності могли знайомитись з таємними документами тощо. Дещо менші правові можливості передбачались для представників СМЕРШу в корпусах, дивізіях, бригадах та ін. Окремим пунктом в Положенні про ГУК СМЕРШ НКО вимагалась взаємодія з органами НКДБ і НКВС, зокрема у частині міжвідомчого обміну оперативною інформацією та орієнтуванням відповідно до напрямків роботи. На практиці, насамперед з боку відомства В. Абакумова, останнє спостерігалось епізодично, і лише у виняткових випадках. Як і в німецьких спецслужбах, боротьба за «першість» між ними була впертою та напруженою. Штати центрального апарату СМЕРШ і органів на місцях були відносно невеликими: 646 посад в ГУК; фронтів управліннях (при наявності у складі фронту п'яти армій) – 130, менше п'яти – 112; армійських – 57; окружних відділах – від 102 до 193 одиниць (остання кількість була лише у Московському військовому окрузі), корпусних, дивізійних і бригадних відділеннях від 30 до 8 штатних посад. У дивізіях (до 15 тис. особового складу), СМЕРШ був представлений 15 співробітниками [316, с. 322].

районів країни. З визначеними функціями та завданнями проявились і основні складові елементи її охоронних сил: особливі відділи, війська НКВС, загороджувальні загони (1941-1942 рр.), винищувальні батальйони і групи сприяння їм, оперативно-чекістські групи тощо. Однак, як засвідчили події, тривалий час виконати у повному обсязі покладені на них завдання вони були не в змозі. Причин було декілька і головна полягала у відсутності в передвоєнний період об'ємного бачення захисту країни у разі війни загалом, охорони тилу зокрема. Відчутні поразки Червоної Армії вже у перші дні і тижні гітлерівської агресії, відступи радянських військ по всій лінії фронту, окупація значної території тощо, призвели до того, що створювати відповідні охоронні структури довелося в надзвичайних умовах. Значні людські і матеріальні втрати вимагали негайного поповнення фронтових військ. Частини і підрозділи військ НКВС з охорони тилу за рішеннями військових рад фронтів стали залучатись до ведення бойових дій. У смузі оборони Південного і Південно-Західного фронтів переважна їх більшість з оборонних боїв не виходила декілька місяців. Відсутність важкого озброєння та загальновійськової підготовки, вели до великих втрат особового складу. Так, станом на квітень 1942 р. війська з охорони тилу вбитими, пораненими і пропавшими безвісті недорахувалися 79 тисяч чоловік, з них 6 752 командного складу, що складало майже 50 % від їх загальної чисельності у липні 1941 року [263, с. 384].

Тоді ж відбулись і помітні зміни у якості особового складу військ. У першому кварталі 1942 р. поповнення надійшло: з винищувальних батальйонів 4 257 чоловік, органів міліції – 4 257, з резерву і нового призову – 58 953 особи [189, с. 255]. З них понад 50 % мали поранення та пройшли тривале лікування у шпиталях. До цього переважна більшість з прибулих не служили у військах та не були знайомі з специфікою їх служби. Особливо незадовільною була ситуація з молодшим командним

складом, некомплект якого продовжував складати 12 573 чоловік. Оперуючи цим, директива політуправління військ НКВС «Про проведення з особовим складом, призваним із запасу, спеціального навчання з підготовки до служби у військах», вимагала негайно підготувати поповнення до практичного несення служби [93, с. 315]. Зробити це в фронтових умовах і в короткий термін було вкрай важко.

Не менш суттєвими причинами у цей період слабкості системи охорони тилу та ефективності дій її складових у виконанні службово-бойових і оперативно-бойових завдань, була недостатня їх взаємодія з територіальними органами внутрішніх справ і державної безпеки, втрата зв'язків з населенням, відсутність належної оперативної підготовки командного складу, структурна недосконалість, відсутність агентурно-освідомчої мережі. Найбільш відчутними ці недоліки мали місце у смузі оборони південної частини радянсько-німецького фронту.

Упродовж тривалого часу не існувало і чіткого визначення статусу військ з охорони тилу діючої армії. Крім неодноразового підпорядкування різним управлінським органам, відсутній був і нормативний документ, який би регламентував їх правове положення, структуру, функції, завдання, підпорядкованість, відповідальність та ін. У різнобій вирішувалися і питання службово-бойової діяльності, насамперед у частині тактики дій, прав та обов'язків особового складу під час виконання покладених на них завдань та ін. Як результат, опираючись на набутий у ході війни досвід, фронтові Управління військ з охорони тилу намагались напрацювати власне бачення вирішення проблеми. Першу таку спробу було зроблено вже у липні 1941 р. на Південно-Західному фронті, після затвердження Військовою радою інструкції «Основні принципи охорони і оборони тилу фронту». Основні її положення зводились до дій військ НКВС в умовах відступу Червоної Армії. Вирішення службово-бойових завдань вимагалось досягати шляхом проведення агентурно-

розвідувальних заходів окремо кожною їх частиною у своїй зоні та організацією загороджувальної служби на рубежах, встановлених начальником військ НКВС з охорони тилу фронту* [20, арк. 7].

У тогочасних умовах документ виглядав недолугим та реальним підґрунтям для належного виконання військами охоронних функцій він не став і вже тому, що налагодити у прифронтовій смузі ефективну розвідувальну роботу за відсутності агентурної мережі, зробити було не можливо. В умовах, коли фронт майже щодня відкочувався на 40-50 км, нереальним виявилось і завдання організувати загороджувальну службу на рубежах.

Восени 1941 р. узагальнивши за участю кількох фронтових управлінь досвід з охорони тилу, Військова рада Південно-Західного фронту внесла на розгляд ДКО проект Положення про охорону тилу діючої армії, у якому пропонувала «звід правил» з організації службово-бойової діяльності головної складової охоронних сил. Зводились вони до:

а) виставлення загороджувальних загонів, застав і постів на відповідних рубежах, армійських комунікаціях, поблизу населених пунктів, на мостах, переправах через річки і болота;

б) висилання різного виду дозорів для перевірки населених пунктів, доріг і ділянок місцевості;

в) проведення в населених пунктах облав за участю місцевих гарнізонів, органів НКВС, винищувальних батальйонів;

г) прочісування лісних масивів, інших ділянок, які можуть бути укриттям для дезертирів, диверсантів та агентів [329, с. 84]. На відміну від попереднього документу, усі охоронні заходи передбачалось вирішувати виключно з використанням військового методу. Про застосування агентурно-оперативних прийомів розмова не йшла. Втілення в життя

---

* У листопаді 1941 р. дещо подібне було напрацьовано і за участю Військової ради Північно-Західного фронту у вигляді «Інструкції військам з охорони тилу фронту» [262, с. 27-30].

пропозиції не знайшли, за виключенням окремих, які було задіяно на практиці.

Осінь-зимовий 1941-1942 рр. перепочинок для Червоної Армії на Східному фронті надав змогу адаптувати та сформувавши загальні підходи, форму та методи організації службово-бойової діяльності військ з охорони тилу. Розподіл та закріплення їх частин за фронтами розпочалося на основі наказів НКВС. Визначення рубежів і меж ділянок для виконання їх особовим складом поставлених завдань, стали проводити фронтові управління. Накопичився і досвід службово-бойової та агентурно-розвідувальної роботи. У той же час організація служби у кожній конкретній ситуації мала свої особливості, які багато у чому залежали від завдань, які вирішувались конкретним фронтом та ситуацією на театрі воєнних дій. У цих умовах у смузі оперативного і військового тилу на війська стали покладатись допоміжні завдання, серед них охорона важливих військових і промислових об'єктів, вузлових залізниць, контроль за проживанням та пересуванням в прифронтовій смузі військовослужбовців і цивільного населення, забезпечення роботи переправ та ін. Не менш відповідальним стало забезпечення роботи фільтраційних пунктів (ФП)*. Зокрема, за участю представників військ з охорони тилу на ФП лише Південно-Західного і Південного фронтів щоденно розглядалося справ на 90-100 затриманих [329, с. 95].

13 березня 1942 р. було затверджено Положення про прикордонні війська СРСР, що охороняють тил діючої Червоної Армії**. За участю Генерального штабу документ підготувало Головне управління прикордонних військ. У ньому, зокрема, зазначалося: «1. Охрана тыла фронтов организуется распоряжением военных советов фронтов и выполняется войсковыми частями и тыловыми учреждениями НКО и

---

* Діяльність фільтраційних пунктів регламентувала «Інструкція з фільтрації затриманих військами НКВС з охорони тилу діючої армії».

** Його назва і зміст диктувались фактом перебування військ по охороні тилу у структурі ГУПВ.

специально выделенными для этой цели пограничными частями войск НКВД. 2. На войска НКВД, охраняющих тыл действующей Красной Армии, возлагается: - борьба с диверсиями, шпионажем и бандитизмом, с мелкими отрядами и группами противника, проникающими в тыл...; - в особых случаях (по решению военного совета фронта) на войска... может возлагаться охрана коммуникаций на определенных участках. 3. Состав войск НКВД по охране тыла ... по каждому фронту в отдельности определяется Генеральным штабом Красной Армии и НКВД СССР... 4. Руководство деятельностью войск в пределах фронта осуществляет начальник пограничных войск НКВД по охране тыла фронта, который подчиняется во всех отношениях начальнику пограничных войск НКВД СССР... Использование войск не по прямому назначению может быть произведено только с разрешения НКВД СССР. 5. Организационная структура, штаты, комплектование командным составом, а также все остальные вопросы устройства войск по охране тыла фронта находятся в ведении НКВД СССР и без его санкции изменению не подлежат. 6. Снабжение войск по охране тыла всеми видами довольствия (в том числе и вооружением) производится из довольствующих органов Красной Армии. Начальник Главного управления пограничных войск НКВД СССР генерал-майор Стаханов... Начальник Управления устройства оперативного тыла Генерального штаба Красной Армии генерал-майор Шимонаев» [276, с. 75-76].

Директива НКВС від 18 березня (1942) визначала основу взаємодії військ з охорони тилу з органами управління фронтів з'єднань, особливих відділів і частин діючої Червоної Армії, а також територіальними підрозділами НКВС.

З урахуванням зміни підлеглості військ*, розроблений за участю ГУПВ документ юридичні повноваження втратив у квітні 1942 року. Тоді ж в дію вступило і більш повне за змістом Положення про війська НКВС з охорони тилу діючої Червоної Армії**. Окрім раніше задекларованих пунктів, наголошувалося: загальне керівництво військами переходить під опіку щойно утвореного ГУВВ НКВС СРСР; глибина тилу фронту, яка підлягає охороні***, визначається Генштабом ЧА разом з НКВС; передача частин військ із одного фронту до іншого відбувається з відома Генштабу та здійснюється на підставі наказів Наркомату внутрішніх справ. Визначались також порядок проведення спеціальних військових операцій, використання оперативного резерву, права та обов'язки службових нарядів військ. Вимагалось: дії останніх мають бути рішучими і переконливими, впритул до застосування зброї [6, арк. 10, 12, 13, 30, 31]. Фронтним військовим радам війська підпорядковувались лише в оперативному відношенні, з решти питань – Управлінню військ з охорони тилу фронту. Документ регламентував завдання розвідувальних підрозділів військ з проведення агентурно-оперативної роботи. Керівництво нею покладалось на заступника начальника фронтового управління з оперативної роботи [93, с. 108].

29 квітня 1942 р. на підставі «Положення про війська НКВС...» була затверджена «Інструкція начальнику управління військ НКВС з охорони тилу фронту діючої Червоної Армії» [185]. Вона визначала загальні принципи організації охорони тилу, завдання військ, порядок їх

---

* Обговорення цього питання відбулося в Москві на нараді начальників управлінь військ по охороні фронтів за участю заступника наркома І. Масленнікова. Вперше було підведено і підсумки діяльності військ в умовах війни, поставлено завдання перебудувати систему охорони тилу у світлі березневих 1942 р. нормативних актів.

** У цей же період НКВС розробив та направив у війська ряд інших нормативних документів, серед них: «Інструкцію начальникам Управління військами з охорони тилу діючої армії»; «Інструкцію з служби військ НКВС з охорони тилу фронтів»; «Інструкцію про порядок перевірки документів службовими нарядами військ НКВС»; «Інструкцію про взаємодію військ з охорони тилу з внутрішніми військами НКВС СРСР» та ін. [120, с. 101]. Відповідно до останньої, старшим оперативним начальником у межах ОТР визначалося командування військами з охорони тилу фронту [328, с. 300].

*** Зазвичай, з урахуванням оперативної обстановки на ТВД, перша її смуга визначалась у 6-8 км, друга – 40-50 км. Тиловий оперативний район фронту закінчувався в 100-110 км від переднього краю лінії фронту.

підпорядкування та керівництва, права й обов'язки особового складу. На кожному із фронтів склад військ визначався Генштабом Червоної Армії та НКВС. Керівництво оперативною та службово-бойовою діяльністю військ у межах фронту, покладалось на їх начальників.

Згадувались в Інструкції і завдання з агентурно-оперативної роботи розвідувальних органів фронтових управлінь та підлеглих їм частин, визначався порядок взаємовідносин начальників управлінь з армійським командуванням та місцевими органами влади. Загалом, поява обох документів диктувалося зміною оперативної обстановки на фронтах, що докорінно відрізнялася від ситуації перших місяців війни, потребою упорядкувати та регламентувати службово-бойову діяльність військ. У зв'язку із накопиченням досвіду та зміною військово-політичної ситуації, подальші директиви, накази та вказівки щодо питань оперативної, службової та бойової діяльності військ переважно стосувалися лише конкретизації та уточнень змісту наявних нормативних документів. Зокрема, одним із останніх нормативних актів, що регламентував структуру військ та був спрямований на удосконалення їх функціонування, стала затверджена наказом ГУВВ №19/10-00130 від 19.06.42 р. інструкція «Про службову діяльність військ НКВС з охорони тилу діючої армії». Документ визначав основні функції, принципи, форми, методи та прийоми діяльності військ, їх службових нарядів: агентурно-розвідувальна робота; активний пошук; проведення облав в населених пунктах; системна перевірка місць можливого укриття ворожих та злочинних елементів [329, с. 137].

У подальшому службово-бойова діяльність військ переважно регламентувалась наказами НКВС, Управління (Головного управління) військ з охорони тилу, наказами та розпорядженнями їх фронтових управлінь, рішеннями військових рад фронтів. Зокрема, 27 лютого 1943 р. Управління військ у підпорядковані частини направило вказівку «Про

організацію служби військ у період наступу Червоної Армії». «Установлено, – зазначалося у ній, – что в период успешного наступления частей Красной Армии на Юго-Западном и Южном фронтах в организации службы войск по охране тыла допущен ряд существенных недочетов. Основными из них являются: 1. Подразделения полков вперед продвигаются медленно, от боевых порядков наступающих частей Красной Армии отстают на 30-50 км и более... 2. Передислокация застав производится скачками, со сменой рубежей на 30-40 км... 3. Большинство застав продолжают нести службу по принципу ее организации при стабильном положении фронта... 7. Командный состав частей и подразделений крайне слабо занимается вопросами изыскания новых форм и методов организации службы в период успешного наступления наших войск» [265, с. 219-220].

Зважаючи на виявлені недоліки командирам частин надавалось право прийняття самостійних рішень про передислокацію підлеглих підрозділів у смугі наступу фронтових військ та встановлювати рубежі охорони тилу. Наголошувалось, що застави мають діяти на відстані не більше 10-15 км від бойових порядків [265, с. 95-99, 104].

Визначальна подія щодо покращення службово-бойової діяльності військ сталась у травні 1943 р. У наказі НКВС СРСР №0792 зазначалося: «В целях усиления руководства войсками НКВД, охраняющими тыл действующей Красной Армии, приказываю:

1. Сформировать Главное управление войск НКВД по охране тыла действующей Красной Армии...

2. Подчинить Главному управлению ... войска НКВД, несущие охрану тыла фронтов согласно прилагаемому перечню и передать из ГУ ВВ НКВД для содержания указанных частей численность 80 000 единиц» [265, с. 437].

Останні в умовах війни реорганізаційні заходи щодо військ з охорони тилу діючої армії, зокрема у частині службово-бойової діяльності, відбулися упродовж 1944 р. 21 лютого Головним управлінням військ низовим структурам була надіслана вказівка «Про організацію боротьби з бандами», згодом (травень) доповідна на адресу НКВС «Про результати боротьби з бандформуваннями». 13 липня світ побачило «Положення про роботу контрольно-перевірочного пункту по охороні тилу діючої армії», а 18 липня – Інструкція «Про службові обов'язки та права начальника КПП» [17, арк. 54-55; 18, арк. 47-50, 216-218].

У грудні ДКО СРСР ухвалив постанову «Про охорону тилу і комунікацій діючої Червоної Армії на території Східної Пруссії, Польщі, Чехословаччини, Угорщини і Румунії». Окрім наявних охоронних сил передбачалось формування ще шести дивізій загальною чисельністю 30 тис. особового складу. Термін виконання постанови, з метою організації охорони тилу оперативних районів на території Східної Пруссії, Польщі і Чехословаччини, було визначено 25 січня 1945 р., в Угорщині і Румунії – 25 лютого [14, арк. 31-32; 182, с. 389-394]. Загальна чисельність військ з охорони тилу діючої Червоної Армії наприкінці війни стала нараховувати 103 тис. особового складу [356, с. 571].

Головні напрямки діяльності радянських спецслужб в умовах війни визначались директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей», яка вимагала зосередити усі сили та засоби на боротьбі з підіривною роботою німецької розвідки. Однак, правова прогалина щодо конкретизації виконання покладених на них обов'язків, спостерігалась ще довго. До цього не спонукали і чергові реорганізація силових структур, положення нормативних актів про завдання підрозділів державної безпеки в умовах воєнного часу. Зокрема, у згадуваному документі 3-го Управління НКО від 22 червня 1941 р. гітлерівські спецслужби навіть не визначались головним

противником, пропонувалось лише «пресекать подрывную деятельность агентуры иностранных разведок и антисоветских элементов проникших в армию» [261, с. 37-38].

Не кращим за змістом та спрямованістю були і вимоги, що містились у його ж директиві від 27 червня. В спеціальному розділі «Робота на території противника», зазначалося: після окупації ворогом тих чи інших районів, завдання органів військової контррозвідки полягає у захопленні співробітників ворожих розвідувальних і контррозвідувальних органів, таємних документів та формування у них агентурно-освідомчої мережі тощо. З подібними завданнями зобов'язувались діяти і перекинуті в тил ворога моторизовані ДРГ. І це в умовах, коли радянські війська відступали вздовж усієї лінії фронту.

На підготовку спеціальної директиви щодо функцій та завдань органів держбезпеки у умовах війни не спромігся і НКДБ. Окрім загальних вказівок, 30 червня 1941 р. з'явився лише його наказ «Про агентурно-оперативну роботу на залізничному транспорті та підприємствах оборонної промисловості» [283, с. 115]. У цей же час масштаби, характер та інтенсивність розвідувальної і диверсійно-підривної роботи німецьких спецслужб у радянському тилу, зокрема в діючій армії, вимагали цілеспрямованої та повсякденної роботи, в основі якої мало бути законодавство воєнного часу. Водночас, порівняно з напрацюванням нормативно-правової бази щодо діяльності військ з охорони тилу, військовими контррозвідувальними органами останнє було зроблено достатньо швидко. Цьому сприяли досвід агентурно-оперативної роботи, мобілізаційні можливості спецслужб тощо. Слушною у цьому випадку є думка історика А.Ю. Попова, який зазначав: правові акти, які регулювали діяльність органів держбезпеки у роки війни, можна класифікувати трьома групами: нормативні акти, що визначали їх функції та завдання у діючій

армії і ВМФ; з охорони радянського тилу; на окупованій ворогом території [283, с. 160].

З урахуванням теми дослідження та специфіки діяльності оперативних підрозділів військової контррозвідки, зупинимось на першій і, певним чином, другій групах. Важливо зазначити, що за характером і рівнем ухвалення нормативно-правова база була різною – від законів і актів вищих органів державної та політичної влади (РНК СРСР і ЦК ВКП(б), ДКО, радянського уряду), до відомчих нормативних документів (постанов, рішень, указів, наказів, інструкцій, вказівок, розпоряджень) союзних і республіканських НКВС і НКДБ, НКО СРСР, управлінь і головних управлінь військ НКВС, ГУК СМЕРШ тощо.

Окремі з них згадувались вище – про об'єднання (розподіл) НКВС і НКДБ, переформування органів 3-го Управління НКО, утворення особливих відділів, ГУК СМЕРШ, про боротьбу з парашутними десантами і диверсантами та ін. Зокрема, за день до реформування, НКДБ видав чи не останню директиву (№ 164 від 18.07.1941) «Про завдання особливих відділів у зв'язку з реорганізацією органів військової контррозвідки». З цього часу і до квітня 1943 р. усі нормативні акти, що стосувалися діяльності контррозвідувальних органів, стали виходити за підписами Л. Берії, його заступників по Наркомату та начальника Управління особливих відділів (УОВ) НКВС В. Абакумова.

Загалом, упродовж 1941 р. нормативних актів, що регламентували роботу контррозвідки, у світ з'явилося біля двох десятків. У більшості вони стосувалися агентурно-оперативної роботи тактичного рівня, зокрема про: посилення діяльності загороджувальних загонів; боротьбу з дезертирством та зрадою; покращення роботи особливих відділів на окремих фронтах; поліпшення позафронтної агентурної роботи та ін. Ураховуючи військово-політичну ситуацію, а головне відсутність належного досвіду, директивних вказівок щодо радикальних змін у

напрямі покращення діяльності військової і політичної контррозвідки, не спостерігалось.

Ситуація стала змінюватись після поразки військ Вермахту під Москвою, контрнаступу радянських військ, певної стабілізації Східного фронту. За цих умов, як засвідчують архівні документи, з одного боку німецькі спецслужби посилили у радянському тилу диверсійно-розвідувальну діяльність, з іншого, опираючись на здобуті результати, НКВС в особі Контррозвідального управління і УОВ, розпочав масштабні заходи з покращення агентурно-оперативної роботи, а насамперед з метою захисту діючої армії, зокрема і у частині поліпшення нормативно-правової бази.

Остання спрямувалася на врегулювання різних напрямків їх роботи, незрідка навіть з окремих агентурно-розвідувальних питань. Як результат, упродовж першої половини 1942 р. вийшло декілька десятків нормативних актів, серед них: наказ НКВС СРСР (0031) про організацію боротьби з німецькою розвідкою та її посібниками на звільненій радянській території (9 січня); вказівка Наркомату про використання в оперативних заходах з метою виявлення агентури противника матеріалів трофейних документів (28 січня); вимога НКВС щодо посилення оперативно-чекістської роботи проти агентів воюючих з СРСР країн (20 лютого); директива УОВ (№ 74) про проведення агентурно-оперативних заходів з розшуку та арешту агентури 2-ї танкової групи Гейнца Гудеріана (23 лютого); наказ НКВС про підготовку оперативних працівників при вищій школі НКВС (4 березня); директива УОВ (№ 16/9569) про агентурно-оперативні заходи з розшуку та ліквідації агентури в тилах Південного і Південно-Західного фронту (28 березня); вказівка НКВС (№ 144) щодо посилення боротьби з бактеріологічними диверсіями противника (10 квітня); наказ НКВС (№ 001035) про формування резерву кадрів при особливих відділах фронтів і військових округів (22 травня); директива УОВ (№ 256) про

виявлення німецьких і фінських диверсійних шкіл (30 червня) та ін. До деяких з названих, зокрема щодо розшуку та ліквідації агентури у смузі оборони військ фронтів, про підготовку кадрів оперативників та ін., у різних редакціях НКВС і УОВ звертались щонайменше декілька разів [263, с. 673-690].

Значно складнішою у роботі військової контррозвідки видалась друга половина 1942 р., яка пройшла під знаком наказу НКО № 227 від 28 липня більш відомого як «Ні кроку назад!» [264, с. 76-79]. Стосовно його змісту та спрямованості існують різні думки. На наш погляд, в умовах, що склалися, наказ був необхідним і вкрай важливим, зокрема у частині захисту тилу діючої армії. Інша справа, що у «чорне літо» 1942 р. ОВ, а з часом їх правонаступники – органи СМЕРШ, незрідка зловживали службовим становищем та не раз грубо порушували законність. Тоді ж стали відчутними і прорахунки в організаційно-структурній побудові контррозвідувального управлінського апарату. 4 липня 1942 р. у директиві НКВС зазначалося: «По указанию народного комиссара тов. Л.П. Берия, в целях наиболее полного обеспечения оперативно-чекистским обслуживанием частей Красной Армии и Военно-Морского Флота аппарат Управления особых отделов реорганизован. Новая структура аппарата Управления... построена по признаку родов войск и рассчитана на оперативное обслуживание объектов сверху донизу. Сущность реорганизации заключается в том, чтобы направить главное внимание особых отделов на выявление и разработку шпионов, изменников, террористов, диверсантов, членовредителей, дезертиров и прочего контрреволюционного элемента...» [266, с. 8-9].

Однак лише цим завданням ОВ не обмежились. Від них вимагалось надсилати «важливі, ретельно перевірені на місцях донесення про причини провалів бойових операцій, стан боєготовності та боєздатності частин і з'єднань», інформувати про «серйозні факти бездіяльності та морально-

побутового розбещення командно-начальницького складу» [266, с. 10]. Останнє призвело до ще більших зловживань.

Відповідно до наказу НКО № 227 НКВС ухвалив низку відомчих нормативних актів, спрямованих на: боротьбу з дезертирством та ухиленням від військової служби; посилення агентурно-оперативної роботи серед особового складу розвідувальних відділів; розшук та затримання агентів, що пройшли підготовку в Катинській, Яблонській, Ризькій, Смоленській, Петрозаводській, в деяких інших диверсійно-розвідувальних школах Абверу і СД; усунення недоліків в слідчій роботі ОВ НКВС фронтів, армій, флотів, флотилій і військових округів; активізацію агентурно-оперативної роботи з метою попередження диверсій на залізничному транспорті тощо [264, с. 65, 85, 116, 171; 265, с. 23, 54, 76].

14 жовтня 1942 р. НКВС СРСР видав наказ (№ 002279) про порядок підлеглості співробітників ОВ НКВС командуванню частин і з'єднань Червоної Армії. До цього, відповідно до постанови ДКО від 17 липня 1941 р. (№ 187сс), співробітники ОВ полкового і дивізійного рівня крім безпосередньо підпорядкування своєму вищому керівництву, були підлеглими відповідних командирів та комісарів. У зв'язку з Указом ПВ Верховної Ради СРСР від 9 жовтня 1942 р. «Об установлении полного единоначалия и упразднения института военных комиссаров в Красной Армии», зазначена постанова ДКО була відмінена. Наказом Л. Берія скасовувалась і підлеглисть старшого уповноваженого та уповноваженого ОВ полку і начальника ОВ дивізії їх комісарам. Ці повноваження зберігались лише за командирами. З реформуванням ОВ у підрозділи СМЕРШ, армійський «привілей» зник [266, с. 358, 369].

Важливим напрямком в правовому регулюванні агентурно-оперативної роботи в боротьбі з диверсійно-розвідувальною діяльністю противника стали відомчі акти, що поширювали її досвід. Одним з них стала директива НКВС СРСР (листопад 1942 р.) про порядок виїмки у

затриманих агентів підробних документів та їх оперативне використання у практиці роботи особливих відділів [266, с. 477]. До низових контррозвідувальних органів того ж року надійшло і орієнтування «Про використання німецькими розвідцентрами документів для прикриття агентури, що закидається у радянський тил». До справи з часом долучилися ГУ військ НКВС з охорони тилу діючої армії, ГУК СМЕРШ та НКДБ. Результатом стали загальнообов'язкові для використання вказівки: «Про методи маскування агентів, що закидаються ворожою розвідкою у радянський тил»; «Матеріали з розпізнання підробних орденів і медалей СРСР, що виготовляються німецькою розвідкою»; «Матеріали з розпізнання підробних документів»; «Короткий карманний довідник з перевірки документів» та ін. [356, с. 46, 47, 54].

Нормативно-правове забезпечення діяльності органів військової контррозвідки помітно поліпшилось з появою ГУК СМЕРШ, його фронтових, армійських, інших структурних одиниць. Число нормативних актів з питань контррозвідки, що з'явилися упродовж 1943-1944 рр., нараховувало кілька десятків. Найбільш значимими з них були: «Інструкція з організації розшуку агентури противника»; «Інструкція з організації та проведенню з противником радіоігр»; наказ (№ 00204/сш) про посилення роботи з розшуку та ліквідації німецької військової розвідки; орієнтировка (№ 51179) про німецьку агентуру з дітей і підлітків; наказ (№ 0021) «Про усунення недоліків в агентурно-оперативній і слідчій роботі органів СМЕРШ військових округів і гарнізонів»; орієнтування Управління контррозвідки 3-го Українського фронту про діяльність органів німецької військової розвідки та контррозвідки на півдні радянсько-німецького фронту та ін. [267, с. 39, 193; 356, с. 82, 86].

З середини 1943 р. роботу з правового регулювання контррозвідувальної діяльності у тилкових районах СРСР став проводити і НКДБ. Разом з нормативними документами ГУК СМЕРШ, ГУ військ

НКВС з охорони тилу діючої армії, а також союзного НКВС, вони відіграли значну роль в унормуванні діяльності охоронних сил у роки війни.

Окремої оцінки заслуговує нормативно-правова база щодо функціонування в Україні винищувальних батальйонів та груп сприяння. Порівняно з нормативно-правовою базою щодо забезпечення діяльності військ з охорони тилу та радянських спецслужб, вона є не значною. Основу її склали «Указ Президії Верховної Ради СРСР про воєнний стан» (22 червня 1941 р.), згадувана постанова РНК СРСР «Про заходи з боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій смузі» (24 червня), наказ союзного НКВС від 25 червня та директива Ради Народних Комісарів і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей (29 червня). Слід згадати і спільну директиву № 257/207 НКВС і НКДБ СРСР від 11 липня 1941 р. про посилення боротьби з диверсантами, що закидаються противником у тиліві райони Радянського Союзу [260, с. 35].

У наступні періоди правове регулювання діяльності винищувальних батальйонів здійснювалося виключно на рівні відомчих актів союзного (республіканського) наркоматів внутрішніх справ. Позитивним було те, що охоплювали вони практично усі напрямки їх діяльності – від процесу формування батальйонів і груп, озброєння, навчання – до підбору командних кадрів, тактико-спеціальної підготовки, практики службово-бойової роботи тощо.

Зважаючи на плинність подій, упродовж 1941 р. – першої половини 1942 р., до питання винищувальних батальйонів у межах Південно-Західного і Південного фронтів центральні управлінські органи повертались лише через призму переведення їх на методи партизанської боротьби. 4 червня 1942 р. НКВС СРСР видав наказ про порядок формування штабів ВБ у республіках і областях прифронтової смуги [263,

с. 526]. Зважаючи, що вже у липні Україна потрапила під окупацію, наказ на її території залишився нереалізованим. Формування в Україні винищувальних батальйонів вдруге розпочалося лише наприкінці 1943 р.

Загалом, утвердження у 1941-1942 рр. нормативно-правової бази щодо діяльності охоронних сил, їх організаційно-структурна розбудова тощо, багато у чому відбувалося безсистемно. Як результат, було допущено чимало тактичних і стратегічних юридичних помилок. Суттєве удосконалення правового поля розпочалося лише з початку 1943 р., що сприяло покращенню функціонування усіх складових елементів радянської охоронної системи, насамперед у сфері службово-бойової та агентурно-оперативної роботи.

3.2. Система охорони тилового оперативного району. Тактика збройних формувань та спецслужб

Стратегічні завдання та тактика дій радянських охоронних сил у ході війни визначались воєнно-стратегічною ситуацією на фронтах та оперативною обстановкою на театрах воєнних дій, їх організаційно-штатною побудовою, нормативно-правовим забезпеченням функціонування та досвідом службово-бойової діяльності. Використовувані тактичні прийоми, форми та методи боротьби з диверсійно-розвідувальною та підривною роботою німецьких спецслужб на території України умовно можна розділити на кілька періодів: червень – листопад 1941 р.; грудень 1941 р. – червень 1942 р.; липень 1942 р. – середина 1943 р.; друга половина 1943 р. – жовтень 1944 р. Кожному з них були притаманні свої особливості та характерні риси. Найскладнішим видався перший період, коли у ході відступу Червоної Армії у багатьох випадках військам з охорони тилу та винищувальним батальйонам довелося виконувати не притаманні їм функції та завдання, зокрема

участю у фронтових та ар'єргардних боях, в евакуаційних процесах, регулюванні руху біженців тощо. Серйозним недоліком сил з охорони тилу у цей період було відсутність у них важкого озброєння. Гвинтівки, карабіни, гранати та кулемети, реальної загрози для фронтових військ Вермахту не представляли.

Убезпечення оперативного і військового тилу за цих умов обмежувалося охороною важливих об'єктів, основних магістральних напрямків, окремими заходами зі знищення парашутних десантів, ліквідації диверсійних груп, сигнальщиків та ін. У цей же період у прифронтовій смузі були задіяні і рухливі оперативно-чекістські групи, які переважно створювались та функціонували під егідою обласних управлінь НКВС і НКДБ. В діючій армії робота військової контррозвідки лише проглядалася.

Загалом, у перші місяці війни система організації охорони фронтового тилу представляла лише декларовану структуру у складі трьох, чітко не визначених загороджувальних ліній. Перша з них вбачалась за участю особливих відділів, на які покладалось завдання забезпечення фронтових військ від ворожих посягань. Запровадження другої спостерігалось у прифронтовій зоні. Використовуючи тактичні прийоми прикордонних загонів мирного часу, діяльність тут розпочали щойно сформовані частини і підрозділи з охорони тилу та загороджувальні зағони*. Власний внесок у боротьбі з підривною діяльністю ворога у прифронтових районах (третья охоронна смуга), за участю винищувальних батальйонів намагались зробити територіальні органи внутрішніх справ та державної безпеки.

---

* Для цього періоду було характерним і вживання специфічних назв військових нарядів: «служба загородження», «загороджувальні застави», «загороджувальні роти», «загороджувальні зағони» тощо [110, с. 42-48; 288, с. 356-357]. У 1941 р. загороджувальні зағони були двох видів: від з'єднань діючої армії і військ НКВС. Завдання перших полягало у підтриманні дисципліни та порядку у фронтових частинах і з'єднаннях. Підпорядковані військам з охорони тилу, другі багато у чому виконували аналогічні функції. Загальновідомі загороджувальні батальйони і роти з'явилися влітку 1942 р. у відповідності до наказу № 227 НКО СРСР. Їх підлеглисть зосереджувалась в особливих відділах армій [93, с. 8; 370, с. 46].

Зважаючи на загальну військово-політичну ситуацію, інші об'єктивні і суб'єктивні фактори, охоронні заходи у всіх зонах носили неорганізований, а у багатьох випадках спонтанний та непродуманий характер. Не знайшов належного використання і досвід службово-бойової діяльності набутий у ході радянсько-фінської війни, насамперед за участю здатних до маневру та активного переслідування противника невеликих військових формувань** [94, с. 8].

Вже скоро ситуація засвідчила: існуючий підхід до вирішення завдання охорони оперативного і військового тилу є неефективним, особливо з огляду на стрімкий наступ ворога та швидку втрату власної території. Закидання за цих умов у прифронтний і глибокий тил країни не лише агентів-одинаків, але й великих диверсійно-підривних груп, серйозних труднощів для противника не представляє.

Оперативно-стратегічний успіх Червоної Армії взимку 1941/1942 рр. та стабілізація лінії фронту дозволили проаналізувати досвід боротьби у царині «таємної війни», переглянути нормативно-правові положення щодо діяльності охоронних сил та їх організаційно-штатної структури. Ревізії піддалися і підходи до охорони і оборони оперативного і військового тилу, зокрема у частині визначення його глибини та структурних складових. Охоронна система стала вбачатись ешелонованою, у складі двох основних смуг із залученням більшої кількості військових формувань, спеціальних органів та служб. Фундамент охоронних сил мали скласти війська з охорони тилу із задалегідь визначеними функціями та завданнями.

У березні 1942 р. ГУПВ здійснило першу інспекторську перевірку діяльності військ з охорони тилу Південно-Західного і Південного фронтів. Поряд з вивченням позитивних сторін їх діяльності, увага акцентувалась на виявленні недоліків, головними з яких була недостатня взаємодія їх

** Їх службово-бойова діяльність організовувалася шляхом виставлення контрольно-пропускних і перевірочних пунктів, постів спостереження, висилання патрулів, дозорів, секретів, засідок, розвідувальних груп тощо. [110, с. 47; 288, с. 356-357].

управлінь з військовими радами фронтів та командуванням частин і з'єднань діючої армії; відсутність лінійного підходу до охорони оперативного і військового тилу; неналежна тактико-спеціальна підготовка командного складу. Результати перевірки знайшли відображення у директиві «Про недоліки у службі охорони тилу», зміст якої став першим узагальненням досвіду організації службово-бойової діяльності військ в умовах війни. Тоді ж було ухвалено рішення і про посилення їх розвідувальними органами. Нормативним актом «Про організацію агентурно-оперативної роботи в прикордонних частинах НКВС охорони тилу фронтів», за ними закріпили право на створення власної агентурно-освідомчої мережі [329, с. 99-100]. Порівняно з 1941 р. функції військ звелись до двох основних завдань: боротьба з диверсійно-розвідувальною діяльністю противника в оперативних і військових тилах; охорона, за рішенням військових рад фронтів, залізничних і інших важливих комунікацій*.

Багато у чому єдину форму організації системи охорони тилу країни загалом, діючої армії зокрема, було запропоновано весною 1942 р. Знайшло нормативне закріплення частин охоронних військ НКВС за фронтами, більш чітко були визначені їх функції та завдання, кордони і межі діяльності по фронту, флангах і тилу, ділянки виконання завдань їх підрозділами тощо. Поліпшили роботу і фронтові управління військ та їх головний управлінський центр. Вдалось накопичити і певний службово-бойовий досвід, який було відображено в інструкції Військової ради Південно-Західного фронту «Основні принципи охорони і оборони тилу фронту» [188, с.109].

---

* Інструкція начальнику Управління військ НКВС з охорони тилу фронту діючої Червоної Армії, крім основних завдань, вимагала проведення заходів з виявлення та знешкодження німецьких ставлеників у районах, звільнених від окупації; ліквідації ворожих груп і загонів; придушення антирадянських виступів та проявів бандитизму; боротьбу з дезертирством та мародерством; підтримання умов прифронтового режиму; відселення з прифронтової зони населення; охорони армійських приймальних пунктів військовополонених.

У межах фронтового оперативного і військового тилу запроваджувались дві охоронні смуги. «Обслуговування» першої – фронтової лінії глибиною до 15 кілометрів, головним чином виконували особливі відділи та загороджувальні загони. З урахуванням характеристики ТВД, друга смуга розпочиналась за тиловим краєм лінії фронту в глибину на 50-70 км. Тут охоронні функції покладались на війська з охорони тилу. Загальна глибина ТОР сягала 100-110 км. У його межах підконтрольних фронтовим управлінням, полк отримував ділянку до 60 км по фронту, 35-50 км в глибину; батальйон – до 20 км по фронту, 15-25 км в глибину; рота відповідно 10 і 15 км, застава – 5-10 км [25, арк. 248, 249]. Основними структурними підрозділами, що безпосередньо здійснювали охоронні заходи, виступали ротні застави, від яких висилались дозори, секрети, засади тощо. Оперуючи рухомим резервом, на основних напрямках бойових дій командування полків і батальйонів виставляло контрольно-перепускні (перевірочні) пункти (КПП), висилало розвідувально-пошукові групи, проводило прочісування лісових масивів, перевірку населених пунктів тощо. Контррозвідувальні органи військ (батальйонів, полків, дивізій, управлінь армій та фронтів), у закріплених межах зобов'язувались проводити агентурно-розвідувальну роботу у контексті головних завдань військ [22, арк. 157, 158, 228].

Поза кордонами ТОР охоронні та агентурно-оперативні функції за участю військ НКВС та винищувальних батальйонів покладались на територіальні органи внутрішніх справ й державної безпеки. У межах оперативного і військового тилу війська з охорони тилу, спецслужби із залученням підрозділів внутрішніх військ і винищувальних батальйонів разом найчастіше задіювались при проведенні оперативно-бойових заходів. У решті випадків війська з охорони тилу службово-бойові завдання виконували індивідуально. Повноваження особливих відділів (з квітня 1943 р. – органів СМЕРШу), поширювались на весь ТОР. За його межами вони обмежувались контррозвідувальною роботою у військах

округів та гарнізонів, а також в режимних установах, зокрема таборах військовополонених.

Напрацьований варіант організації охорони тилу діючої армії порушувався у ході наступу, а особливо відступі радянських військ. Зокрема, упродовж другої половини 1942 р. функціонування охоронної системи багато у чому стало аналогом 1941 року*.

Виконання військами з охорони тилу службово-бойових завдань на основних логістичних шляхах здійснювалось шляхом виставлення контрольно-перепускних та контрольно-перевірочних пунктів. У проміжках задіювались піші і кінні дозори, виставлялись секрети, пости спостереження тощо. Їх завдання полягало у недопущенні проникнення через загороджувальну лінію без перевірки окремих осіб, груп і транспорту, затримання та знищення ворожих десантів, диверсантів і агентів. Зважаючи на обмеженість особового складу військ (чисельність роти становила 100-120 чоловік), з урахуванням відпочинку, різних видів добових нарядів, густота військової загороджувальної лінії в охоронних смугах становила лише 2-3 бійця на 1 км. Їх посилення за рахунок резерву вело до збільшення службового навантаження, яке незрідко складало 14-16 годин на добу, а місячна «норма» нарядів на одного бійця добігала до 40 [23, арк. 74; 372, с. 107].

У ході наступальних операцій війська з охорони тилу задіювалися в залежності від оперативної ситуації. Зазвичай, фронтова охоронна система будувалася таким чином, щоб охопити ті райони, де відбувалися найбільш активні бойові дії, а також вздовж основних фронтових і армійських комунікацій. Зважаючи на це, охоронні заходи здійснювалися не за рубежами, а за напрямками. Службово-бойова побудова військ ставала ешелонованою. У першому ешелоні діяли підрозділи, які рухалися слідом

---

* У липні 1942 р. Південно-Західний і Південний фронти були перейменовані у Сталінградський та Північно-Кавказький. У січні 1943 р. перший отримав попередню назву, а у жовтні – 3-й Український. Тоді ж Сталінградський фронт перейменували на Південний, у жовтні 1943 р. він став 4-м Українським. У той же період відбулося формування 1 і 2-го Українських фронтів.

за частинами діючої армії. Наблизивши (до 5-6 км) службово-бойові порядки до наступаючих військ, вони виконували подвійні функції: захоплювали або знищували дрібні групи противника, здійснювали арешти ставлеників ворога; проводили прочісування населених пунктів та навколишніх місцевостей, брали під охорону важливі об'єкти та ін. До цього долучались і їх розвідувальні підрозділи, а також оперативні групи НКВС (НКДБ). Завдання останніх полягало у пошуку та затриманні у звільнених містах і населених пунктах співробітників німецьких спецслужб, обшуку будівель їх дислокування, виїмки документів тощо. Основним інформаційним джерелом у всіх випадках була агентурно-освідомча мережа, заяви місцевих жителів тощо [191, с. 215-218].

Підрозділи другого ешелону та резерв задіявались для посилення військ першого ешелону, проведення операцій з ліквідації ДРГ противника, бандформувань, знищення окремих німецьких груп і загонів, які залишилися в тилу Червоної Армії.

Ситуація для військ ускладнювалась у разі ворожого контрнаступу. Після проходження через їх останній загороджувальний рубіж радянських підрозділів, вони припиняли виконання поставлених завдань. Налагодити після цього планомірні охоронні заходи було вкрай важко. Ар'єргардні бої і відступ супроводжувались лише пошуком та знищенням диверсантів, затриманням дезертирів, обладнанням на переправах і мостах КПП, висиланням розвідувально-пошукових груп, проведенням у лісових масивах, балках, ярах облав та ін.

Загострення у 1943-1944 рр. оперативної обстановки в тилах українських фронтів, вимагало вжиття рішучих заходів у боротьбі з диверсійно-розвідувальною, терористичною, іншою підривною діяльністю. Останні звелися до посилення прифронтового режиму; створення системи військових комендатур; проведення спеціальних фронтових і армійських очисних операцій; зміцнення охорони штабів, командних пунктів, військових установ та аеродромів; підвищення ефективності діяльності

розвідувальних та контррозвідувальних органів; збільшення чисельності військ з охорони тилу, уточнення їх завдань. Зокрема, 11 травня 1944 р. Ставка ВГК ввела в дію директиву № 220915 про посилення режиму воєнного часу. Документ пропонував командувачам фронтів поновити прифронтову смугу глибиною 25 км з обов'язковим відселенням цивільного населення. Вводилось обмеження на пересування військовослужбовців. Без приписів, які могли видавати лише штаби бригад і вище, перебування поза межами частин і підрозділів заборонялось. Запроваджувався і посилений контроль на дорогах. З метою виявлення й затримання підозрілих осіб, від керівництва управлінь по охороні тилу вимагалось періодично проводити перевірку усіх населених пунктів прифронтової смуги. З одного боку директива полегшила діяльність військових охоронних сил, з іншого, зважаючи, що упродовж лише травня 1944 р. з прифронтових районів 1, 2 і 3-го Українських фронтів довелось відселити понад 1 млн. чоловік, потребувала великої організаційної роботи та фізичних зусиль [19, арк. 21; 302, с. 82].

Загалом, виконання військами з охорони оперативного і військового тилу покладених на них функцій і завдань було повсякденною рутинною роботою, яка потребувала відповідного досвіду, морального та фізичного напруження. Апробовані у перші роки війни та закріплені у нормативних документах тактичні прийоми і методи службово-бойової діяльності без особливих змін знайшли застосування до кінця війни. Змінювалися лише форми і способи протистояння диверсійно-розвідувальній діяльності противника. Зокрема, у 1944-1945 рр. в умовах стратегічного наступу Червоної Армії, коли термін перебування в одному районі частин і підрозділів військ з охорони тилу став значно меншим, їх службова і оперативно-бойова діяльність здійснювалась переважно за допомогою військових методів. Про це, зокрема, свідчить доповідна на адресу Л. Берія. «Во исполнение ваших указаний, – інформував начальник ГУПВ НКВС генерал-лейтенант Н. П. Стаханов, – докладываю: встреча

состоялась в 12 часов 15 минут 17 января 1945 г. в моем служебном кабинете. Со стороны союзников присутствовали: генерал-майор Булл, начальник Военной комиссии США, генерал-майор Динн (представник армії Англії) и переводчик... Генерал Булл спросил, информирован ли я по существу предстоящей беседы. Я подтвердил, что в курсе дела, и просил детализировать интересующие их вопросы. Генерал Динн, начертив на бумаге схему организации охраны тыла Красной Армии, преподанную им в беседе с товарищем Сталиным, попросил ее уточнить. Я графически изобразил принципиальную схему организации охраны тыла обезличенного участка фронта, разъяснив при этом, что за боевыми порядками соединений Красной Армии в удалении 15-25 км от переднего края, охрана тыла и коммуникаций действующей армии осуществляется специально созданными для этой цели войсками... Далее, вглубь уже действует наша советская жандармерия. Генерал Булл просил ознакомить их с организацией, вооружением и особенностями в обучении войск по охране тыла действующей Красной Армии. Я разъяснил, что в состав войск... входят дивизии и отдельные полки. Организация этих соединений и частей в основном общеармейская: дивизия – трехполкового состава, полк – в составе трех батальонов. На их вооружении нет тяжелого оружия: артиллерии и танков. Это предусмотрено с целью обеспечить большую подвижность частей для выполнения ими специфических задач. С этой же целью мы стремимся, чтобы части по охране тыла были, по возможности, моторизованы. В обучении большой упор делается на отработку действий мелкими подразделениями и самостоятельными группами. Генерал Булл задал вопрос: ведут ли войска следствие по задержанным агентам немецкой разведки. Я ответил, что следствие по задержанным агентам ведется контрразведывательными органами (СМЕРШ). Булл попросил охарактеризовать способы засылки агентуры немецкой разведкой, и какие объекты её интересуют. Я ответил, что агентура ... через линию фронта перебрасывается как пешим порядком, так и на самолетах, путем

сбрасывания ее на парашютах. При отходе противник также стремится насадить своих агентов на освобождаемой территории вблизи аэродромов, армейских и фронтовых складов и баз, вдоль основных коммуникаций: шоссейных и железных дорог и на узловых станциях. Агентура ..., как правило, обеспечивается радиосредствами для связи со своими разведывательными органами; поддельными документами и различными бланками. Часто снабжается и подрывными средствами диверсий... По характеру беседы и задаваемым вопросам чувствовалось, что оба генерала не имеют продуманных мнений о системе и порядке охраны тыла действующей армии союзников, в силу чего их вопросы и ответы были общими и поверхностными» [356, с. 452-454].

Упродовж останніх півтора року війни кількість «специфічних» завдань військ з охорони тилу діючої армії помітно збільшилась. Станом на січень 1945 р. їх вже нараховувалось десять. Крім боротьби з агентурою противника, ставлениками і посібниками ворога, на них покладалось завдання знищення в тилу радянських військ збройних груп противника, боротьба з бандитизмом, виявлення й ліквідація нелегальних радіопередавачів, виїмка у населення зброї та боєприпасів, матеріально-технічних й інших засобів боротьби, підтримання прифронтового режиму, протидія дезертирству та ін. [26, арк. 247]

Тактика, форми і методи дій охоронних сил помітно різнились при виконанні оперативно-бойових завдань. В залежності від характеру операцій, природних особливостей місцевості, наявності розвідувальних даних про противника тощо, на основі заздалегідь напрацьованих планів, для їх проведення задіювались з'єднання (частини, підрозділи) військ з охорони тилу, їх службові наряди і групи, контррозвідувальні органи, а також допоміжні збройні формування. Завдання виконувались у формі чекістських, чекістсько-військових та оперативно-військових операцій.

Основним їх видом, зокрема з ліквідації диверсійно-розвідувальних і бандитських формувань, був: пошук у блокованому (неблокованому)

районі; пошук за напрямками; вибірковий пошук; пошук на об'єктах. В усіх випадках при підготовці, проведенні, а також після завершення операцій, крім оперативних підрозділів (особливих відділів, СМЕРШу), залучались оперативні групи НКВС (НКДБ).

Пошукові операції, зазвичай, охоплювали: фронтовий (армійський) тиловий оперативний район, або його частину, наприклад прифронтову смугу; місця зосередження резервів; небезпечну в оперативному відношенні місцевість з можливим знаходженням в ній ДРГ, бандитських формувань, дезертирів та ін.; окремі райони, населені пункти тощо.

Заходи оперативно-бойового характеру в блокованому районі ТОР проводились за умови, коли від їх результатів залежав успіх стратегічної операції. Їх кінцевий результат залежав від багатьох складових, головними з яких було наявність розвідувальних даних про противника та кількість задіяних сил і засобів. Вірогідність результативності в неблокованому районі прогнозовано передбачалась нижчою і вже тому, що чисельність задіяного особового складу зазвичай була меншою. Відсутня, як правило, була і достовірна агентурно-розвідувальна інформація. На кінцевому рубежі пошуку та напрямках імовірного відходу ворога, виставлялись військові наряди (заслони, пости спостереження тощо).

Операції за напрямками планувались та проводились за умов відсутності агентурно-оперативних даних про район (місце) укриття розшукованих осіб. У цьому випадку задіявались розвідувально-пошукові групи і резерв. Пошук проводився паралельними і дугоподібними маршрутами з виходом на заздалегідь визначені рубежі. Оперативно-військові заходи вибіркового пошуку та пошуку за об'єктами передбачали розшук і ліквідацію ворожих ДРГ та агентів у найбільш вірогідних місцях їх знаходження: населених пунктах, лісових насадженнях, різних укриттях тощо. Для надійності уживаних заходів, серед населення проводилась ретельна перевірка документів на право проживання чи перебування у даному районі [372, с. 59, 63].

При проведенні усіх видів оперативно-бойових операцій використовувались наступні тактичні прийоми: блокування відповідного району, місцевості, населеного пункту з проведенням в останньому випадку облави; оточення місць виявлених у них розшукованих осіб (груп); переслідування, з подальшим затриманням (знищенням) противника.

При обов'язковій наявності резерву, основними тактичними складовими бойових порядків охоронних сил виступали підрозділи блокування, пошуку (прочісування) та оточення. Їх невід'ємними елементами були розвідувально-пошукові, пошукові, патрульні групи, групи переслідування, а також пости спостереження, охорони і регулювання руху автотранспорту, секрети, дозори та заслони.

Не будучи структурним елементом бойових порядків, контрольно-перепускні і перевірочні пункти (у складі відділення (взводу)), виконували допоміжну функцію. Їх завдання полягало у детальній перевірці документів їх власників на законність перебування останніх на режимній території. Для недопущення спроб проникнення на режимну територію осіб, які намагались уникнути перевірки на КПП, на найбільш вірогідних напрямках влаштовувались нічні засідки, заслони та секрети. Вдень ці обов'язки покладались на пости спостереження.

Кожен із задіяних елементів мав визначену структуру, функції та завдання. Зокрема, пошукові групи (у складі 3-10 чоловік) призначались для виявлення дезертирів, терористів, диверсантів, небезпечних кримінальних злочинців тощо, особливо коли район (місце) їх знаходження були відомі.

Розвідувально-пошукові групи з знищення ДРГ, агентури і бандформувань, завдання виконували переважно у складі відділення (взводу) у відриві від місць перебування основних сил. Задіювались вони як під час проведення конкретної операції, так і за напрямками, або в районах можливого знаходження противника [362, с. 73-74].

Оперативно-військові групи (ОВГ) (чисельністю до роти), призначалися для пошуку та ліквідації особливо небезпечних злочинців і ворожих агентів в населених пунктах або у місцях їх перебування. Діяли ОВГ у складі невеликих підгруп з обов'язковою участю у них оперативного співробітника місцевих органів НКВС (НКДБ).

У вигляді окремих військових нарядів заслони виставлялись для перекриття імовірних шляхів проникнення противника до важливих військових і інших об'єктів, а також на випадок його відходу після вчинення диверсій, терористичних актів тощо.

Засада – утаємничено дислокована група (підрозділ) для раптового затримання (знищення) противника на вірогідних маршрутах пересування.

Секрет – таємно розташований пост (2-3 особи) для спостереження за навколишньою місцевістю, а також вжиття відповідних заходів у випадку появи ворога [239, с. 58, 59, 105, 126.].

Зазначені й інші форми, способи, тактичні прийоми і методи діяльності військ по охороні тилу загалом, за участю їх частин, підрозділів та службових нарядів зокрема, дозволили, особливо у 1943 р. і пізніше, достатньо успішно організовувати та проводити різного виду та масштабу оперативно-бойові операції. Особливо вдалими вони були на завершальному етапі війни, зокрема в очищенні фронтових ТОР та у протистоянні з нацистським диверсійним підпіллям «Вервольф» [353, с. 182; 366, с. 293].

Тактика дій винищувальних батальйонів у протидиверсійно-розвідувальній діяльності противника багато у чому була схожою з діяльністю військ з охорони тилу. У боротьбі з парашутними десантами, диверсантами, сигнальниками та з метою захоплення льотчиків з підбитих німецьких літаків, а також при охороні промислових і інших об'єктів, важлива роль належала групам сприяння та зв'язку. З допомогою спеціальних постів майже цілодобово велось спостереження за повітряним простором та навколишньою місцевістю. Про факти висадки десантів,

появи окремих ворожих груп чи агентів негайно повідомлялись військові частини та органи НКВС з подальшим блокуванням та прочісуванням визначених місць. Аналогічні дії вчинялись і при виявленні сигналників, які ракетами, іншими світловими сигналами визначали цілі для бомбардувальників противника [32, арк. 17, 18].

Наприкінці 1942 р. радянським військовим технічним службам і постам зорового спостереження за повітряним простором вдалося налагодити достатньо надійний контроль за рухом одиноких літаків противника і їх груп, чия поява, особливо в нічний час, небезпідставно підводила до думки про можливий десант. За участю винищувальних батальйонів, сил територіальних органів внутрішніх справ, підрозділів військ з охорони тилу (гарнізонів), місцевої самооборони райони можливої висадки блокувались, з подальшим ретельним їх прочісуванням. Зазвичай, результати були успішними, особливо у випадку затримання чи явки з повинною одного чи декількох агентів. Парашутистів, що вчиняли збройний спротив, при неможливості захоплення знищували. Знаючи про неминуче покарання, дехто з них закінчував життя самогубством. Більшість вважало за потрібне здатися. В окремих випадках ДРГ, що проявили жорстокість в районах своїх дій, за законами воєнного часу після затримання страчувалися на очах місцевого населення. Деякі без суду і слідства розстрілювались у районах десантування. Зокрема, у повідомленні НКВС (серпень 1942 р.) зазначалось «33 агента расстреляно публично на месте приземления в присутствии местных жителей, участвовавших в их розыске и задержании» [264, с. 103].

Незрідка оперативно-військові операції ВБ проводили власними силами. «Многие полководцы, – зазначав Ніколло Макіавеллі, – любяť обманувать противника, заманивая его в засады, когда этому способствует местность. На открытых и широких равнинах выкапывают ямы, слегка прикрытые хворостом и землей... Бдительный неприятель не раз разбивал

вражеское войско при переправах через реки, выжидая для нападения минуты, когда оно разделено пополам...» [117, с. 292].

У місцях, найбільш придатних для висадки десантів та приземлення літаків противника, до подібних хитрощів вдавались і підрозділи винищувачів. Копались та ретельно маскувались канави і ями, у землю забивались кілки, розкидалися стовбури дерев, непридатний сільськогосподарський інвентар, окремі ділянки мінувались. На магістральних напрямках, в районах розташування військових складів, баз, поблизу залізниць та залізничних споруд, виставлялись секрети, засади та пости спостереження. З цією ж метою використовувались висотні будівлі, насадження, різні вежі та ін.

Тактичні прийоми і методи роботи в умовах війни, насамперед специфічного характеру, задіювали і особливі відділи, з часом – військова контррозвідка СМЕРШ та оперативні підрозділи НКВС і НКДБ. Завдання перших полягало в забезпеченні військ діючої Червоної Армії, запасних і тилових частин та з'єднань, других – тилових районів країни. Об'єднувала їх і спільна стратегічна мета – знищення ворожої агентури, боротьба зі зрадою, дезертирством та бандитизмом. Водночас, розшук та знешкодження німецьких агентів і диверсантів, особливо в оперативному і військовому тилу, залишалось головним. Аналіз наукової літератури та архівних матеріалів свідчить: налагодити тут надійну контррозвідувальну роботу у протидії німецьким спецслужбам, вдалося лише на початку 1943 р. Не зважаючи на усі зусилля, упродовж перших півтора року війни результати у «таємній війні» були далекими від бажаних. Знешкодити вдалося переважно агентуру «крупного помола»*, успіх у протиборстві з професіональними агентами, особливо кадровими, спостерігався нечасто. «Не смотря на увеличение в последние месяцы количества арестов разоблаченных немецких агентов, засылаемых к нам германскими

---

* На жаргоні радянських контррозвідників так називали агентів, яких після нетривалої підготовки, або навіть без неї, німецькі спецслужби закидали у радянський тил [316, с. 53].

разведывательными органами, – наголошувалось (лютий 1942 р.) у директиві НКВС, – работа по их выявлению, розыску и изъятию поставлена еще неудовлетворительно и ведется недостаточно успешно. Специально отобранная и обученная, а следовательно, наиболее опасная немецкая агентура ... выявляется в немногих случаях и не столько в результате планомерной агентурной работы в этом направлении, сколько в ходе следственной обработки подозреваемых в германском шпионаже лиц» [283, с. 122].

В іншому документі (березень 1942 р.) заступник наркома В. Меркулов зазначав: «Пользуясь беспечностью и слабой бдительностью командного состава, а также недостаточно жесткой проверкой документов, вражеская агентура зачастую имеет возможность свободно передвигаться в фронтовой и прифронтовой полосе, не задерживаться, а во многих случаях после задержания отпускается по той причине, что документы не вызвали подозрений» [263, с. 301]. Траплялись і випадки, коли диверсійні формування упродовж тривалого часу діяли в оперативному тиловому районі під виглядом підрозділів Червоної Армії. «То обстоятельство, – підкреслював В. Абакумов, – что в течение месяца вблизи фронта могла безнаказанно появляться в разных районах группа германских агентов с подложными документами и действующей радиостанцией, свидетельствует, что органами особых отделов еще недостаточно мобилизована агентурно-осведомительная сеть на выявление шпионского элемента в прифронтовой полосе, слабо поставлена заградительная служба, не организована тщательная проверка документов и не принимаются достаточно решительные меры к задержанию и фильтрации подозрительных лиц» [263, с. 257]. Тоді ж начальник УОВ відмітив: намагаючись приховати «контрразведывательную несостоятельность» та уникнути відповідальності за провали у роботі, деякі співробітники особливих відділів «стремятся проявить геройство на передовой» [356, с. 314].

Недоліки у діяльності особливих відділів відчувались і при вивченні особового складу щойно сформованих військових частин та з'єднань, куди за мобілізацією прибувало немало антирадянські налаштованих осіб. Страждала зафронтена робота, насамперед у частині підготовки агентури для дій у німецькому тилу. Високою ефективністю не відрізнялись і намагання контррозвідників працювати за об'єктивним принципом, тоді як ситуація у протистоянні з шпигунством, диверсіями, терором, зрадою, дезертирством та самокаліченням вимагала лінійного підходу. Гальмом у їх роботі була і подвійна підпорядкованість. Як результат, в умовах відступу радянських військ, безладу, відсутності належної дисципліни та порядку, а незрідка і боягузтва, чимало особистів у боротьбі з дезертирством та зрадою у роботі стали покладатись переважно на репресивні методи.

Критичною ситуація стала влітку 1942 р., коли намагаючись знівелювати поразку під Москвою, Вермахт розпочав стратегічний наступ на південному крилі Східного фронту. В успішне завершення «бліцкригу» внесок намагалися зробити і німецькі спецслужби. «С начала текущего года, – інформував (серпень 1942 р.) ДКО і ЦК ВКП(б) Л. Берія, – германская военная разведка усилила переброску своей агентуры в ближайшие и глубокие тылы и части Красной Армии для проведения шпионской, диверсионной и другой подрывной работы... В отличие от прошлого года, когда немцы бросали ... наспех завербованных шпионов, диверсантов, распространителей провокационных слухов и пропагандистов «силы и мощи германской армии», значительная часть перебрасываемой в настоящее время германской агентуры обучена в специальных школах военных разведчиков и диверсантов. НКВД на оккупированной территории учтено 36 таких школ, в которых одновременно обучается до 1 500 человек...» [264, с.102-103]

За цих умов згадалися древні трактати: агент у ворожій фортеці вартує цілої армії; розвідувальні дані про наміри противника визначають

тактику ведення операції; на шляху до успіху – мета виправдовує заходи; на війні нічим не варто нехтувати. Вжиті радянською стороною за участю спецслужб кроки мали подвійне спрямування: насадження в діючій армії агентурно-освідомчої мережі* та посилення оперативної роботи. «Во всем комплексе средств борьбы, – наголошувалося в одному із документів НКВС, – ... агентура играет основную и решающую роль... Разведчика, не имеющего работоспособной агентуры можно назвать солдатом без оружия». Акумуляований досвід було відображено в Інструкції ГУКР СМЕРШ (вересень 1943 р.) «Про організацію розшуку агентури розвідки противника», у якій давались рекомендації та вимоги щодо розшуку та ліквідації «довірених осіб» ворога. Зводились вони до наступного: агентурно-оперативний успіх вимагає продуманої та чіткої організації розшукової роботи; системного контролю за виконанням намічених заходів; вмілого використання агентурних і інших можливостей; ретельного допиту затриманих агентів противника; оперативного використання наявних даних; негайного інформування вищих інстанцій [202, с. 294; 316, с. 294]. У досягненні бажаного успіху вирішальна роль вбачалась у міцних агентурних позиціях.

За функціями та характером поставлених завдань агентурно-освідомчий апарат в умовах війни розподілявся на чотири категорії: освідомлювачів, агентів, резидентів, утримувачів (господарів) явочних (конспіративних) квартир. Освідомлювачі у складі резидентур діяли у тилі, запасних і фронтових частинах та з'єднаннях, а також в фільтраційних таборах, режимних установах для військовополонених, серед населення прифронтових і тилісних районів. Агентура була двох видів – внутрішні агенти і нелегали. Останні у більшості були штатними співробітниками спецслужб. Їх «робочим місцем» були ворожа територія,

---

* Запровадження в армії агентурно-освідомчого апарату не було тогочасним ноу-хау. Чисельні джерела переконають: подібне сучасникам дісталось з давніх часів. Історичний досвід використовували усі армії світу, зокрема союзницькі війська антигітлерівської коаліції, а головне у значно більших розмірах.

нейтральні й інші країни. Основним складовим елементом таємного розвідувального апарату виступали внутрішні агенти. На резидентів покладалась організаційно-контрольні функції. Безпосередньої участі в агентурних розробках, за виключенням окремих випадків, вони не брали. Четверта категорія була важливим, однак лише «допоміжним інструментом» розвідувальної і контррозвідувальної роботи.

В діючій армії освідомча мережа переважно складалась з рядового і сержантського складу. У якості резидентів виступали старшини рот, начальники хімічних, продовольчих і санітарних служб, завідувачі складів, баз тощо, загалом ті, хто мав можливість для широкого і звичного спілкування. Перед освідомлювачами ставились завдання: викривати агентуру противника; виявляти та попереджувати зрадницькі і дезертирські наміри; припиняти антирадянську агітацію, викривати поширювачів провокаційних і пацифістських чуток; виявляти зловживання службовим становищем та ін.* [261, с. 90-91].

За характером виконуваних функцій агенти, окрім внутрішніх, розподілялась на декілька видів: маршрутників, розшуковців, пізнавальників та ін.

Порівняно з освідомлювачами, агентура відрізнялась значно вищим рівнем спеціальної підготовки, досвідом, спеціальними знаннями та навичками. Зокрема, внутрішні агенти діяли у найбільш небезпечному, з

---

* 20 серпня 1942 р. в інформації НКВС на адресу ДКО, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зазначалося: «По сообщениям особых отделов фронтов, с начала войны по 1 августа с.г. за попытку изменить Родине и изменнические настроения в частях действующей армии арестовано 20 794 военнослужащих, в том числе вскрыто 550 изменнических групп с участием в них 2 562 человек... Особым отделом 16-й армии ... в 41-м артиллерийском полку выявлена изменническая группа из 4-х человек возглавляемая красноармейцем Быковым. По его предложению ее участники собирали шпионские материалы о состоянии известных им частей, чтобы при переходе передать их немецкому командованию... Особым отделом 114-й стрелковой дивизии в мае с.г. арестована группа красноармейцев подготавливавшая переход к противнику. Следствием установлено, что ее возглавлял агент немецкой разведки Симоненко, бывший в плену и переброшенный через линию фронта со специальным заданием... Арестованный Особым отделом НКВД 415-й стрелковой дивизии бывший красноармеец Павлов показал, что 5 июня с.г. он добровольно сдался в плен. После допроса немецкий офицер предложил ему возвратиться в свою часть и привести с собой не менее 5 бойцов. По выполнению задания Павлову было обещано свободное проживание вместе с родственниками... Из числа арестованных... с 1 июля 1941 г. по 1 августа 1942 г. 20 794 человек за попытки к измене Родине и изменнические настроения осуждено к расстрелу 16 287 человек» [264, с. 151, 152, 156].

точки зору оперативної ситуації, середовищі. Їх завдання полягало у виявленні ворожої агентури та попередженні диверсійно-терористичних актів. На відміну від освідомлювачів, які вели лише спостереження й інформування, в конкретному соціумі агенти виступали активно діючими його членами.

У їх якості найчастіше виступали співробітники контррозвідки та люди за політичними переконаннями. Окрему частину агентури складали особи, завербовані за результатами компрометуючих матеріалів, серед них закинуті через лінію фронту Абвером та СД. В згадуваній Інструкції ГУКР СМЕРШ з цього приводу зазначалося: перевербування та звільнення агентів противника з метою розшуку і затримання його ж агентури, проводиться виключно з санкції ГУКР та лише у випадку, коли: з повинною агент прибув добровільно, а не під впливом обставин (втрата напарника, рації, документів, грошей, отриманих під час десантування травм тощо); дав детальні, що не викликають сумніву, покази про себе та відомих йому по спільній діяльності і навчанню «колег»; під час допитів поводив себе відверто, показав хорошу пам'ять; у результаті деталізації перевірки не виявлено фактів його антирадянської діяльності у період знаходження в таборі військовополонених, під час перебування в спецшколі, загалом на окупованій території; через лінію фронту був перекинутий не більше двох-трьох місяців тому [202, с. 296]. Увага контррозвідників концентрувалася і на факті можливого прибуття агента з повинною за завданням німецьких спецслужб. Первербованих використовували у різний спосіб. Найбільш надійних – у якості агентів-двійників з відправкою у ворожий тил, інших у вигляді «підсадних качок», агентів-пізнавальників, радистів у радіограх тощо.

Проміжне місце серед агентурно-оперативних прийомів та методів роботи радянської контррозвідки стало використання агентів-розшуковців, маршрутників та пізнавальників. Останніми, як правило, окрім згадуваної категорії, були розвідники, які перебували у тилу ворога,

військовополонені з числа німецьких та союзницьких спецслужб, в окремих випадках агенти-нелегали. Діяли вони переважно у складі оперативно-розшукових і розвідувально-розшукових груп*. Знаючи в обличчя своїх наставників та товаришів з шпигунського ремесла, агенти-пізнавальники були незамінні на збірних пунктах, вокзалах, переправах, в медсанбатах, запасних і резервних частинах тощо. Їх чисельність при фронтових і армійських особливих відділах (органах СМЕРШ), незрідка нараховувало 50 і більше осіб [355, с. 412]. «Для организации розыска агентуры противника известной агенту «Витязь-101» по бывшей Полтавской разведывательной школе, – вимагав (жовтень 1944 р.) начальник 2-го відділу УКР СМЕРШ 1-го Українського фронту, – направитъ его в отдел СМЕРШ 13-й и 38-й армий, которого использовать там по плану...» [268, с. 475]. Останній упродовж двох місяців передбачав «візити» агента в штаби армій, участь в перевірках на КПП, залізничних станціях, збірно-пересильних армійських пунктах, в запасних полках та ін. Після їх завершення командирю ОРГ пропонувалось доставити «Витязя-101» в Управління СМЕРШ фронту зі звітом про результати роботи, які знайшли прояв у 4 виявлених агентах противника.

Специфічною була діяльність агентів-розшуковців. Діяли вони під прикриттям військових медиків, поштарів, писарів, зв'язківців та ін. На підставі оперативних донесень їх завдання полягало у виявленні за задалегідь відомими особливими прикметами (поранення, татуювання, родимі плями, шрами, бородавки тощо) закинутої агентури. «Штабні працівники» зобов'язувались ретельно вивчати особисті документи офіцерів, порівнювати та перевіряти їх справжність, зміст, прізвища і підписи посадових осіб та ін. У травні-червні 1944 р. за участю агентів-розшуковців тільки УКР СМЕРШ 1-го Білоруського фронту було виявлено 33 німецьких агентів [356, с. 410].

---

* До їх складу, окрім командира, входили: один-два оперативники, розвідник зовнішнього спостереження, радист, бійці військ НКВС.

У якості агентів-маршрутників, зазвичай, виступали перукарі, лінійні обхідники, шофери, постачальники, особи інших «публічних» професій. Використовувались вони як допоміжний оперативно-розшуковий апарат. Головною їх «зброєю» була спостережливість, уміння увійти в довіру, аналізувати події, цілеспрямованість дій тощо. Незрідка вони ж задіяувались для виконання агентурних завдань у ході проведення оперативно-розшукових операцій.

Оперативна інформація про здійснені або заплановані перекидання у радянський тил ворожої агентури, способи її проникнення, маршрути руху, прийоми маскування, характер завдань, особисті прикмети агентів, а також дані про структуру, кадровий склад німецьких спецслужб і їх органів, до радянської контррозвідки надходили з різних джерел. Найчастіше у вигляді донесень від агентів-нелегалів, зафронтових оперативно-чекістських груп, у ході допитів затриманих і прибулих з повинною німецьких «довіренних осіб», військовополонених, особливо з числа співробітників Абвера і СД, та ін. В окремих випадках її джерелом були розвідувально-контррозвідувальні органи партизанських формувань та підпілля, населення окупованих і прифронтових районів та бійців-випинувачі. За обсягом і змістом була вона різноманітною. Різними були і шляхи її надходжень – від усних розповідей, письмових повідомлень – до радіо-телеграфних і телефонних донесень. «Наша удачная операция по перехвату диверсантов, – згадував Павло Судоплатов, – зафиксирована в литерном деле «Школа». Перевербовав начальника паспортного бюро учебного центра в Катynie, мы (4-е Управление НКВС СРСР – *Авт.*) получили установки более чем на 200 немецких агентов, заброшенных в наши тылы. Все они были либо обезврежены, либо их принудили к сотрудничеству» [333, с. 190; 353, с. 450-451].

У доповідній ГУКР СМЕРШ (грудень 1943 р.) зазначалося: «...Из тыла противника возвратился агент «Гальченко» – Прядко Петр Иванович... доставивший... добытые им за время работы в абвергруппе

102 данные на 24 официальных сотрудников германской военной разведки и материалы на 101 немецкого разведчика, в том числе 33 фотографии агентов... Прядко изучил методы подготовки агентуры... и переброски ее на нашу сторону, характер даваемых заданий, а также способы изготовления фиктивных документов... Он же собрал данные о некоторых контрразведывательных мероприятиях, проводимых немцами против советской агентуры» [266, с. 625-626]. Наголошувалось: завдяки оперативній інформації арешту піддалися 30 агентів, серед них утримувач конспіративної квартири в Полтаві.

Успішно у цьому випадку діяли і спецгрупи НКДБ, яких у 1943 р. за лінією фронту було 125. Оперативна інформація від них надходила з використанням 345 радіостанцій. Тоді ж було добуто дані про 1 260 розвідників і диверсантів, що проникли у радянський тил, 75 з яких згодом вдалося знешкодити, розшук решти продовжився [356, с. 296].

Отримані агентурні матеріали в особливих відділах акумулювались у вигляді розшукової бази: списку оперативного обліку агентури; справ-формулярів; агентурних справ тощо. Друга з них заводилась щодо конкретного агента (ДРГ), перша – передбачала оперативну розробку підозрюваних у шпигунстві, зраді тощо.

Розшукові агентурно-оперативні заходи включали широкий спектр – від планування, призначення відповідних виконавців, постановки їм завдань, до проведення кропіткої розшукової роботи з об'єктом, аналізу отриманої інформації, прийняття управлінських рішень та ін.

Розшук розпочинався з обстеження та вивчення місць десантування, блокування можливого району знаходження агентів, прочісування місцевості тощо. Паралельно проходив пошук свідків, допит затриманих, узагальнювались дані про прикмети розшукуваних, вивчались маршрути їх можливого руху, задіювались розшукові групи та ін. Ситуація ускладнювалась у випадку незатримання агента (агентів) за «гарячими слідами». У цих випадках задіювався якісно новий, водночас значно

складніший та довготривалий шлях агентурно-оперативних заходів. До розшукової роботи залучались не лише низові контррозвідувальні органи, але й армійські і навіть фронтові управління СМЕРШу та їх структурні підрозділи. З виходом оперативно-розшукової операції за межі ТОР, до неї долучались територіальні органи НКВС (НКДБ).

Опираючись на дані зафронтових нелегалів та розвідників, інформацію армійських контррозвідувальних органів, у 1943 р. в розвиток інструкції «Про організацію розшуку агентури розвідки противника», ГУКР СМЕРШ підготував «Збірник матеріалів про органи германської військової розвідки, що діють на радянсько-німецькому фронті», а згодом – «Інструкцію щодо організації і проведенню радіоігр з противником». «Інструкція, – зазначають автори праці «СМЕРШ»: Исторические очерки и архивные документы», – стала острым оружием отечественной контрразведки. Этот подробный и четкий документ свидетельствовал о высоком уровне оперативного искусства, которое, несмотря на трагедию предвоенных лет и суровые испытания начала войны, не было утрачено чекистским ведомством и стремительно развивалось. Заложенные в инструкции принципы соблюдения особой конспирации, маневрирования силами и средствами контрразведки ... требовали максимума инициативы и изобретательности, оперативности, ответственности и умения принимать верные решения в форс-мажорных обстоятельствах» [316, с. 82].

Розпочавшись у 1942 р. з епізодичних спроб, у 1943 р. і пізніше радіоігри стали звичним явищем в діяльності військової контррозвідки. В залежності від статусу зацікавленої сторони (НКВС, НКДБ, ГРУ, ГУКР), дезінформація, що надсилалась противнику, переслідувала стратегічну чи оперативну мету. Важливе місце у радіоіграх посідали питання виманювання ворожої агентури, спеціального озброєння і спорядження тощо. Основними дійовими особами у них, як правило, були перевербовані агенти-радисти. В доповідній ГУКР СМЕРШ в ДКО (червень 1943 р.) зазначалось: «За период Отечественной войны органами контрразведки

СМЕРШ, НКВД и НКГБ арестовано 1 040 германских шпионов-парашютистов..., из которых 464 явились добровольно с повинной... 263 шпиона были снабжены портативными коротковолновыми приемопередающими радиостанциями, замаскированными в чемоданах и противогазных сумках. После перевербовки некоторой части агентов-парашютистов в радиоигру включено 89 изъятых радиостанций. Из этого количества 65 радиостанций в разное время выведены из-за потери к ним противником оперативного интереса... Остальные 24 радиостанции работают по настоящее время и размещены в разных местах Советского Союза, так как при переброске разведчиков на нашу сторону немцы указывали им пункты для оседания. 8 работающих ныне станций функционируют с 1942 г., остальные с 1943 г. ... С помощью работающих радиостанций ГУКР СМЕРШ осуществляет мероприятия по вызову агентуры противника на нашу сторону..., передает немцам дезинформацию военного характера, которая согласовывается с Генеральным штабом Красной Армии» [265, с. 535].

Лише у другій половині 1943 р. – першій 1944 р. у названі органами СМЕРШ райони десантування та організовані НКДБ явочні і конспіративні «квартири мишоловки», було скинуто (прибуло) 41 агент (усі піддалися арешту), десантовано велику кількість різного озброєння (2 т вибухівки, 300 магнітних, «вугільних» і інших мін, 11 радіостанцій, 3 млн карбованців), десятки радіостанцій тощо. Наприкінці 1944 р. 110 радіоігр з різних причин було припинено, 42 продовжувалися практично до завершення війни. Всього у 1942-1945 рр. радянські контррозвідники провели з німецькими спецслужбами 184 успішні радіоігри. Хрестоматійними серед них стали операції під назвою «Монастир», «Кур'єри», «Березіно» [169, с. 377-378].

Особливе місце у діяльності німецьких спецслужб посідали прийоми маскування агентури – легендування, використання радянського військового і спеціального форменого одягу, підробних документів,

нагород, морально-психологічна підготовка тощо. У зв'язку з цим у радянських спецслужб виникало чимало проблем. Масова поява у прифронтовій смузі і в глибокому тилу ворожих агентів, їх вплив на фронтові події, примушували шукати не лише можливості з її локалізації, але й вжиття превентивних кроків. Поруч з розгортанням фільтраційних таборів, у 1942 р. було покладено початок системному вивченню досвіду роботи Абвера і СД, зокрема щодо використання агентурно-оперативних хитрощів. Проходив цей процес нелегко, незрідка ціною людських жертв, безкарного проникнення агентів і диверсантів у діючу армію, глибинні райони країни. Одержані дані співставлялись, аналізувались та доводились до зацікавлених керівних осіб і оперативного складу. Результати відображались у директивних вказівках, повідомленнях, оглядах, наказах, донесеннях, інших документах НКВС, СМЕРШ, НКДБ, Головного управління військ з охорони тилу тощо. Зокрема, у червні 1943 р. в орієнтировці УКР СМЕРШ Південно-Західного фронту зазначалося: «На основе тщательного исследования документов и экипировки вражеских разведчиков, задержанных за последние два месяца, установлено следующее: печать воинской части Красной Армии, от которой якобы выданы документы, в удостоверениях проставлена непривычно отчетливо. Выделяется каждая буква оттиска и извилина герба. Мастика лиловая, светлая. Буквы почти круглые, несколько растянuty в стороны, а не овальные, какими обычно набран оттиск печатей наших частей» [265, с. 626]. Наводилися і приклади помічених відмінностей в одностроях агентів порівняно з форменим одягом молодшого і середнього командного складу Червоної Армії.

Важливу роль у легендуванні агентури Абвер і СД відводили нагородам. «Агентура немцев, – повідомлялось (вересень 1943 р.) в огляді ГУ військ з охорони тилу «Про методи маскування агентів, що закидаються ворожою розвідкою у радянський тил», – все чаще прикрывается орденами и медалями Союза ССР с соответствующими к

ним документами» [266, с 363]. Намагаючись створити агентам «героический образ», німецькі спецслужби з часом почали махлювати – взамін справжніх нагород, почали чіпляти підробки. Пояснювалось це двома причинами: відсутністю їх потрібної кількості, а головне – наявністю у них дорогоцінних металів. За роки війни загальна кількість підробних радянських нагород сягнула 20-25 тисяч, тим самим нацисти зекономили декілька кілограмів платини, десятки кілограмів золота, сотні срібла [356, с. 269]. Значно більшу увагу німецькі спецслужби надавали підробці документів, насамперед персоніфікованим. У першому і другому випадку їх «досвід» без уваги не залишився. Його вивчав оперативно-технічний відділ «Б» НКДБ СРСР. Упродовж 1943-1944 рр. під грифом «Цілком таємно» ним було видано «Матеріали щодо розпізнання підробних документів», серію «Коротких кишенькових довідників з перевірки документів», «Матеріали з розпізнання підробних печаток і штампів», а також «Матеріали з розпізнання підробних орденів і медалей СРСР, що виготовляються німецькою розвідкою» [356, с. 251, 260, 264].

Тоді ж було покладено початок і організаційним заходам щодо уніфікації основних документів усіх категорій військовослужбовців, співробітників НКВС і НКДБ. У відповідності з наказом НКО СРСР № 319 від 16 грудня 1943 р., офіцерам армії і флоту, згодом НКВС і НКДБ, було проведено заміну посвідчень особистості. Кожне з них мало серійний і порядковий номер, одночасно з видачею на нього заповнювались і контрольні аркуші. Подібні кроки було зроблено і стосовно документів для рядового та сержантського складу. Розпочалося і активне запровадження різних технічних «новинок». При підготовці до друку у заздалегідь обумовлених місцях в бланках документів закладалися різні малопомітні прикмети: лишні риси, коми, крапки, або ж вони були відсутні, пропускались букви, змінювалась їх ширина, нагиб, порушувалася нумерація сторінок тощо. Як засвідчив час, цей оперативний прийом дав відчутні результати [298, с. 233].

Загалом, контррозвідувальна система з розшуку та ліквідації агентури і ДРГ противника в умовах війни включала агентурно-оперативні, військово-загороджувальні та профілактичні заходи, зокрема: отримання первинної інформації про заплановані чи вжиті противником кроки; виявлення агентів на основі індивідуалізуючих їх особистість прикмет та особливостей екіпірування; оперативне спостереження за районами імовірної висадки десантів (агентів), місцями їх появи та укриття; пошук за маршрутами пересування; отримання з різних джерел агентурно-оперативної інформації; вивчення трофейних документів; організація в ТОР загороджувальних ліній з використанням тактичних прийомів охоронних сил; вжиття заходів з спеціального маркування та літерування персональних документів військовослужбовців, співробітників НКВС (НКДБ) та цивільних осіб; посилення контролю за радіоэфіром; зміцнення режиму воєнного часу; запровадження цензури та ін.

За цих умов накопичувався досвід агентурно-оперативної роботи, удосконалювалась організаційно-структурна побудова військових і територіальних контррозвідувальних органів, відбувався активний процес підготовки та розстановки агентурно-оперативних кадрів. Кінець 1942 р. та перша половина наступного багато у чому стали вирішальним періодом у протистоянні німецьких та радянських спецслужб. На хід та результати їх боротьби безпосередньо впливали і події на фронтах. Успіх або поразка Вермахту чи Червоної Армії у тих чи інших стратегічних битвах, залишали помітний слід на їх діяльності загалом, тактичних прийомах і методах агентурно-оперативної роботи, зокрема. Упродовж наступних двох років війни останні обома сторонами лише вдосконалювались.

У цілому ж, незважаючи на допущені у передвоєнний період грубі помилки та промахи, напрацьована у ході епохального воєнного протистояння середини ХХ ст. радянська охоронна система з забезпечення оперативного і військового тилу продемонструвала свої кращі якості. Невід'ємними складовими її успіху послуговували нормативно-правова база

регулювання її діяльності, організаційно-структурна побудова та тактика дій військ з охорони тилу, винищувальних батальйонів і спецслужб.

3.3. Службово-бойова та контррозвідувальна діяльність з охорони оперативного і військового тилу на території України у 1941–1944 рр.

На Східному фронті до осені 1941 р. Абвер, РСХА та їх клони зосередили понад півсотні розвідувально-контррозвідувальних і диверсійно-підривних органів та центрів. З часом їх кількість лише зростала. Підготовкою агентурних кадрів для них опікувались десятки спеціальних шкіл і курсів. Їх щомісячний сумарний «продукт» складав від однієї до декількох тисяч різного виду агентів. Діяльність близько 40 відсотків із них передбачалася у військах Південно-Західного і Південного фронтів та в прифронтових і тилових районах України.

У ході стрімкого наступу Вермахту, з урахуванням з боку радянської сторони великих людських втрат та бойової техніки, порушувалося, а у багатьох випадках втрачалося управління частинами і з'єднаннями військ. Дезорганізація призводила до хаосу та руйнування системи оборони загалом, охорони тилу зокрема, безладного відходу або навіть втечі з поля бою. Зважаючи на військово-політичну ситуацію, допущені у передвоєнний період помилки та промахи, зокрема у питаннях забезпечення діючої армії і тилових районів, щойно сформовані війська з охорони тилу, як і особливі відділи, виявилися неспроможними присікти масове проникнення агентури противника.

За цих умов усупереч покладених на них завдань, переважна частина охоронних сил упродовж тривалого часу не полишала лінію фронту, проводячи затяжні оборонні та ар'єргардні бої. У багатьох випадках їх діяльність ускладнювалась панікою серед фронтових військ, фактами

дезертирства та зради. У вересні 1941 р. лише у прифронтовій смузі Південного фронту було затримано 975 дезертирів. Згодом це число виросло майже до 6 тис. осіб [171].

До жовтня загальна кількість військовослужбовців, які за різні правопорушення піддалися затриманню у фронтовому тилловому районі, перевищила 657 тисяч. З них майже 26 тис. командирів і червоноармійців піддалися арешту, 10 201 з них за рішеннями військових трибуналів та особливих відділів, було розстріляно [340, с. 439-440].

12 вересня 1941 р. за підписом Сталіна з'явилась директива Ставки ВГК. Від командувачів фронтів вимагалось при кожній дивізії сформувати загороджувальний загін чисельністю до батальйону із розрахунку рота на полк. Основу загонів склав особовий склад внутрішніх військ [261, с. 85-86]. Тоді ж з'явилася і «Тимчасова інструкція про службу загороджувальних загонів НКВС», 12 пункт якої вимагав: «При зіткненні з ворожими диверсантами, парашутистами, бандитами або дезертирами, особовий склад зобов'язаний діяти сміливо та рішуче. Ніяка перевага сил противника і ніякі втрати, не дають права припинити бій і розпочати відступ. Боець загороджувального загону НКВС продовжує виконувати завдання, навіть тоді, коли він залишиться наодинці проти ворога» [370, с. 46].

За цих умов заявлена багатоступенева охоронна система діючої Червоної Армії була представлена лише окремими складовими охоронних сил. Діючи переважно на основних напрямках наступу німецьких військ у вигляді особливих відділів, загороджувальних загонів, застав, комендатур, КПП, фільтраційних пунктів тощо, вони намагались хоча б щось зробити у напрямку протистояння підривній роботі противника.

У жовтні 1941 р. у доповідній на адресу союзного Наркома внутрішніх справ «Про діяльність особливих відділів і загороджувальних загонів військ НКВС», начальник УОВ комісар держбезпеки 3 рангу С. Мільштейн підбив перші підсумки діяльності з охорони фронтового

оперативного і військового тилу. Серед понад півмільйонної маси військовослужбовців, затриманої у прифронтовій смузі, було виявлено 1 813 ворожих агентів, 2 621 зрадників, десятки тисяч дезертирів, панікерів та поширювачів провокаційних чуток [340, с. 440].

Стабілізація лінії фронту взимку 1941-1942 рр. дозволила не лише переглянути підходи до охорони оперативного і військового тилу, але й дещо покращити результати охоронних заходів. «Предоставляю справку об агентах немецкой разведки в количестве 95 человек, задержанных и разоблаченных войсками НКВД по охране и обороне тыла Юго-Западного фронта за вторую половину декабря 1941 года. Всего в декабре задержано и разоблачено 147 диверсантов и шпионов*, – доповідав (січень 1942 р.) командуванню прикордонних військ начальник фронтового Управління генерал-майор В.Т. Рогатін. – Агентурно-следственными материалами... устанавливается, что в последнее время немецкая разведка усиленно забрасывает диверсантов, террористов и шпионов, перед которыми ставит следующие задачи: 1. Сколачивать диверсионные бандгруппы... и совершать вооруженные налеты на штабы Красной Армии, склады с боеприпасами и горючим, обозы следуемые к фронту; совершать террористические акты в отношении командиров, политработников, партийного и советского актива... 2. Выявлять расположение штабов и частей Красной Армии, аэродромов, складов боеприпасов, горючего и подавать сигналы немецким самолетам для бомбежки этих целей... 3. Проникать в действующие части и создавать там диверсионные группы по уничтожению боевой техники, средств связи..., сеять среди красноармейцев пораженческие и провокационные слухи с целью сдачи их в плен... Установлено, что немецкая разведка... широко использует бывших военнослужащих сдавшихся в плен..., рабочую молодежь захваченных районов Донбасса и под угрозой физической расправы с

---

* Загалом, упродовж 1941 р. на рахунку військ по охороні тилу фронту було 243 німецьких агентів.

родителями, заставляет ее становиться на путь предательства, диверсий и шпионажа...» [263, с. 28-29].

Підсумовуючи (лютий 1942 р.) діяльність військ з охорони тилу упродовж перших восьми місяців війни, їх керівництво зазначало: «Деятельность войск в отчетный период разграничивается на два этапа: первый – период приграничных сражений и отхода; второй – с момента стабилизации фронта и последующего перехода Красной Армии в контрнаступление... Постановлением СНК СССР от 25 июня 1941 г. за № 1756 – 762 сс на войска НКВД была возложена охрана войскового тыла фронтов действующей Красной Армии. В соответствии с этим постановлением перед войсками были поставлены следующие задачи: а) наведение порядка в войсковом тылу; б) очистка тыловых дорог от беженцев; в) задержание дезертиров; г) борьба с диверсантами; д) регулирование подвоза и эвакуации...» Наголошувалось, якщо у перший період (до грудня 1941 р.), війська переважно діяли як регулярні частини Червоної Армії, то у ході другого їх основним завданням стала боротьба з ворожою агентурою, дезертирством, «очистка прифронтової смуги від антирадянського і підозрілого елемента» [264, с. 167-168].

За даними підписантів документа генерал-майорів А.М. Аполлонова і М.П. Стаханова, лише за участю розвідвідділень полків і батальйонів військ було виявлено і знешкоджено 1 001 ворожого агента і диверсанта, з них у смузі Південно-Західного і Південного фронтів – 632. Серед них був і колишній червоноармієць Сидоренко (мав завдання отруїти особовий склад 263-го полку); «зрадник з партійним квитком члена ВКП(б) Просоєдов» (видав 28 комуністів, намагався підірвати бензосховище у районі Водяне і Криворіжжя); диверсійна група у складі 7 осіб на чолі з агентами Стрекачем і Секиріним (вчиняла терористичні акти) та ін. Число затриманих німецьких ставлеників, а також дезертирів у тилах цих фронтів склало майже 12 тис. чоловік. Зазначалося: «характер служебной деятельности войск... по охране тыла, возросшая активность разведки

противника..., необходимость тщательной проверки населения, возвращающегося с территории, оккупированной противником, и населения освобожденных районов, диктует руководство всей служебной и оперативной деятельностью войск по охране тыла полностью взять на себя, оставив за командованием Красной Армии лишь оперативное руководство и снабжение наших частей» [264, с.172, 174].

Зазнавши першої поразки у битві під Москвою, німецькі спецслужби лише посилили диверсійно-розвідувальну діяльність у ТОР фронтових військ. 24 січня 1942 р. у доповідній на адресу ДКО Л. Берія зазначав: «Особыми отделами НКВД фронтов за последнее время арестованы ряд немецких шпионов, показаниями которых установлено, что германская военная разведка продолжает насаждать в части Красной Армии специально обученную агентуру и пытается внедрять ее главным образом в штабы и другие органы управления фронтов и армий...

30 ноября 1941 г. Особым отделом Юго-Западного фронта арестованы заместитель политрука Матвеев и красноармеец Коломиец, пытавшиеся проникнуть на службу в разведроту 129-й танковой бригады. Оба показали, что в сентябре 1941 г. они сдались в плен, были завербованы и направлены на нашу сторону со шпионскими заданиями, по выполнении которых вернулись к немцам. Коломиец и Матвеев вторично были переброшены... в г. Воронеж, прибыли сюда под видом вышедших из окружения и проникли на службу в танковую бригаду...

Особым отделом Южного фронта как агент германской разведки разоблачена сотрудница разведотдела штаба 38-й армии Просянникова. Будучи переброшена для разведывательной работы в тыл противника, Просянникова была арестована, после перевербовки переброшена с заданием продолжать сотрудничать с разведорганами Красной Армии, информируя германскую разведку об их работе... Особыми отделами НКВД фронтов установлено, что германские военно-разведывательные органы стремятся узнать местонахождение штабов фронтов, армий,

дивизий, других воинских соединений и с этой целью специально забрасывают на нашу сторону агентуру...» [263, с. 59, 61, 62].

Повідомлялось також про арешт особістами 40-ї армії і 1-ї гвардійської дивізії Південно-Західного фронту агентів Клименко і Сапронова, а також диверсанта Руденко. Під час слідства він визнав: після добровільної здачі у полон та закінчення навчання у диверсійній школі, у тил радянських військ його закинули з завданнями проведення терористичних актів проти військовослужбовців Червоної Армії, партійних і радянських працівників; отруювати водоймища в пунктах розташування військових частин; вчиняти аварії ешелонів; подавати світлові сигнали німецьким літакам для нанесення бомбових ударів. За його словами, до арешту ним було підірвано залізничне полотно між станціями Червона Могила – Гукове, вбито двох червоноармійців, ракетами подавались сигнали про скупчення радянських військ. У Чуєві він намагався отруїти колодязь, де і був затриманий. [171]

Загалом, в період з вересня 1941 р. до січня 1942 р. військами з охорони тилу лише у смузі оборони Південно-Західного фронту вдалося знешкодити 185 агентів і диверсантів. Всього ж за 1941 р. у смузі оборони радянських військ, їх число становило понад тисячу. У першому кварталі 1942 р. воно збільшилось ще на 570 чоловік. З них майже 60 відсотків на свій рахунок віднесли війська з охорони тилів Південно-Західного і Південного фронтів [329, с. 23-24].

Значні зусилля німецькі спецслужби спрямовували на розвідку та організацію диверсійної роботи і у глибокому радянському тилу. Завдання їх агентури полягало у вивченні суспільно-політичної ситуації, економічного стану промислових районів, рівня забезпечення населення продуктами харчування та предметами першої необхідності, виявлення наявності та розмірів стратегічних запасів вугілля, нафти, хліба, кількості виплавленої сталі, чавуну тощо. При можливості вимагалось проводити диверсійно-терористичні акти, вести антирадянську пропаганду та ін.

Зважаючи на запланований «бліцкриг», головну увагу підривної діяльності Абвер і СД все ж концентрували в оперативному і військовому тилу діючої Червоної Армії, про що свідчать наступні цифри: від загальної кількості виявлених і ліквідованих агентів, у 1941 р. в ТОР було спрямовано 55 % довірених осіб, у 1942 р. – 54 %. У 1943 р. ситуація практично не змінилася (53 %), а у 1944-1945 рр. – відповідно 63 і 88 % [184, с. 145]. Цього разу основна мета полягала в убезпеченні тилу військ Вермахту від остаточної поразки у війні. Зокрема, у вказівках (лютий 1942 р.) НКВС СРСР щодо посилення агентурно-оперативної роботи з розшуку і знешкодженню ворожої агентури, зазначалося: «УНКВД по Ворошиловградской области 20 января 1942 г. арестованы агенты германской разведки Громов и Швыров – жители оккупированного немцами г. Апостолово Днепропетровской области, которые перешли линию фронта с заданием убивать командиров Красной Армии, отбирать у них документы и собирать разведывательные сведения о расположении частей Красной Армии в направлении Ровеньки – Ростов» [263, с. 144].

У директиві УОВ (березень 1942 р.) у свою чергу вимагалось: «Начальникам особых отделов НКВД фронтов, военных округов и спецлагерей. Особыми отделами НКВД Южного и Юго-Западного фронтов арестована группа (19 осіб – *Авт.*) перебросенных на нашу сторону активных агентов германской военной разведки ... Арестованные показали, что они завербованы германской военной разведкой во время нахождения в лагерях для военнопленных и обучены в специальных школах... Ими названы ряд других агентов, перебросенных и подготовленных к переброске на нашу сторону. Прилагая при этом список агентов..., предлагаю принять энергичные меры к их розыску и аресту. О каждом факте обнаружения и ареста указанных в списке лиц немедленно сообщать в Управление особых отделов НКВД СССР» [263, с. 298-299].

У ході війни змінам та удосконаленням піддалися і способи проникнення агентури через лінію фронту. У 1941 р. основним шляхом був

суходіл, з 1942 р. і пізніше, поруч з збільшенням чисельності та кваліфікації агентів*, крім традиційного способу, все частіше стали задіювати авіацію та морських транспорт. Останній найчастіше спостерігався поблизу портових міст та на узбережжях. Літаками агентів доставляли як у прифронтові, так і в глибинні райони країни. Зазнали змін склад і чисельність диверсійно-розвідувальних формувань. Незрідка вони нараховували три, чотири, навіть десять осіб. Крім командира і радиста, до них почали включати мінерів, агентів-терористів, медиків тощо. В окремих випадках лінію фронту перетинали ДРГ чисельністю 50-150 диверсантів. Діяли вони, зазвичай, під прикриттям тилкових команд радянських військ.

Характер завдань диверсійно-розвідувальних груп і команд був різносторонній: від агентурної розвідки, диверсій, до терористичних актів та пропагандистської роботи. «Германские разведорганы, – зазначалось (квітень 1942 р.) у розпорядженні союзного НКВС начальникам обласних управлінь і транспортних відділів наркомату, – в последнее время усиленно перебрасывают в тыл специально подготовленную агентуру с диверсионными заданиями по железнодорожному транспорту. Мобилизуйте оперработников и агентурно-осведомительную сеть ТО НКВД, усильте агентурно-розыскную работу в поездах, на станциях и в прилегающих к транспорту населенных пунктах, а также войсковую охрану на уязвимых по диверсии объектах» [263, с. 382].

Зі зростанням службово-бойового і оперативного досвіду, поліпшувалися і результати діяльності охоронних сил. У доповідній НКВС (весна 1942 р.) в ДКО зазначалось: станом на 1 квітня військами з охорони тилу затримано 842 432 осіб, які підлягають фільтрації. Крім дезертирів, військовослужбовців, що вийшли з оточення, порушників прифронтового режиму тощо, розвідувально-контррозвідувальними органами військ серед

---

* Зокрема, школа з підготовки агентури при штабі «Валлі» готувала три категорії «спеціалістів»: авіаційним заводам СРСР («техніше-Люфт»); радянській авіації і її резервам («Люфт»); розвідці оперативного і військового тилу. Такий же підхід спостерігався і в інших навчальних центрах Абверу і РСХА. За окремою програмою готували в них морських «фахівців», радистів, терористів, підривників тощо.

них виявлено 1 627 агентів диверсантів противника, 3 798 ворожих ставлеників та посібників. Наголошувалось: «В целях улучшения организации и охраны тыла действующей Красной Армии НКВД СССР проведены следующие мероприятия: 1. ...Проведено совещание начальников войск НКВД по охране тыла фронтов, на котором они тщательно проинструктированы по вопросам дальнейшего улучшения охраны тыла действующей армии... 2. Для руководства пограничными войсками, участвующих в охране тыла Красной Армии, и внутренними войсками, расположенными гарнизонами в полосе фронтовых тылов, в составе Главного управления внутренних войск НКВД СССР, организовано Управление войск НКВД по охране тыла действующей Красной Армии, на которое возложена ответственность за организацию и охрану тыла фронтов» [264, с. 383-384].

Характер та спрямованість службово-бойової діяльності винищувальних батальйонів України і її ефективність у ході війни суттєво різнилась. Як і у випадку з військами з охорони тилу діючої армії, на них впливали різні фактори. Були притаманні їм і власні особливості, що також відбивалось на кінцевих результатах. Зокрема, у доповідній (жовтень 1941 р.) НКВС УРСР про організацію та діяльність батальйонів зазначалося: «За отчетный период по Украинской ССР был организован 651 истребительный батальон, общей численностью 118 023 человек. В связи с мобилизацией в Красную Армию*, на оборонные работы, эвакуацией бойцов вместе с эвакуированными заводами, - в оставшихся батальонах происходит большая текучесть личного состава и их количественное уменьшение. На 1 октября с.г. по областям Украины (шести некупованих – *Авт.*) состоит: истребительных батальонов – 143, количество в них личного состава – 2 600 человек... По мере приближения фронта, батальоны входили в состав частей Красной Армии и героически

---

* Станом на жовтень 1941 р. на поповнення діючої армії та військ з охорони тилу, було мобілізовано особовий склад 125 батальйонів; 6 236 їх бійців стали ядром партизанських загонів і груп.

сражались на передовых позициях, а в некоторых районах, ведя оборону участков, прикрывали отход ее частей»** [13, арк. 149-151].

Очікувати за цих умов серйозної віддачі від винищувачів у сфері боротьби з ворожою диверсійно-розвідувальною діяльністю, не доводилось. Водночас, певних результатів все ж було досягнуто, насамперед у напрямі забезпечення тилкових об'єктів, регулюванні руху біженців, боротьби з мародерством тощо. Так, командир винищувачів Носівського району Київської області в доповідній на адресу обласної оперативної групи УНКВС зазначав: «...Истребительный батальон выставляет свои посты на всей дорогах и в населенных пунктах района с целью поддержания порядка и задержания шпионов, диверсантов, дезертиров и паникеров. По поручению командования Красной Армии бойцы батальона выполняли другие задачи по охране тыла» [209, с.126].

Упродовж літа-осіні 1941 р. винищувачам не раз довелося брати участь і у знищенні десантів противника. Операції ними проводились як самостійно, так і у складі підрозділів Червоної Армії та військ НКВС. Перша збройна сутичка відбулася вже 24 червня поблизу Шепетівки, де десантувався ворожий загін в понад 60 чоловік. Завдання диверсантів полягало у виведенні з ладу місцевого залізничного вузла з метою дезорганізувати роботу чотирьох прифронтових магістралей. На протилежному кінці велетенської фронтової дуги винищувальний батальйон Татарбунарського району Ізмаїльської області знешкодив іншу десантну групу. Відзначилися і винищувачі Носівського району

** Реагуючи на ситуацію, начальник оперативної групи з керівництва ВБ НКВС України у свою чергу вимагав: «Всем начальникам областных управлений НКВД УССР.

Установлено, что в истребительных батальонах происходит уменьшение количества бойцов за счет призванных в Красную Армию. Убыль не пополняется. Разъясняю: 1. Все бойцы истребительных батальонов считаются мобилизованными и призыву в Красную Армию не подлежат. Военкоматы обязаны взять их на особый учет и считать мобилизованными. 2. Свяжитесь по этому вопросу с областными и городскими военкоматами, по линии которых дано аналогичное распоряжение. 3. По возможности верните тех бойцов, которые призваны в армию. 4. Впредь никакой убыли в истребительных батальонах не допускать. 5. Вновь подтверждаю, что в районах, захваченных противником, истребительные батальоны должны переходить на партизанские методы борьбы... Петров» [32, арк. 34].

Чернігівської області, які взяли участь у ліквідації диверсантів в лісових масивах між селами Лихачів і Селище, а також Плоске та Мрин [209, с. 130].

Серед одеситів рівня зрілої бойової одиниці набув винищувальний батальйон Іллічівського району. У серпні 1941 р. загін «бранденбуржців» (16 диверсантів) намагався захопити приміський аеродром для подальшого прийому авіадесанту, що мав завдати удару з тилу по захисникам Одеси. З приземленням німецького літака він був атакований бійцями батальйону. 11 диверсантів вдалося знищити, 5 захопити в полон. Воєнним трофеєм виявився і непошкоджений літак [90, с. 143].

16 липня 1941 р. у розпорядженні на ім'я начальників оперативних груп УНКВС областей з боротьби з парашутними десантами республіканський Наркомат внутрішніх справ перед винищувачами поставив ще одну вимогу: «Перед истребительными батальонами, наряду с основной задачей борьбы с авиадесантами и диверсантами противника, поставьте также задачу активной помощи органам НКВД на местах в деле выявления провокаторов, паникеров, сигнальщиков и других пособников врага, а также по задержанию или уничтожению вражеских летчиков со сбитых немецких самолетов» [209, с. 135].

Чималу допомогу батальйонам надавали групи сприяння. Майже цілодобово їх члени вели спостереження за повітряним простором, місцями можливої висадки десантів і окремих агентів-парашутистів, появою підозрілих осіб тощо. Одним із тактичних прийомів у цьому випадку, зокрема винищувачів Дніпропетровщини, стало будівництво обладнаних телефонним зв'язком з штабами батальйонів 36 висотних веж. В інших прифронтових областях намагались використати високі будівлі, водонапірні башти, сигнальні мачти тощо. «16.07.41 г. в районе села Андреевки Добренского сельсовета Ольшанского района Одесской области, – зазначалося в наказі НКВС УРСР № 102/СВ від 20 липня, – самолет противника сделал вынужденную посадку. Экипаж в количестве

4-х фашистских летчиков после посадки скрылся. 13-летний мальчик Бурогай Тихон... проследил за местом укрытия летчиков, о чем немедленно сообщил участковому уполномоченному РО НКВД тов. Бревусу, который при помощи бойцов истребительного батальона задержал фашистских летчиков» [9, арк. 112-113]. Дещо подібний випадок трапився і на території Слов'яносербського району Ворошиловградської області. На чолі з співробітником міліції П.П. Касинським винищувачі конвоювали затриманих дезертирів, коли поблизу приземлився підбитий «Ю-88». «Благодаря их смелым и решительным действиям, – зазначалося в черговому наказі наркомату, – фашистские летчики были окружены и в результате перестрелки один из них был убит, один ранен, двое захвачены в плен» [10, арк. 1, 2]. Загалом до осені 1941 р. на рахунку винищувальних батальйонів України було 50 затриманих і ліквідованих пілотів з підбитих німецьких літаків. Позитивні тенденції спостерігались і по іншим напрямкам.

Підсумовуючи (жовтень 1941 р.) результати діяльності винищувачів України, у доповідній до штабу ВБ НКВС СРСР, нарком внутрішніх справ В.Т. Сергієнко зазначав: «В боевой деятельности истребительные батальоны за время Отечественной войны с нацистской Германией в своем большинстве себя оправдали и с возложенными на них задачами справились... По неполным данным за август и сентябрь истребители Сумской, Полтавской, Днепропетровской и Запорожской областей задержали: парашютистов противника – 49 человек, сигнальщико-шпионов – 26... В схватке с мелкими частями врага, проникшими в наш тыл, ими убито 193 немецких солдат и 36 офицеров, взято много трофеев и ценных бумаг...» [191, с. 44-45].

Несприятлива ситуація на радянсько-німецькому фронті не могла не відбитись на діяльності винищувальних батальйонів. Зменшення у результаті окупації більшої частини території України, їх кількості, мобілізації особового складу до діючої армії, формування на їх основі

партизанських загонів і груп тощо змусило республіканське НКВС у лютому 1942 р. констатувати: «Организация, боевая и политическая подготовка, а также руководство боевой деятельностью истребительных батальонов находится в неудовлетворительном состоянии..., а боевая готовность не отвечает требованиям, предъявляемым к ним как оперативно-боевому резерву органов НКВД» [11, арк. 11].

Невизначеність ситуації щодо подальшої долі батальйонів продовжувалась до літа 1942 р. Становище ускладнювалось і тим, що східні області України стали театром бойових дій. Згодом вся територія республіки потрапила під окупацію і всі формування припинили існування. Процес їх відродження розпочався лише через рік з початком звільнення українських теренів розпочинаючи з Ворошиловградщини і Харківщини. Зокрема, з другої половини 1943 р. на території Харківської області розпочали діяльність 54 батальйони і 716 груп сприяння. Упродовж того ж року за їх участю було проведено: 86 облав, 170 прочісувань, понад 240 інших бойових операцій, у ході яких знешкоджено 27 диверсантів, затримано 6,5 тис. потрапивших в оточення ворожих солдатів і офіцерів; взято під охорону 119 різних об'єктів. Успішно діяли 28 винищувальних формувань (1,5 тис. бійців) Кіровоградщини. Ними було затримано біля 400 ворожих ставлеників, поліцаїв, диверсантів та агентів противника [353, с. 481; 90, с.145]. У спільному спецдонесенні НКВС і НКДБ СРСР у ДКО (серпень 1943 р.), зазначалося: «В целях изъятия немецких пособников, дезертиров и уголовно-бандитского элемента, скрывающихся в лесах, оврагах и других удобных для укрытия местах на территории освобожденной от немецких оккупантов, органами НКВД-НКГБ с привлечением войск НКВД, истребительных батальонов и местного партийно-советского актива в течение мая-июля было проведено прочесывание лесных массивов и выборочная проверка населенных пунктов... В г. Ворошиловграде у немецкого пособника Руденко обнаружен тайный склад оружия ... У задержанного сына старосты

с. Малиновка Чугуевского района Харьковской области Подъякова изъяты немецкий пулемет, ящик мин и ящик патронов... Транспортным отделом НКГБ на ст. Лиски арестован путевой обходчик Костырин..., у которого при обыске обнаружены 2 ящика тола, 15 капсулей-детонаторов, 4 бикфордовых шнура и 7 сигнальных ракет...» [266, с. 195-196].

Разом з територіальними органами держбезпеки і внутрішніх справ винищувальні батальйони зробили помітний внесок в охорону залізничних комунікацій. 11 грудня 1943 р. (вказівка № 644) НКВС і НКДБ констатували: «По имеющимся сведениям на участке Полтава-Кременчуг Южной железной дороги и Верхний Токмак-Мелитополь Сталинской... за последнее время немцы усиленно забрасывают диверсионные группы с заданием совершения диверсий... Диверсанты снабжаются взрывчатыми веществами в виде кусков каменного угля..., а также шашками тола с детонаторами, противогазами начиненными взрывчатыми веществами... Предлагается: 1. Обязать командиров частей войск НКВД по охране железных дорог, начальников транспортных органов НКГБ и начальников отделов железнодорожной милиции принять необходимые меры к усилению охраны объектов железных дорог..., организовать засады и патрулирование путей на наиболее уязвимых участках... 2. При получении данных о выброске парашютистов немедленно принимать необходимые меры к их задержанию, используя для этой цели войска НКВД, оперсостав транспортных и территориальных органов НКГБ, работников милиции и истребительные батальоны» [266, с.621-622]. Для проведення диверсій на шляхах сполучення, німецькі спецслужби намагались залучати навіть дітей та підлітків [353, с. 485-486].

Підсумовуючи службово-бойову діяльність винищувачів України за перше півріччя 1944 р., нарком внутрішніх справ республіки В. Рясной зазначав: «Личный состав батальонов НКВД Украинской ССР, выполняя задачи по борьбе с вражескими парашютистами, диверсантами, шпионами, летчиками противника, бандитами и дезертирами, проделал большую

работу в общих мероприятиях органов НКВД по укреплению тыла и очищению его от агентуры противника и прочего враждебно-преступного элемента...» За його даними число затриманих і знищених німецьких агентів і льотчиків з підбитих літаків склало 78 осіб, 387 солдатів і офіцерів, які потрапили в оточення або втекли з таборів військовополонених та майже 2 тис. кримінальних злочинців. У бойових зіткненнях з розрізненими підрозділами противника, його втрати склали понад 1,3 тис. «Истребительные батальоны, – наголошував В. Рясной, – проделали также значительную работу по сбору и изъятию оружия и боеприпасов в освобожденных районах, в результате изъято у населения и подобрано на поле боя: винтовок разных – 53 723, станковых и ручных пулеметов – 2 635, автоматов – 4 357, минометов – 26, противотанковых ружей – 141, ручных гранат – 28 264, пистолетов и револьверов – 760, патронов – более 4 млн» [12, арк. 107-109].

Загалом, друга половина 1943 р., а особливо 1944 р. виявились для винищувальних батальйонів вкрай напруженими. З просуванням радянських військ на захід змінювалась їх кількість, чисельність, спрямованість дій, характер службово-бойової діяльності. Станом на лютий 1945 р. їх число зросло до 776, а груп сприяння – до 18 тис. Якщо у 1943 р. основне їх завдання переважно полягало у протистоянні з ворожою агентурою в межах кордонів ОТР та в прифронтових районах, то упродовж наступного року, після стратегічних наступальних операцій Червоної Армії, головні їх зусилля зосереджувалися на охороні важливих промислових і залізничних об'єктів, боротьбі з бандитизмом, «зачистці» звільненої від окупантів території. До виконання інших завдань, зокрема щодо протистояння ворожим агентам і диверсантам, винищувальні батальйони стали залучатись лише епізодично. Цю функцію у цей період було переважно покладено на війська з охорони тилу діючої армії та територіальні органи держбезпеки і внутрішніх справ.

Упродовж лише перших восьми місяців передостаннього воєнного року винищувальні батальйони України знешкодили біля 99 тис. солдатів Вермахту і СС, представників окупаційної влади, злочинних елементів тощо. Сторінка їх службово-бойової діяльності поповнилась і вилученими 60,5 тис. одиниць трофейної стрілецької зброї, понад 2 700 мінометів і кулеметів, великої кількості боєприпасів та ін. Збагатився і їх бойовий досвід, поліпшилися кадровий склад, озброєння та матеріально-технічне забезпечення.

Разом з тим, оцінюючи події пов'язані із зародженням та еволюційним розвитком винищувальних батальйонів як допоміжної збройної сили з охорони тилу діючої армії та глибинних районів, слід зазначити: з одного боку їх поява стала вимушеним кроком, з іншого, він був покликаний об'єктивними причинами, насамперед неготовністю держави, її Збройних Сил, а також правоохоронних державних структур до вжиття адекватних заходів щодо оборони країни на випадок ворожого вторгнення. Не дивно, що в період відступу Червоної Армії по всій лінії фронту, в бій вимушено кидали погано озброєні та недостатньо навчені батальйони винищувачів, полки народного ополчення, війська з охорони тилу діючої Червоної Армії. Що ж до ролі винищувачів в убезпеченні тилових районів країни, то нерідко вона була більш ніж помітною. Варто акцентувати увагу і на такому факті: у боротьбі з ворогом немало їх бійців і командирів проявили не лише героїзм і самовідданість, але й не шкодували життя.

Провал плану «блискавичної війни» примусив ОКВ переглянути не лише стратегічні завдання, бойове та спеціальне використання частин і підрозділів військ Вермахту і СС, розвідувально-диверсійних органів, спецслужб, але й їх використання, зокрема у частині підривної роботи. На відміну від 1941 року, навесні наступного головним напрямком зусиль німецько-фашистських військ було визначено південне крило Східного фронту. Сюди було перекинуто і основні сили німецьких спецслужб. При

армійських угрупованнях «Південь-5», «Південь-А» і «Дон» діяльність розгорнули 7 абверкоманд і 15 абвергруп, диверсійно-підривні центри РСХА «Унтернемен Цеппелін», «Зондерштаб Р» та ін. Перед усіма ними постало завдання щодо організації розвідувально-контррозвідувальної і диверсійної діяльності у тилах Сталінградського, Донського, Південного і Північно-Кавказького фронтів. У директиві УОВ від 9 травня 1942 р. зазначалося: «*Особыми отделами НКВД Южного, Юго-Западного, Калининского и Северо-Западного фронтов арестовано несколько групп активных агентов германской военной разведки (з них лише контррозвідувальними відділами Південно-Західного фронту 16 осіб – Авт.)... Допросом всех арестованных установлено, что большинство из них было отобрано офицерами разведки в лагерях для военнопленных под предлогом поиска радистов, связистов, других специалистов, а обработка и вербовка проводилась и оформилась в разведывательных школах*». Із загостренням ситуації на південному напрямку число закинутих сюди диверсійно-розвідувальних формувань, лише зростало. Одну з ДРГ, і далеко не останню, у складі 5 осіб було ліквідовано 18 червня в оперативному тилу Південно-Західного фронту силами військ з охорони тилу [263, с. 410; 264, с. 87].

2 серпня 1942 р. у доповідній на адресу ДКО про результати контррозвідувальної і службово-бойової діяльності сил з охорони тилу за перший рік війни, Л. Берія зазначав: «С 1 января т.г. органами НКВД арестовано 7 755 агентов противника, а всего с начала войны – 11 765 человек... Большую часть агентуры через линию фронта противник забрасывает на самолетах группами в 3-4, реже – в 10-20 человек... За это время задержано 222 вражеских парашютистов, из них добровольно явились 76 человек, 15 убито при оказании сопротивления... В июле, с начала активных действий противника на Юго-Западном фронте, германская военная разведка забрасывает своих разведчиков в места предполагаемой концентрации и подвоза наших войск на центральном,

юго-западном и южном участках фронта... с заданием вести наблюдение за передвижением красноармейских частей, боеприпасов и техники. В этих же направлениях противник выбрасывает диверсионные группы с задачей разрушения железнодорожных путей и мостов... Отдельные агенты перебрасываются с заданиями совершать террористические акты в отношении командиров и комиссаров частей, а также лиц высшего командного состава Красной Армии». У документі наголошувалось: у більшості випадків ворожа агентура перекидається у радянських одностроях, забезпечується зброєю, грошима та підробними документами. Незрідка їх у агентів відбирають декілька комплектів. «Благодаря этим документам, а также из-за недостаточной бдительности некоторых лиц командно-политического состава частей и советских органов, шпионам в ряде случаев удавалось беспрепятственно проникнуть через линию фронта, свободно передвигаться и оседать в тылу» [264, с.102, 103, 106].

Влітку 1942 р. після поразок Червоної Армії в Криму, провального наступу Південно-Західного і Південного фронтів у районі Харкова та стратегічного успіху військ Вермахту на сталінградському напрямку, Україна опинилася в окупації. Тоді ж з'явився і наказ № 227 НКО СРСР про заходи щодо зміцнення порядку та підвищення дисципліни у військах. «После потери Украины, Белоруссии, Прибалтики, Донбасса и других областей, – зазначалося у ньому, – у нас стало намного меньше территорий, стало быть, намного меньше людей, хлеба, металла, заводов, фабрик. Мы потеряли более 70 миллионов населения, более 800 миллионов пудов хлеба и более 10 миллионов тонн металла в год. У нас нет уже теперь преобладания над немцами ни в людских резервах, ни в запасах хлеба. Отступать дальше – значит загубить себя и загубить вместе с тем нашу Родину» [264, с.77].

Поруч з іншими радикальними кроками, наказом остаточно задіявались і раніше ухвалені рішення щодо використання загороджувальних загонів із завданням дислокування в військовому тилу

«неустойчивых дивизий и обязать их в случае паники и беспорядочного отхода... расстреливать на месте паникеров и трусов» [264, с. 79].

Масштабні охоронні заходи з забезпечення тилу діючої Червоної Армії на українських теренах розгорнулися лише у 1943 р., спочатку у смузі наступу щойно поновлених Південно-Західного і Південного, згодом переформованих (сформованих) 1, 2, 3 і 4-го Українських фронтів. Директива НКВС СРСР (січень 1943 р.) про організацію агентурно-оперативної роботи у містах і районах звільнених від окупантів вимагала відновлювати тут міські і районні апарати органів внутрішніх справ, задіювати оперативно-слідчі групи, організовувати пошук та затримання німецького адміністративного апарату (бургомістрів, старост, поліцейських тощо), виявляти з числа місцевого населення ворожих посібників. Головна увага акцентувалась на ліквідації «оставленных немецко-фашистскими оккупантами нелегальных шпионско-диверсионных групп и одиночек, радистов, предателей и изменников Родины, а также бандитских групп» [265, с. 104].

Зокрема, Особливий відділ Південного фронту інформував УОВ: «Работа КРО Особого отдела и подчиненных нам особорганов за указанный период (з 15 серпня 1942 р. до 20 березня 1943 р. – *Авт.*) проводилась в направлении вскрытия каналов проникновения на нашу сторону вражеской агентуры, поимки и разоблачения забрасываемых в наш тыл германских разведчиков... За истекшие 7 месяцев арестовано и разоблачено 317 агентов противника... Из общего числа арестованных: 25 агентов – бывший командно-начальствующий состав, 223 – бывшие бойцы и младшие командиры Красной Армии. В целях поимки вражеской агентуры непосредственно на линии фронта нами было уделено большое внимание службе заграждения. За это время на линии фронта поймано 63 агента. Учитывая то обстоятельство, что в качестве канала для заброски своей агентуры немцы используют сборно-пересыльные пункты,

госпитали и эвакуопункты, нами предприняты контрмеры, в результате чего разоблачено 162 шпиона» [265, с. 315-317].

В умовах наступу радянських військ поруч з військами з охорони тилу розвідувально-контррозвідувальну, а також антидиверсійну роботу розгорнули оперативні групи НКВС (НКДБ). У звіті однієї із них (березень 1943 р.) зазначалося: «Согласно приказанию наркома 16 февраля 1943 г. ... прибыли в Харьков... Наша группа обыскала около 40 зданий, в том числе здания гестапо..., комендатур, СС и полиции, пропаганд-компаний, радицентр и ряд других. К числу наиболее ценных материалов, представляющих разведывательный и оперативный интерес, относятся: анкеты и биографии полицейских на 784 человек; подписки гласных и негласных сотрудников гестапо – 202 штук; картотека на немецком языке на полицейских, переводчиков и других сотрудников гестапо на 390 человек...» [265, с. 230].

«В городах и районах, освобожденных Красной Армией, – підсумовував у листі на адресу ДКО заступник союзного наркома В. Меркулов, – местными органами и оперативными группами НКВД на 10 марта арестовано 30 750 человек..., в том числе: Украинская ССР: арестовано 1 768 человек, из них агентов германской разведки и заподозренных в шпионаже – 94, немецких пособников – 1 591, дезертиров – 21, антисоветского элемента – 62» [265, с. 300].

1 травня 1943 р. у доповідній в ГУКР СМЕРШ НКО СРСР про агентурно-оперативну роботу з забезпечення з'єднань і частин Південного фронту, керівництво фронтового управління головні завдання в контррозвідувальній роботі вбачало: у виявленні та знищенні ворожої агентури в діючій армії і на звільнених територіях; викритті німецьких посібників та зрадників із місцевого населення. Наголошувалось, «необходимо указать, что вследствие быстрого продвижения Красной Армии, длительная и глубокая разработка контрреволюционного, шпионского, изменческого и другого антисоветского элемента по

окружению была невозможна. В силу этого целый ряд дел, представляющих оперативный интерес, был передан для дальнейшей разработки территориальным органам НКВД... В связи с переходом соединений и армий фронта к обороне, в настоящее время ОКР СМЕРШ проводит агентурно-оперативную работу по окружению в направлении укрепления занимаемой линии обороны и исключения возможности агентуре противника проникнуть в воинские части и их тылы для проведения разведывательной и подрывной работы» [265, с. 431, 433].

У розвиток доповідної тоді ж УКР СМЕРШ фронту підготувало план заходів, розділ другий якого передбачав: «Основной задачей по линии поимки и разоблачения шпионов и диверсантов считать: выявление каналов проникновения агентов противника на нашу сторону, закрытие их агентурно-оперативными мероприятиями; создание в прифронтной полосе и непосредственно на переднем крае обороны такого режима, при котором была бы исключена всякая возможность проникновения вражеской агентуры; активную разработку всех лиц, проходящих по шпионажу» [265, с. 435-436].

Управління контррозвідки СМЕРШ Південно-Західного фронту у свою чергу інформував підлеглі структури про промахи німецьких спецслужб при екіпіруванні агентів та характерні ознаки їх підробних документів*. «Проработайте, – вимагав генерал-майор П.І. Івашутін, – указанную ориентировку со всем оперативным составом КРО СМЕРШ армий, корпусов, дивизий, полков, сориентируйте соответствующие органы и все инстанции, связанные и работающие по розыску агентуры германской военной разведки» [265, с. 627].

В іншій вказівці (червень 1943 р.), начальник фронтової контррозвідки орієнтував органи СМЕРШ, що «германская военная

---

*Лише у квітні 1943 р. безпосередньо у військах і звільненій від окупантів території, контррозвідники фронту знешкодили 135 агентів і диверсантів. У 25-ти кілометровій прифронтній зоні розпочалось запровадження військових комендатур, спеціальних перепусток, посилювались охоронно-загороджувальні заходи, уточнювались і вдосконалювались умовні знаки в особистих документах [265, с. 474].

разведка вербует и перебрасывает на нашу сторону военнослужащих немецкой армии под видом перебежчиков для разведки и дезинформации командования Красной Армии». Приводом став випадок з єфрейтором Генріхом Суммером, який 8 червня в районі м. Лисичанська «добровільно» перейшов лінію фронту, заявивши: «Он не верит в победу Германии, антифашистски настроен и собирался перейти на сторону Красной Армии еще до прибытия на фронт». І хоча він повідомив деякі дані про запланований наступ німецьких військ, підозра стосовно «перебіжчика» залишилась. Сумніви підтвердились. Володіючи російською мовою, Суммер в ніч на 21 червня надумив перебувавших разом з ним під арештом запідозреного у шпигунстві рядового Гарбузова і військовополоненого поляка Сікорського, зробити напад на вартового та втекти. Під час сутички Суммера і Гарбузова було вбито, Сікорського поранено. Останній свідчив: за завданням Абвера Суммер був перекинутий з метою розвідати розташування частин і штабів на ділянці 3-ї гвардійської армії (Південно-Західного фронту – *Авт.*). Перебуваючи у камері, заявив: «Немцы подготовлены к наступлению и он должен возвратиться назад не позднее 22 июня, хотя бы это стоило ему жизни» [265, с.629-630].

Основним агентурно-оперативним інструментом військ з охорони тилу у протистоянні з ворожими агентами і диверсантами виступали фронтові розвідувальні відділення. Упродовж лише першої половини 1943 р. за їх участі вдалося знешкодити 10 ДРГ і агентів-одинаків загальним числом 264 особи, серед яких виявили 5 терористів, 25 диверсантів і 234 розвідників. «Германская разведка, – наголошувалося в огляді розвідувального відділу ГУ військ з охорони тилу діючої армії, – методично учит агентов различным приемам, всевозможным ухищрениям, чтобы обеспечить им возможность безнаказанно действовать в тылу Красной Армии. Внешним ухищрениям немцы уделяют значительное внимание, заботясь об экипировке, документах, знании агентами условий режима проживания и передвижения, то есть, в целом легализированию...

Переход немецкой агентуры через линию фронта, особенно при стабильной обороне, представляет значительную трудность, но чтобы исключить возможность безнаказанного перехода и ускорить поимку агентов, следует не только широко использовать розыскную и маршрутную агентуру, но и соблюдать должный деловой контакт с органами СМЕРШ и с офицерами передовых частей Красной Армии» [255, с. 461, 467].

Аналізуючи (осінь 1943 р.) оперативну обстановку на південному напрямку у смузї наступу українських фронтів, у довідці відділу зазначалось: «...Полностью от противника освобождены Левобережная Украина, гг. Киев, Днепропетровск, Запорожье, Днепродзержинск, Кременчуг, Мелитополь. При отступлении противник оставил значительное количество агентуры и резидентур. Кроме того, продолжил заброску агентов через линию фронта... Число разоблаченной агентуры во всех фронтах (1, 2, 3 і 4-й Українських – Авт.) возросло с 302 человек в сентябре до 475 человек в октябре... Разоблаченная агентура к абсолютным цифрам всего задержанного преступного элемента (4 502 особи – Авт.) составляет 10,6 % (против 4,6 % в сентябре). 1-й Украинский фронт – 11,4 %, 2-й Украинский – 6,6 %, 3-й Украинский – 15,5 %, 4-й Украинский фронт – 6,3 %» [266, с. 646].

Підсумовуючи в іншому документі діяльність військ з охорони тилу за 1943 р., зазначалося: «Из общего количества разоблаченной разведотделениями войск по охране тыла действующей Красной Армии агентуры противника задержано: по агентурным данным – 29 %; по прочим разведанным – 15 %.; служебными нарядами – 56 %. Сравнительно с первой половиной 1943 г. общее количество задержанной и разоблаченной агентуры снизилось на 22 %, в том числе по отдельным активным фронтам». Зокрема, на 1, 3 і 4-му Українських фронтах відповідно на 33 %, 61 % і 44 % [267, с. 278]. Позитивні тенденції у протистоянні з диверсійно-підривною діяльністю спостерігались лише у

смузі 2-го Українського фронту. Причини невдач вбачалися у недоліках розшукової та фільтраційної роботи, відсутності цільової агентури, недостатньому прикритті стратегічних об'єктів тощо. Акцентуючи увагу на процентному співвідношенні затриманої і ліквідованої агентури за участю службових нарядів, наголошувалося: «со всей очевидностью подтверждается все еще неудовлетворительное состояние агентурной работы по розыску шпионов, диверсантов и террористов, заброшенных через линию фронта и оставляемых противником в тылу Красной Армии» [267, с. 278].

Важливим фактором, який впливав на результативність контррозвідувальної роботи, була недостатня фахова підготовка оперативного складу, а також кадрові проблеми. Останні були притаманні не лише розвідувальним підрозділам військ з охорони тилу, але й особливим відділам, а з часом органам СМЕРШу. Так, станом на січень 1944 р. в УКР СМЕРШ 4-го Українського фронту («обслуговував» 7 армій, 21 корпус, 68 дивізій, 28 бригад, 20 інших частин), в 144 структурних підрозділах нараховувалось 2 155 оперативників і 273 осіб технічного складу. Вищу і незакінчену вищу освіту з них у свій час отримали 296 осіб, решта – середню (1 144), незакінчену середню (659) і початкову – 4 класи (324). З перших двох категорій 75 % обіймали керівні посади. Лише 16 % оперативних працівників зуміли отримати базову спеціальну освіту. Ще 10 % закінчили військові школи, училища і академії. Середній вік контррозвідувальників становив 35 років. У 55 % стаж роботи у силових структурах складав 1-3 роки. За національністю переважали росіяни і українці (90 %), інші – євреї, білоруси, грузини, татари, башкири, казахи, туркмени та ін. 210 осіб «володіли» іноземними мовами, з них – 6 «добре», інші – «недостатньо». 47 відсотків особового складу Управління СМЕРШ у ході війни удостоїлись орденів і медалей. Відчутними були і втрати. Лише

упродовж 1943 р. вони становили 26 % особового складу від його загального числа* [356, с. 395].

У висновках про чисельний і якісний кадровий склад Управління зазначалося: «Органы СМЕРШ 4-го Украинского фронта... укомплектованы удовлетворительно... В процессе изучения личного состава установлено значительное количество оперсостава, с первых дней непрерывно находящегося на передовой, людей уставших, с физическими недостатками, раненых, в преклонном возрасте...» [267, с. 77].

Не кращою ситуація з кадровим забезпеченням контррозвідальних органів була і в управліннях решти українських фронтів. «В управлениях и отделах контрразведки 1-го и 4-го Украинских фронтов, – зазначалося в наказі (березень 1944 р.) ГУКР СМЕРШ, – следователи допрашивают арестованных неумело и нецелеустремленно, в результате чего не единичны случаи, когда преступная деятельность и организационные связи обвиняемых до конца не вскрываются... Органы контрразведки не выполняют указаний Главного управления СМЕРШ об установлении личности арестованных, давая возможность последним сообщать о себе вымышленные данные (управления и отделы СМЕРШ 3-го и 4-го Украинских фронтов). Все еще продолжают иметь место случаи, когда органы СМЕРШ направляют в судебные инстанции недостаточно расследованные дела» [267, с. 259].

Перелом у війні та кардинальна зміна військово-політичної ситуації на Східному фронті позитивно відбилися і на результативності контррозвідальної роботи. Вдалося отримати майже детальну інформації про структуру і складові частини німецьких спецслужб, їх кадровий склад, виявити центри підготовки агентурних кадрів тощо. «На Восточном фронте, – зазначалось в орієнтировці (лютий 1944 р.) УКР СМЕРШ 3-го Українського фронту, – действует специально созданный орган «Абвера»,

---

* Загалом, з червня 1941 р. до 1 березня 1944 р. військова контррозвідка втратила 3 725 чол. вбитими, 3 092 зникли безвісті, 3 520 чол. отримали поранення, всього 10 237 співробітників [118, с. 57].

условно именуемый «штаб Валли», с отделами: «Валли 1», «Валли 2» и «Валли 3». В соответствии с этим «Абвер» на фронте имеет свои периферические органы. Армейским группировкам придаются абверкоманды (разведывательные, диверсионные, контрразведывательные), армиям и армейским корпусам – абвергруппы... Команды и группы используют агентуру, подготовленную в разведывательных и диверсионных школах... Параллельно с органами «Абвера» разведывательную и подрывную деятельность ведет также служба безопасности (СД) при имперском руководителе СС Гиммлере» [267, с. 193, 195].

Розкриваючи діяльність контррозвідувальної абвергрупи, зазначалося: основне її завдання – боротьба з радянською агентурою і партизанами. «Група имеет агентурную сеть из числа перевербованных, задержанных или явившихся с повинной разведчиков, партизан и антисоветски настроенных местных жителей... Агентов – бывших разведчиков и партизан группа использует как опознавателей и для внедрения в наши разведывательные и контрразведывательные органы, партизанские отряды и штабы партизанского движения» [267, с. 199].

1944 рік став вирішальним у битві на Східному фронті. За участю семи фронтів активні бойові дії розгорнулися на території України, в Криму і в Білорусії*. У завершальну стадію перейшло і протистояння радянських та німецьких спецслужб, насамперед щодо результатів їх боротьби. 10 травня у повідомленні СМЕРШ за підписом начальника ГУКР СМЕРШ НКО СРСР комісара держбезпеки 2-го рангу В. Абакумова на адресу ДКО зазначалося: «...На освобожденной территории Крыма, за период наступательных операций (4-го Украинского фронта і окремої Приморської армії – *Авт.*), разыскано и арестовано 606 официальных сотрудников и агентов германских и румынских разведывательных,

---

* Упродовж лише червня-липня Червоною Армією було здійснено 13 стратегічних наступальних операцій. Розпочалися вони на Карельському перешийку і в Південній Карелії, продовжилися у смузі наступу 4-х українських і 3-х білоруських фронтів.

контрразведывательных и картельных органов. Из числа арестованных разоблачено: официальных сотрудников военной разведки и контрразведки – 46 человек, агентов – 172, активных карателей, предателей и пособников немцам – 388... Розыск германской и румынской агентуры... продолжается» [267, с. 403].

Запекла боротьба з диверсійно-підривною діяльністю ворога продовжувалась і в оперативному і військовому тилу 1, 2 і 3-го Українських фронтів. Весною того ж року з метою підготовки Білоруської стратегічної операції, 1-й Білоруський і 1-й Український фронти перейшли до оборони, що не лишилось поза увагою верховного німецького командування. «За последнее время, – доповідав 14 червня в Генштаб Червоної Армії В. Абакумов, – германская военная разведка усилила заброску своей агентуры в расположение действующих частей с заданиями сбора шпионских сведений о группировке наших войск, наличии укреплений и аэродромов, а также о движении к линии фронта людских пополнений, боевых припасов и продовольствия* . В мае органами СМЕРШ на фронтах арестовано 430 германских шпионов... Наибольшее их количество было заброшено на участках 1-го, 2-го и 3-го Белорусских, а также 1-го Украинского фронтов» [267, с. 510]. Від усієї знешкодженої агентури на усіх цих фронтах, 51 % прийшовся на 1-й Український. Характеризуючи оперативну обстановку, що склалася у тиловому оперативному районі станом на 20 листопада 1944 р., штаб військ з

---

* Порівняно з попередніми періодами війни кількість закинutoї (1944 р.) у радянський тил агентури помітно збільшилась. Основні диверсійно-розвідувальні зусилля були спрямовані на фронтовий ТОР. Орієнтуючи підлегли інстанції про даний факт, у наказі (№ 00184/СШ від 11 липня) начальник ГУК СМЕРШ наголошував на недоліках у роботі фронтових і тлових контррозвідувальних органів, основними з яких, на його думку, були: зниження активності діяльності оперативних підрозділів; недостатнє задіяння агентурно-освідомчої мережі; недостатня взаємодія підрозділів СМЕРШ з військовим командуванням для «установлення належного режиму в прифронтовій полосі і військових тылах»; слабке знання багатьма оперативниками «Інструкції з організації розшуку агентури противника» тощо. «В результате указанных выше недостатков, – констатував В. Абакумов, – часть перебросенной на нашу сторону агентуры... до настоящего времени еще не разыскана, а в отдельных случаях некоторым агентам даже удалось вернуться на сторону врага» [268, с. 22-23].

На підтвердження, зазначимо: за оперативними даними від загального числа десантованої у тили українських фронтів упродовж січня-серпня 1944 р. агентури, 78 агентів продовжували діяти на території 12 областей України, переважно у західній її частині [268, с. 334].

охорони тилу зазначав: «В результате стремительного наступления Красной Армии, от немецких захватчиков полностью освобождены Правобережная Украина, ее западные области, значительная часть дружеской нам Польши и отдельные районы Чехословакии... В результате оперативно-служебной деятельности войск НКВД по ОТ 1-го Украинского фронта за период с 1.1.44 по 20.11.44 г. задержано 95 058 человек. Среди них разоблачено: агентов-диверсантов – 10, агентов-разведчиков – 29, агентов-контрразведчиков – 466, террористов – 13, изменников и предателей – 976, полицейских и карателей – 543, дезертиров – 4 356, мародеров – 317, бандитов – 1 944, уклонившихся от службы в КА – 7 218, ставленников и пособников врага – 635, прочего преступного элемента – 2 293...» [267, с. 514, 516].

У свою чергу підсумовуючи службову та оперативно-бойову діяльність військ з охорони тилу 2-го Українського фронту, начальник військ генерал-майор А. Кузнецов інформував: «За 1944 г. задержано и разоблачено агентуры врага всех категорий, членов фашистских организаций, изменников и предателей, полицейских и карателей, ставленников и пособников врага – 4 112 человек» [15, арк. 18]. Рахувались серед них і дві диверсійно-розвідувальні групи у складі 53 і 34 осіб. Одну із них, під назвою «Загін 502 батальйона «Фріденталь», було сформовано на базі особового складу дивізії СС «Мертва голова». Підпорядковувалась вона штурмбанфюреру СС Отто Скорцені [331, с. 515-516].

Агентурно-оперативну роботу у межах наступу 2-го Українського фронту продовжувала і військова контррозвідка. Особливо помітними її результати були в армійських і фронтових збірно-пересильних пунктах військовополонених. Серед захоплених у полон до листопада 1944 р. органи СМЕРШ виявили 305 агентів німецьких, угорських і румунських спецслужб, їх офіційних співробітників, а також карателів. У числі останніх знаходились і чотири офіцери СС, що маскувались під личиною

«катастрофной команды». «Будучи избличены показаниями арестованного нами гражданского губернатора «Транснистрии» Алексиану, – інформував начальник УКР СМЕРШ фронту генерал-лейтенант М. А. Корольов, – вынуждены были признать, что они состояли на службе в «Зондеркоманде Р», которой командовал бригаденфюрер Гофмаер. Последний покончил жизнь самоубийством в лагере» [268, с. 502-504].

Достаточно успешно упродовж останнього року війни на українських теренах діяли і війська з охорони оперативного і військового тилу 3-го Українського фронту. У постанові Військової ради (липень 1944 р.) зазначалося: «В целях координации деятельности по борьбе с авиадесантами, парашютистами противника, бандпроявлениями, грабежом, дезертирством и наведения государственного порядка в тылу фронта, в период проведенной операций по очистке тыла, считать старшим оперативным начальником для всех органов НКВД, НКГБ, пограничных и внутренних войск, дислоцируемых в пределах фронта, – начальника войск НКВД по охране тыла фронта, которому предоставит право привлечения этих органов и войск, а также истребительные отряды и совпартактив для действий в период проведения операций...» * Начальнику войск НКВД по охране тыла фронта до 15.7.1944 г. организовать и провести повсеместную операцию по тщательной очистке и наведению строгого государственного порядка в запретной зоне...» [268, с. 8]. За даними завізувавшого (січень 1945 р.) доповідну у союзний Наркомат внутрішніх справ генерал-майора Павлова, на рахунку розвідвідділень і службових нарядів військ з охорони тилу фронту було понад 8 тис. ліквідованих та затриманих агентів, а також поліцейських, карателів та терористів. «В результате проведенных

---

* Взаємовідносини між військами з охорони тилу фронтів і внутрішніми військами НКВС регламентувала спеціальна інструкція НКВС СРСР. Її поява (1943 р.) була покликана ускладненнями у стосунках між їх керівництвом. І хоча завдання обох структур багато у чому співпадали, (різнилились лише територія службово-бойової діяльності, відповідно ТОВ і прифронтові райони), однак відомчі амбіції незрідка брали верх над здоровим глуздом. Інструкція ж, по суті, підпорядкувала внутрішні війська командуванню військ по ОТ [329, с. 258].

операцій и в процесі несення служби військами по ОТ фронту, – наголошував начальник військ, – задержано також 9 361 солдат и офіцер противника» [15, арк. 78].

Практично тоді ж звітувало і фронтове Управління контррозвідки. «В наши руки, – доповідав його начальник генерал-лейтенант П.І. Івашутін, – попали списки агентури, заброшенной в наш тыл; агентури, сведенной в резидентуры и оставленной в г. Кишиневе и районах; список и адреса радиостанций, оставленных в районе Одессы и Николаевской области; альбом с фотокарточками разоблаченной румынами советской агентуры и документы по разоблачению английской агентуры. Обнаружены также 64 личных дел румынской агентуры, директивы, указания, переписка по работе с агентами и т.д.» Опираючись на отримані дані, контррозвідники піддали арешту понад 50 агентів, з них 7 резидентів, 6 терористів, 4 радисти, решта – агенти-розвідники. «Захваченные документы..., – зазначав підсумовуючи начальник УКР, – находятся в стадии обработки, по окончании которой будут приняты меры к изъятию числящейся в них остальной агентуры по месту их нахождения» [268, с. 437, 439, 442].

В останній рік війни боротьба з ворожими агентами і диверсантами за участю сил з охорони тилу і органів СМЕРШ набула якісно нового характеру. Контррозвідувальними органами розшук агентури став будуватись на основі детального аналізу оперативної інформації, допиту затриманих агентів, інших джерел. Вивчались не лише задуми німецьких спецслужб, їх приналежність, але й канали, пункти та шляхи проникнення й переховування агентів, використовувані хитрощі та ін. Досліджувались і їх завдання, які порівняно з попередніми періодами зазнали суттєвих змін, зокрема у частині виявлення оперативно-стратегічних намірів радянського командування та намагань здійснення масових диверсійних актів. Ставилися агентам і завдання щодо вивчення досвіду агентурно-

оперативної роботи радянських спецслужб, зокрема особливостей секретного літерування документів.

На противагу тактиці противника, який переважно проводив паралельну розвідку ТОР і глибокого радянського тилу, підрозділи СМЕРШ агентурно-розшукову роботу намагались організувати та проводити починаючи вже з переднього краю оборони, у військових дивізійних, корпусних і армійських тилах. Ретельно виявлялись місця проникнення агентури, які негайно покривались сіткою неперервно діючих засідок та секретів. Посилилось і спостереження за повітряним простором.

Активна агентурно-розшукова робота продовжувалася і в оперативному тиловому районі. За участю підрозділів військ з охорони тилу, крім передбачуваних службових нарядів, постійно діяла спеціальна загороджувальна лінія, яка включала пости, патрулі та рухомі пошукові групи. Посилився контроль і за режимом регулювання дорожнього руху. На заміну дорожньо-комендантській службі від частин Червоної Армії, цю функцію було покладено на внутрішні війська. Дотримання швидкісного режиму, упорядкування руху на дорогах і щойно прокладених колонних шляхах відслідковували пости регулювання та КПП. На останніх проводилась і ретельна перевірка документів.

Зважаючи, що німецька агентура маскуватись намагалась навіть під високі армійські чини та цивільних посадовців, було запроваджено спеціальні перепустки – «Без пред'явлення документа для перевірки». В залежності від займаної посади її власника, документ з гербовою печаткою візували старший оперативний начальник військ з охорони тилу на даній території ТОР, або ж начальник фронтового Управління. Перепустки були певного кольору та мали спеціальні знаки. Дійсні вони були лише у межах прифронтової смуги конкретної армії (фронту). У якості умовних позначень, зазвичай, використовували зображення звірів, птахів, геометричні фігури тощо. Колір перепусток та відповідні зображення на них періодично змінювались [329, с. 298-299].

Загалом, упродовж 1941-1945рр. безпосередньо у військах діючої Червоної Армії, її тилових підрозділах, органах та установах число виявлених та знешкоджених «довірених осіб» ворога сягнуло біля 3,5 тис. осіб. Проникнути вони намагались практично у всі види і роди військ: штаби, інші управлінські структури, а також авіаційні, танкові та технічні частини і з'єднання. Поставлені перед ними завдання різнилися лише характером, обсягом та спрямованістю диверсійно-розвідувальних дій. Яку непоправну шкоду міг нанести лише один агент, свідчать події у 1-му гвардійському авіаційному корпусі, коли кілька літаків далекої дії після злету впали на землю. Виявилось, що до бойового завдання їх готував один і той же технік, який у двигуні замість металевого кріплення ставив дерев'яне [356, с. 396].

Водночас, порівняно з 1941-1943 рр. головними відмінними особливостями роботи агентурно-диверсійної мережі противника у другій половині 1944 р. і пізніше стала хаотичність у діях та багатовекторність управління диверсійно-розвідувальною діяльністю, особливо у воєнному напрямку. Не дивлячись на велику чисельність, впала і результативність розвідувально-підривних зусиль німецьких спецслужб. За далеко не повними даними у 1941 р. органам військової контррозвідки вдалося знешкодити 4 тис. ворожих агентів, у 1942 р. – 7, у 1943 р. – понад 20 тис., а у 1944-1945 рр. – більш ніж 30 тисяч [356, с. 427]. У свою чергу у довідці (станом на січень 1945 р.) про організацію та результати службово-оперативної діяльності військ з охорони тилу усіх фронтів, зазначалося: «...За время войны войсками НКВД арестовано: шпионской агентуры противника 12 546 человек, ставленников и пособников врага 35 222 человек, ликвидировано банд 870, убито бандитов при боевых столкновениях и арестовано – 16 400 чел. Кроме того, органами контррозведки СМЕРШ Наркомата обороны на фронтах за это время (з квітня 1943 р. – *Авт.*) арестовано шпионов 21 975 чел., диверсантов 1 454 чел.» [25, арк. 250].

З урахуванням знешкодженої агентури територіальними і транспортними органами внутрішніх справ і державної безпеки, партизанською контррозвідкою і ВМФ та ВБ, загальна її чисельність у роки війни, за найменшими підрахунками, сягала понад 90 тисяч. Левова їх частка діяла в ОТР і тилових районах на території України. Вирішальний раунд у протистоянні на «таємному» фронті залишився за радянськими охоронними силами. «Більшовики, – жалівся Гітлер, – сильніші за нас в одному: в області шпигунства» [344, с.122].

Висновки до розділу

1. Функції, структура, завдання та напрямки розвідувальної і контррозвідувальної діяльності радянських охоронних сил у ході війни не раз вимушено піддавалися трансформуванню. Крім об'єктивних причин, до цього спонукали і допущені у передвоєнний період помилки щодо забезпечення тилу в умовах можливої війни. Відсутність належної нормативно-правової бази призвела до розпорошеності можливостей та зусиль державних силових структур, завдання яких полягало в організації та проведення відсічі противнику у його намаганнях підривної роботи у діючій Червоній Армії та глибокому радянському тилу. До повноцінного протистояння з німецькими спецслужбами у 1941-1942 рр. вони виявились не готові.

2. Стратегічна мета, спрямованість та результативність діяльності радянських охоронних сил змінювались з урахуванням воєнно-політичної ситуації на фронтах. Кожному періоду війни відповідали притаманні йому контррозвідувальна стратегія і тактика, які у свою чергу обумовлювались оперативною обстановкою та вирішуваними охоронними проблемами.

3. Зміна ходу війни радикальним чином вплинула як на загальну ситуацію на фронтах, так і службово-бойову (оперативно-бойову) та контррозвідувальну стратегію і тактику військ з охорони тилу, органів СМЕРШ, винищувальних батальйонів. Від виключно оборони, поступово

їх діяльність стала набувати оборонно-наступального, а у завершальному періоді збройного протистояння, наступально-агресивного характеру.

4. За участю охоронних сил в оперативному і військовому тилу діючої Червоної Армії упродовж 1941-1944 рр. було знешкоджено 70-75 % усіх видів ворожої агентури. Біля 40 % від її загального числа вдалося знешкодити на території України.

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено актуальне **наукове завдання**, яке полягало у вивченні та узагальненні досвіду супротивних сторін з організації охорони оперативного і військового тилу упродовж 1941–1944 рр., визначено стратегічні і тактичні особливості, зміст, спрямованість та результативність діяльності обох охоронних систем з метою забезпечення тилу військ Вермахту і Червоної Армії на українських теренах.

Зважаючи на отримані результати автор дійшов наступних висновків:

1. Під охороною ОВТ слід розуміти комплекс заходів спрямованих на забезпечення діючої армії, стратегічних, інших важливих оборонних об'єктів у смузі фронтового тилового району. Дослідження та аналіз становлення й діяльності збройних і спеціальних сил, що залучались до охоронних функцій від найдавніших часів і до середини ХХ ст., дав можливість виявити умови, у яких вони формувалися, характер їх дій, важливість цього структурного елементу військової організації у ході війни. Важливим є і той факт, що у будь-яку історичну епоху до охорони тилу, (в залежності від ситуації на ТВД), залучались різні охоронні сили та засоби, на які покладалось виконання специфічних завдань.

2. **Аналіз** літератури та джерельної бази засвідчив: у вітчизняній та зарубіжній історіографії досліджувана тема не була предметом окремого наукового пошуку та залишається практично не вивченою. Виявлена і опрацьована джерельна база є різноманітною, а головне достатньою для досягнення поставленої мети та всестороннього вирішення поставлених наукових завдань.

3. **Доведено**, до початку ХХ ст. у світовій военній науці не вбачалося потреби у системній організації охорони тилу, насамперед за відсутності реальної загрози з боку супротивних сторін з дезорганізації тилових

районів. Увага тогочасних спецслужб зосереджувалась винятково на боротьбі з ворожою агентурою. Характерні ознаки масштабної підривної роботи, зокрема в ОВТ, вперше проявились під час світової війни 1914–1918 рр. Тоді ж виникла і нагальна потреба у запровадженні відповідної охоронної системи, визначенні сил та засобів боротьби, відмінностей охорони тилу діючої армії в умовах наступу та оборони.

4. Репресії в СРСР кінця 30-х рр. XX ст. негативно вплинули на політичне та суспільно-економічне життя країни. Зазнали ревізії воєнна наука, тогочасна воєнна доктрина та погляди на воєнне мистецтво. Результатом стало погіршення боєготовності та боєздатності Збройних сил. У разі війни бойові дії передбачалось вести тільки на ворожій території, непотрібними виявилися і напрацювання щодо охорони та оборони тилу. Допущені прорахунки та помилки відчулися під час радянсько-фінської війни. Однак набутий ціною значних людських жертв та матеріальних втрат службово-бойовий досвід, належним чином використано не було. Завдання силових структур і їх військових формувань визначалося не на основі наукового аналізу та прогнозування воєнно-політичної ситуації, довгострокового планування їх дій, а лише як реакція на можливе загострення міжнародної обстановки.

На відміну від радянської сторони, готуючись до захоплення «життєвого простору» на Сході, політичне керівництво Третього райху за участю військових і карально-охоронних структур заздалегідь розробило детальний план убезпечення тилу Вермахту та «упокоренню» окупованої території, що слугувало однією з важливих складових успіху німецьких військ у 1941–1942 рр.

5. Співпадаючи в окремих деталях, принципова відмінність німецької і радянської охоронних систем з убезпечення оперативного і військового тилу полягала у стратегічній меті ворогуючих сторін та витікаючих з неї завдань; змісті їх нормативно-правової бази, кількості та

чисельності військових і спеціальних формувань, функціонуванні та спрямуванні їх зусиль, формах, методах боротьби і тактиці дій.

6. **Вивчення** історіографії і опрацьованої джерельної бази дало змогу систематизувати, удосконалити та ввести до наукового обігу авторські формулювання низки термінів та понять. Серед них – «охорона оперативного і військового тилу»; «система охорони оперативного і військового тилу»; «охоронні сили»; «глибина охорони оперативного і військового тилу»; «складові системи охорони тилу».

7. **За часом появи** окупаційні нормативно-правові акти з убезпечення тилу військ Вермахту в умовах війни поділяються на дві групи:

- відповідно до плану «Барбаросса» підготовлені заздалегідь;
- ухвалені у ході війни.

Суб'єктами права законодавчої ініціативи виступали: Верховне командування Вермахту (ОКВ); Головне управління імперської безпеки (РСХА) і його органи; генеральний штаб сухопутних військ Вермахту (ОКХ); командування груп армій «Південь»; командування з'єднань фронтових і тилових військ; керівництво цивільної окупаційної влади тощо.

У руслі зовнішньої політики Третього райху стратегічною метою та основним завданням окупаційної політики було «умиротворення» захопленої території шляхом здійснення надзорських військових та репресивно-злякувальних заходів.

8. Охорона оперативного тилового району військ Вермахту групи армій «Південь» покладалась на: охоронні дивізії; частини і підрозділи військ СС, органи нацистських спецслужб; колаборантські формування; з'єднання і частини союзницьких військ, а розвідувально-контррозвідувальні функції – на фронтові підрозділи Абверу, відділи 1Ц штабів з'єднань, територіальні органи поліції безпеки і СД, групи Таємної польової поліції.

Кожному охоронно-каральному суб'єкту були притаманні загальні й специфічні форми, способи, тактичні прийоми та методи дій. Спільними для них виступали стратегічні завдання та характер вживаних кроків.

9. Спрямованість зусиль з «умиротворення» окупованих районів України німецькими і союзницькими охоронними силами включала: знищення частин і підрозділів Червоної Армії, потрапивших в оточення; боротьбу з рухом Опору та радянськими спецслужбами; проведення «чисток» серед «неповноцінних» націй і народностей; зміцнення окупаційного режиму; сприяння культурно-економічному пограбуванню. У всіх випадках задіювався широкий спектр військових та репресивно-каральних заходів, в основу яких покладались наджорстокі методи і засоби, крайні прояви расизму, агресивна теорія завоювання «життєвого простору» на Сході.

10. Система охорони ОТР Вермахту на українських теренах передбачала формування трьох військово-окупаційних зон: «бойової» – лінія фронту і прифронтна смуга; армійського тилового району; ОТР групи армій «Південь». З урахуванням військово-політичної ситуації на ТВД, загальна глибина ОТР у ході війни сягала 350-500 км. У межах кожної із них діяли угруповання військових та спеціальних сил СС. Окремою охоронною окупаційною зоною з цивільним управлінням, виступав райхскомісаріат «Україна» з підпорядкованими йому збройними формуваннями та територіальними органами безпеки.

11. В 1941–1944 рр. стратегічне завдання і тактика німецьких збройних формувань та спецслужб з забезпечення тилу військ Вермахту в ОТР групи армій «Південь» змінювались в залежності від становища на фронтах та оперативної ситуації на окупованій території. За характером, тактикою дій, організацією управління, використанням прийомів і методів боротьби, залученням особового складу, бойової техніки та спеціальних засобів охоронно-каральні заходи розподілялись на п'ять видів: військові; військово-каральні; каральні; агентурно-оперативні; пропагандистські.

Перші два були основними, решта – допоміжними. У 1941 р. переважав військовий; у 1942 р. – комбінований – військово-каральний; упродовж 1943–1944 рр., порівняно з попередніми періодами, до них, у значно більших масштабах, долучились агентурний й пропагандистський.

Загальна чисельність німецьких і союзницьких охоронних сил у ході війни сягала від 150 до 500 тис. особового складу. У різні періоди їх стратегічне завдання змінювалось: від забезпечення ОТР з метою переможного закінчення «бліцкригу» – до захисту фронтових військ Вермахту від остаточного розгрому у Другій світовій війні.

12. Формування правової бази діяльності радянських охоронних сил з захисту тилу країни розпочалося лише в умовах війни. Ініціаторами її впровадження виступали вищі партійні і радянські законодавчі органи, наркомати внутрішніх справ, державної безпеки та оборони, військові ради фронтів, управлінські центри збройними і спеціальними формуваннями з охорони ОВТ. З суб'єктивних і об'єктивних причин у подальшому процес напрацювання нормативно-правової бази функціонування системи з забезпечення тилу діючої армії проходив складно, у багатьох випадках шляхом проб, помилок та ціною чималих втрат.

13. Охоронні сили ОВТ діючої Червоної Армії включали: війська з охорони тилу; загороджувальні загони (до липня 1942 р.); винищувальні батальйони; ОВ НКВС (з квітня 1943 р. органи контррозвідки СМЕРШ НКО). Їх структура та організаційна побудова визначались воєнно-політичною обстановкою, якістю нормативно-правової бази, наявністю командних і спеціальних кадрів, рівнем їх службово-бойового і агентурно-оперативного досвіду, станом тактико-спеціальної підготовки особового складу. Покладені на них функції (правоохоронна, попереджувальна, розвідувально-контррозвідувальна), визначали характер та діапазон завдань – від бойових, службово-бойових, оперативно-бойових, до агентурно-оперативних та охоронних. Кожне з них диктувало відповідні форми і методи (службово-військові; оперативно-військові тощо); тактичні

дії (пошук у блокованому (неблокованому) районі, пошук за напрямками (об'єктами, вибірковий пошук); способи (блокування, облава, пошук, переслідування); військові та спеціальні операції. Тактичні прийоми передбачали: виставлення заслонів, засідок, секретів, дозорів, КПП, постів спостереження тощо; висилання оперативно-військових, розвідувально-пошукових, пошукових, патрульних загонів і груп, а також загонів переслідування. Специфічні прийоми і методи роботи використовували органи військової контррозвідки. Зазначена діяльність проходила у надзвичайно складних умовах, потребувала величезного напруження фізичних і моральних сил, службово-бойового досвіду та навичок агентурно-оперативної роботи.

14. Система охорони оперативного і військового тилу діючої Червоної Армії у ході війни обумовлювалась оперативною обстановкою на ТВД, характером службово-бойової діяльності охоронних сил, їх структурою, чисельністю, рівнем тактико-спеціальної підготовки та станом озброєння. Складовими елементами ТОР виступали три (з часом дві) охоронні смуги із загальною глибиною 100-110 км.

15. **Основні напрямки** діяльності радянських охоронних сил на території України характеризуються виконанням: у 1941–1942 рр. – бойових і службово-бойових; 1943–1944 рр. – службово-бойових, оперативно-бойових, агентурно-розвідувальних та контррозвідувальних завдань. З урахуванням загальної чисельності ліквідованих у зазначених хронологічних рамках ДРГ і агентури противника на Східному фронті, результативність діяльності військ з охорони тилу, ВБ та військової контррозвідки у смузі Південно-Західного, Південного та Українських фронтів, становила: червень-листопад 1941 р. – 5-10 %; грудень 1941 р. – липень 1942 р. – 15-25 %; друга половина 1943 р. – 1944 р. – 35-45%. У ході війни зазнала трансформації правоохоронна, розвідувальна та контррозвідувальна стратегія радянських охоронних сил. У 1941–1942 рр.

вона мала переважно оборонний характер, упродовж 1943 р. – оборонно-наступальний, у 1944 р. і пізніше – наступальний, агресивний.

За авторськими підрахунками у 1941–1944 рр. на Східному фронті за участю збройних формувань та спецслужб з охорони ОВТ діючої Червоної Армії було ліквідовано 70–75% усіх видів ворожої агентури, близько 35% її вдалося виявити та знешкодити на території України.

Науковий підхід до напрацювання рекомендацій з забезпечення в умовах війни охорони тилу загалом, оперативного і військового тилу зокрема потребує створення цілісної державної концепції. Її основою має стати історичний досвід проведення відповідних охоронних заходів, які, у свою чергу, здатні послугувати важливою складовою боєготовності та боєздатності Збройних Сил країни. Останнє проглядається і через призму науково-історичного пізнання діяльності з організації безпеки ОВТ Вермахту і Червоної Армії на території України у 1941–1944 рр.

Зважаючи на це та з метою удосконалення законодавства України щодо залучення сил та засобів з посилення територіальної оборони, пропонується:

1) частину четверту статті 18 Закону України від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII "Про оборону" (із змінами, внесеними згідно із Законами України від 25.12.2008 р. № 803-VI, від 02.10.2012 р. № 5404-VI, від 09.04.2014 р. № 1194-VII, від 23.12.2015 р. № 901-VIII) викласти у такій редакції: "До виконання завдань територіальної оборони в межах їх повноважень залучаються Збройні Сили України, Національна гвардія України, інші військові формування, утворені відповідно до законів України, Державна прикордонна служба, Національна поліція України, підрозділи Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та відповідні правоохоронні органи";

2) частину першу статті 2 Закону України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV "Про Державну прикордонну службу України" (із змінами,

внесеними згідно із Законами України від 05.11.2009 р. № 81710-VI, від 15.04.2014 р. № 1207-VII, від 05.06.2014 р. № 1313-VII) доповнити новим абзацом у такій редакції: "участь у боротьбі з диверсійно-розвідувальними силами, іншими озброєними формуваннями противника та незаконно утвореними антидержавними озброєними формуваннями"; "участь у виконанні завдань територіальної оборони."

Відповідно до історичного досвіду та вимог сьогодення ухвалення вказаних змін дасть можливість оптимізувати та посилити залучені до виконання завдань територіальної оборони країни збройні формування.

В узагальненому вигляді організація охорони ОВТ в умовах війни і воєнних конфліктів видається можливою шляхом вирішення наступних завдань: на основі набутої історико-військової спадщини, спираючись на сучасні політичні, соціально-економічні і військові реалії, створити цілісну державну систему охорони тилу; досягти оптимальної її інтеграції у світлі вимог нової редакції Воєнної доктрини України, затвердженої рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України) Ф. 3 Департамент з питань режиму та службової діяльності МВС : 1940 – 2009 рр., оп. 1. Спр. 11. Переписка о нарушении Государственной границы. 1941 год. 7.01.1941 – 06.1941., 155 арк.
2. ГДА МВС України Ф. 3 Департамент з питань режиму та службової діяльності МВС : 1940 – 2009 рр., оп. 1, Спр. 14. Переписка о выселении немцев и румын за пределы СССР : 3.01.1941 – 08.1941., 301 арк.
3. ГДА МВС України Ф. 4 Департамент персоналу, організації освітньої та наукової діяльності НКВС (МВС) України : 1940 – 2009 рр. оп. 1. Спр. 106. Справки о структуре и штатах НКВД УССР на 1944 год, 147 арк.
4. ГДА МВС України Ф. 42 Колекція протоколів трійок і особливих нарад ГПУ УССР : 1930 – 1936 рр. оп. 1. Спр. 36. Протокол № 47/921 Особого Совещания при Коллегии ГПУ УССР от 25.02.1933 гг., 305 арк.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України) Ф. 2 Спр. 141, 211 арк.
6. ГДА СБ України Ф. 5 Кримінальні справи на не реабілітованих осіб : 1919 – 1991 рр. Спр. 55663. Копія АКС на Оскара Валлізера, Фріца Беккенгофа та інших. Т. 21 : 1945 – 1946 рр., 356 арк.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) Ф. КМФ 8 Колекція мікрофотодокументов німецько-фашистських административных учреждений, армейских групп и их тыловых охранных подразделений, действовавших на оккупированных восточных территориях. 1939 – 1945 гг., оп. 2. Д. 153. Журнал боевых действий войск ОТР группы армий “Юг” 1941–1943 гг., 268 л.
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України) Ф. 6 Кримінальні справи на не реабілітованих осіб : 1919 – 1991 рр. Спр. 67280-ФП, Закомерна Євгенія Євменівна 1943 – 1990 рр., 51 арк.
9. ГДА СБ України Ф. 9 Нормативно розпорядчі документи ЧК – КДБ : 1921 – 1991 рр. Спр. 41. Вказівки КДБ СРСР за 1981 – 1985 рр., 268 арк.
10. ГДА СБ України Ф. 9 Нормативно-розпорядчі документи ЧК – КДБ : 1921 – 1991 рр. Д. 50. Сборник приказов МГБ СССР за 1949 год, 184 л.
11. ГДА СБ України Ф. 9 Нормативно-розпорядчі документи ЧК – КДБ : 1921 – 1991 рр., Д. 52. Сборник приказов МГБ СССР за 1951 год, 200 л.
12. ГДА СБ України Ф. 9 Нормативно-розпорядчі документи ЧК – КДБ : 1921 – 1991 рр. Д. 68. Сборник приказов МГБ СССР за 1982 год, 481 л.

13. ГДА СБ України Ф. 60 Особові та робочі справи співробітників радянських спецслужб. 1922 – 1945 рр., Спр. 8351. Довідки, донесення, накази за 1941 – 1945 рр. ч. 1, 298 арк.

14. Российский Государственный военный архив (РГВА) Ф. 32880 Докладные о боевой и оперативно-служебной деятельности войск НКВД по охране тыла действующей Красной Армии. 1943–1945 гг., оп. 1. Д. 161. Справки о боевой и оперативно-служебной деятельности войск НКВД по охране тыла 1-го Украинского фронта. 1943 – 1945 гг., 460 л.

15. РГВА Ф. 32880 Докладные о боевой и оперативно-служебной деятельности войск НКВД по охране тыла действующей Красной Армии. 1943 – 1945 гг., оп. 5, Д. 402. Доклады о служебно-боевой и оперативно-боевой деятельности войск НКВД по охране тыла 2-го и 3-го Украинских фронтов. 1943–1945 гг., 388 л.

16. ЦДАВО України Ф. КМФ 8 Коллекция микрофотодокументов немецко-фашистских административных учреждений, армейских групп и их тыловых охранных подразделений, действовавших на оккупированных восточных территориях. 1939 – 1945 гг., оп. 2. Д. 157. Донесения групп ГФП о боевых действиях на территории Украины. 1941–1944 гг., 268 л.

17. Российский Государственный военный архив (РГВА) Ф. 32880 Докладные о боевой и оперативно-служебной деятельности войск НКВД по охране тыла действующей Красной Армии. 1943–1945 гг., оп. 5. Д. 594. Докладные записки, информация, указания ГУВОТ. 1944 – 1945 гг., 328 л.

18. РГВА Ф. 32880 Докладные о боевой и оперативно-служебной деятельности войск НКВД по охране тыла действующей Красной Армии. 1943–1945 гг., оп. 5. Д. 606. Распоряжения, указания, приказы ГУВОТ по вопросам служебно-боевой деятельности. 1943 – 1945 гг., 402 л.

19. РГВА Ф. 32904 Указания, распоряжения, приказы об организации охраны тыла действующей Красной Армии. 1941–1945 гг., оп. 3. Д. 3. Директивы, распоряжения Ставки Верховного Главнокомандования по вопросам охраны тыла действующей Красной Армии. 1943 – 1945 гг., 268 л.

20. РГВА Ф. 32925 Докладные, обзрения, информация штабов войск по охране тыла действующей Красной Армии, 1943 – 1945 гг., оп. 1. Д. 64. Докладные о деятельности частей пограничных войск по охране тыла, 1942–1944 гг., 268 л.

21. РГВА Ф. 32925 Докладные, обзрения, информация штабов войск по охране тыла действующей Красной Армии, 1943 – 1945 гг., оп. 1. Д. 524. Указания, распоряжения, приказы НКВД СССР по вопросам служебно-боевой деятельности войск по охране тыла. 1944 – 1945 гг., 402 л.

22. РГВА Ф. 32925 Докладные, обзрения, информация штабов войск по охране тыла действующей Красной Армии, 1943 – 1945 гг., оп. 1. Д. 415. Материалы об оперативно-служебной деятельности войск по охране тыла Украинских фронтов. 1944 – 1945 гг., 382 л.

23. Центральный архив Министерства обороны РФ (ЦА МО РФ) Ф. 181 Материалы участия войск НКВД в боях на южном направлении.

1941–1942 гг. оп. 16113. Д. 1. Документы и материалы 181-й дивизии войск НКВД, 1941–1942 гг., 274 л.

24. ЦА МО РФ Ф. 202 Докладные, распоряжения, приказы командования войск по охране тыла Сталинградского фронта. 1942–1943 гг., оп. 36. Д. 8. Материалы Управления охраны тыла фронта, 1942–1943 гг., 440 л.

25. ЦА ПВ РФ Ф. 14 Документы и материалы войск по охране тыла фронтов, оп. 4. Д. 512. Справки, донесения, приказы о состоянии и результатах служебно-боевой деятельности по охране тыла фронтов, 1944–1945 гг., 398 л.

26. ЦА ПВ РФ Ф. 14 Документы и материалы войск по охране тыла фронтов, оп. 4. Д. 513. Приказы, донесения справки о состоянии охраны тыла Украинских фронтов. 1943–1944 гг., 452 л.

27. ЦДАВО України Ф. КМФ 8 Колекція мікрофотодокументів німецько-фашистських административних установ, армійських груп і їх тылових охранных подразделений, действовавших на оккупированных восточных территориях. 1939 – 1945 гг., оп. 2. Д. 679. Приложение к журналу боевых действий. Приказы, распоряжения. 1942–1944 гг., 358 л.

28. ЦДАВО України Ф. 3676 Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга окупованих східних областей. Берлін-Київ. 1940–1945 гг., оп. 4. Спр. 307. Повідомлення німецько-фашистської поліції безпеки і СД про становище в окупованих східних областях, про арешти радянських і партійних працівників, 1942 – 1943 рр., 136 арк.

29. ЦДАВО України Ф. 3676 Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга окупованих східних областей. Берлін-Київ. 1940 – 1945 гг., оп. 4. Спр. 317. Доповідь головного керівника поліції СС Міністерству внутрішніх справ рейху про партизанський рух на окупованій території. 1942 – 1943 рр., 146 арк.

30. ЦДАВО України Ф. 4620 Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни. 1941 – 1945 рр., оп. 2. Спр. 26. Інформація, довідки, вказівки щодо озброєння і штатної структури винищувальних батальйонів. 1941 р., 41 арк.

31. ЦДАВО України Ф. 4620 Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни. 1941 – 1945 рр., оп. 2. Спр. 23. Документи і матеріали з питань партизанського руху і винищувальних батальйонів. 1941 – 1942 рр., 152 арк.

32. ЦДАВО України Ф. 4620 Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни. 1941 – 1945 рр., оп. 2. Спр. 27. Доповідні, розпорядження та вказівки у справах винищувальних батальйонів. 1941 р., 170 арк.

33. ЦДАВО України Ф. КМФ 8 Колекція мікрофотодокументів німецько-фашистських административних установ, армійських груп і їх тылових охранных подразделений, действовавших на оккупированных восточных территориях. 1939 – 1945 гг., оп. 1. Д. 62. Доклады

рейхскомиссара Украины о партизанском движении в генеральном округе Житомир. Август 1942 г. – январь 1945 г., 45 л.

34. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 1. Д. 85. Указания, записки и переписка с рейхскомиссаром восточных областей и командованием немецкой сухопутной армии о вербовке рабочих на Востоке и обращении с ними соответственно их расовой принадлежности. 1943 – 1944 гг., 22 л.

35. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 1. Д. 182. Директивы Розенберга и Даргеля рейхскомиссару Украины Коху. Совещание у последнего, газетные статьи и другие материалы о политике немцев на Украине, видах Германии на Украину; статья В. Кравцова в газете "Голос" о встрече генерала Власова с Герингом; записка фон Сакена о моральном состоянии украинского народа в течении военной зимы 1942/1943 гг. 1942 – 1943 гг., 161 л.

36. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 374. Приложения к журналу боевых действий № 11; приказы коменданта района. Сентябрь 1942., 287 л.

37. ЦДАВО України Ф. КМФ 8 Коллекция микрофото документов немецко-фашистских административных учреждений, армейских групп и их тыловых охранных подразделений, действовавших на оккупированных восточных территориях. 1939 – 1945 гг., оп. 2. Д. 457. Приказы Главного командования немецкой сухопутной армии о перевооружении тыловых охранных частей трофейным оружием; донесения оперативного отдела начальника района о борьбе с партизанами, о действиях истребительных команд из лыжников. Сентябрь 1941 – май 1942 гг., 156 л.

38. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 64. Приказы по железнодорожным саперным частям 6-ой немецкой армии с определением служебных обязанностей железнодорожных инженерных войск, дислоцированных на Украине. 1941 – 1942 гг., 225 л.

39. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 92. Отчет о партизанском движении в России. Трофейные партизанские документы, в том числе схемы организационного построения партизанских частей. Красная книга; "25-летие Великой социалистической революции", автор Эрстел Телл, издание ЦК организации революционеров – большевиков". 1942 – 1944 гг., 368 л.

40. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 135. Распоряжения командующего немецкими войсками на Юге об организации Службы безопасности и территориальном размещении на Украине тыловых охранных частей; об основном направлении в проведении политики "умиротворения" на Украине. Январь 1941 г. – январь 1942 г., 117 л.

41. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 149. Отчеты разведотдела и карты продвижения немецких, итальянских и венгерских войск на Украине. Ежемесячные отчеты начальника тылового района о положении на оккупированных территориях Украины. Доклад о боевых действиях 444 охранной дивизии по борьбе с партизанами в районе Никополя в октябре 1941 г. Доклад об обеспечении войск зимой 1941/42 гг. Сентябрь – декабрь 1941 г., 265 л.

42. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 152. Приложение к журналу боевых действий № 1: доклады и донесения о боевых действиях 213 и 444 охранных немецких дивизий по борьбе с партизанами в районе Знаменка – Кировоград – Запорожье – Николаполь; Схема дислокации немецких тыловых охранных частей на Украине по состоянию на 24 октября 1941 г.; Переписка с полицейским управлением Юга в Киеве о размещении и использовании полицейских частей. Октябрь 1941 г., 166 л.

43. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 158, 12 л.

44. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 166. Приложение к журналу боевых действий группы: боевое расписание; донесения командования охранной дивизии и комендату об операциях против партизан, о береговой защите, охране дорог; данные за октябрь – декабрь 1941 г. О количестве местного населения, подвергшегося проверке и репрессиям в районе Николаполя, Знаменка, Городище – Смела – Мошны, Чернигов, Лубны, Днепропетровск, Павлоград, Новомосковск. Январь – май 1942 г., 138 л.

45. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 170. Приложение к отчету о деятельности группы: боевое расписание, донесения тыловых охранных частей об операциях против партизан, о береговой защите, охране дорог. Перечень тыловых охранных частей и списки офицерского состава их. Январь – май 1942 г., 227 л.

46. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 350. Приложение к журналу боевых действий: приказы и распоряжения командующего подчиненным подразделениям за период с 1 января по 28 февраля 1943 г., 188 л.

47. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 359. Приложение к журналу боевых действий: приказы и распоряжения командующего подчиненным частям, разборы операций последних и др. Ч. 2, 224 л.

48. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 456. Общевоинские приказы и распоряжения, относящиеся к охранним немецким частям. Июль 1941 – ноябрь 1942 гг., 153 л.

49. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 458. Приложения к журналу боевых действий: инструкции Главного командования сухопутной армии по организации и работе разведки в действующей армии; о местах расположения немецких тыловых полицейских частей накануне войны с Россией; о формировании в составе немецких тыловых полицейских подразделений из предателей советского народа; о вооружении конвойных команд и др. Январь – июль 1942 г., 207 л.

50. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 459. Приложения к журналу боевых действий: донесения тыловых охранных немецких частей и комендатур о положении на местах и боевых действиях против партизан в районе Запорожье – Мелитополь – Новомосковск. Декабрь 1941 г. – июль 1942 г., 156 л.

51. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 460. Приложения к журналу боевых действий: донесения охранных частей о боевых действиях против партизан в районе Киев – Полтава – Кременчуг – Днепропетровск – Новомосковск и др. Январь 1942 г., 149 л.

52. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 461. Приложения к журналу боевых действий: донесения охранных частей о боевых действиях против партизан в районе Киев – Полтава – Кременчуг – Днепропетровск – Новомосковск и др. Январь 1942 г., 204 л.

53. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 466. Приложения к журналу боевых действий: отчеты разведотдела начальника района о боевых действиях против партизан за период с 1 по 30 июня 1942 г. Карта Украины с указанием мест действия партизан по состоянию на июнь 1942 г., 40 л.

54. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 472. Приложения к журналу боевых действий: донесения и сводки 403, 213 немецких и 105 венгерской охранных дивизий и 57 охранного полка об операциях против партизан и списки офицеров этих частей. Август 1942 г., 147 л.

55. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 475. Приложения к журналу боевых действий начальника района за сентябрь 1942 г.: схема построения тылового района "Б" и донесения его оперативного отдела о боевых действиях. Сентябрь 1942 г., 35 л.

56. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 477. Доклады отдела пропаганды о состоянии немецкой пропаганды на оккупированной территории с приложением карты Украины и обозначением городов, в которых функционируют театры, библиотеки, кино, издаются газеты по состоянию на 1 сентября 1942 г., 297 л.

57. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 479. Приложение к журналу боевых действий за октябрь: доклады начальника района и донесения полевой комендатуры № 503 и охранной дивизии № 213 об операциях против партизан в районах Харькова, Чугуева, Купянска, Валуйки с участием итальянских и венгерских воинских частей. Октябрь – декабрь 1942 г., 105 л.

58. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 478. Приложение к журналу боевых действий, 482 л.

59. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 480. Приложение к журналу боевых действий за октябрь: доклады разведотдела о положении на оккупированной территории и боевых операциях против партизан за октябрь 1942 г. (с приложением карты района действий и и обозначением на ней боевых действий партизан); инструкция об отношении к казакам, проживающим на Дону и Кубани; отчет за сентябрь 1942 г. Командования полевой комендатуры № 194 о действиях против партизан в районе Конюшевка – Дмитриев, 391 л.

60. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 481. Журнал боевых действий начальника района за ноябрь 1942 г. и приложения к нему : донесения оперативного отдела о боевых действиях и положении в районах Валки – Изюм – Лозовая и др.; данные о месторасположении немецких тыловых войск с приложением карты и структуры построения войск тылового района "В", 152 л.

61. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 486. Распоряжения и сообщения об охране железнодорожных и водных путей сообщения на Украине. Перечень основных железнодорожных перегонов, контролируемых управлением железнодорожных перевозок в г. Киеве и находящихся в районах, которым угрожают партизаны. Октябрь 1942 – сентябрь 1943 г., 229 л.

62. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 489. Реферат об организации, задачах и развитии тыловых прифронтовых районов. Общий отчет о действиях командования района "В" с 1 января по 5 сентября 1943 г. Сообщение о противохимической защите в Советской Армии и применении химического оружия. Март – ноябрь 1943 г., 112 л.

63. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 490. Приказы командира корпуса безопасности и начальника прифронтового района о выделении опорных пунктов, распределении охранных объектов между частями войск безопасности и вооружении последних. Июль – октябрь 1943 г., 245 л.

64. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 517. Приложения к журналу боевых действий № 2: приказы и распоряжения коменданта района об операциях против партизан и вопросам снабжения. Октябрь – декабрь 1943 г., 139 л.

65. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 519. Приложения к журналу боевых действий № 2: приказы и распоряжения коменданта района; сведения о количестве военнопленных в лагерях, расположенных на территории района. Декабрь 1943 г., 280 л.

66. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 151. Приложения к журналу боевых действий; карта с обозначением месторасположения частей корпуса; донесения оперативного отдела о военных действиях и боевых операциях против партизан в районе Плескау – Луги, о пропагандистской деятельности немцев на захваченной территории и общественном мнении о них в Эстонии. Списки офицеров корпуса. Апрель – июнь 1942 г., 253 л.

67. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 4. Алфавитный указатель к данным о боевом опыте, составленным военно-научным отделом Генштаба до 1. 2. 1938 г. Только для служебного пользования, 225 л.

68. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 143. Приложение к журналу боевых действий № 1: особые распоряжения и приказы немецкого Верховного Главнокомандования по осуществлению плана "Барбаросса" в районе Государственных границ Украины; разработка боевых операция плана "Барбаросса" по занятию Украины, Крыма, Дона и другие материалы о подготовке Германией нападения на Советский Союз. Апрель – октябрь 1941 г., 179 л.

69. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 478. Приложение к журналу боевых действий группы армий «Б». 1942–1943 гг., 340 л.

70. ЦДАВО України Ф. КМФ 8, оп. 2. Д. 463. Приложение к журналу боевых действий: отчет оперативного отдела командующего армейской группы Юга о боевых действиях против партизан, проводившимися

находящимися в его ведении охранными частями, в том числе из казаков, туркменов и др. Май 1942 г., 327 л.

71. 1941 год : в 2 кн. Кн. 1. / [сост. Л. Е. Решин и др.] ; под ред. П. Наумова. – М. : Междунар. фонд «Демократия», 1998. – 832 с.

72. Алимов А. Всесоюзный съезд Советов / Алимов А. ; Ин-т сов. строительства и права (Коммунистическая академия). – М. : Власть Советов при Президиуме ВЦИК, 1935. – 528 с.

73. Абрамов В. СМЕРШ. Советская военная контрразведка против разведки Третьего рейха / Абрамов В. – М. : Яуза ; Эксмо, 2005. – 576 с.

74. Айзен Тайчо. Разведчики и шпионы [Электронный ресурс] / Айзен Тайчо. – Режим доступа до ресурсу : <http://maxpark.com/community/14/content/5118440> – Назва з екрану. – Дата звернення: 07.05.2015.

75. Авторханов А. Технология власти / Авторханов А. – М. : Слово – Центр «Новый мир», 1991. – 638 с.

76. Александров В. Мафия СС / Александров В. – М. : Прогресс, 1984. – 268 с.

77. Алексеев Н. Всегда на страже / Алексеев Н. – Минск : Мастацкая літаратура, 1976. – 135 с.

78. Алексеенков А. Е. Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. : историко-политический аспект : дисс. ... доктора ист. наук : 07.00.01 / Алексеенков Анатолий Егорович. – СПб., 1995. – 412 с.

79. Анисимов И. В. Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945 гг. : [краткий ист. очерк] / И. В. Анисимов, Г. В. Кузьмин. – М. : Воениздат, 1952. – 189 с.

80. Антонович В. Б. Коротка історія Козаччини / Антонович В. Б. – К. : Україна, 2004. – 304 с.

81. Баранов В. И. СМЕРШ. Будни фронтового контрразведчика / Баранов В. И. – М. : Эксмо ; Яуза, 2008. – 288 с.

82. Баранов Е. Ф. Боевое использование дивизий охраны фронтового тыла в наступательной операции фронта : дисс. ... канд. воен. наук / Баранов Евгений Федорович. – М., 1967.

83. Бартц К. Трагедия Абвера. 1935–1945 гг. / Бартц К.; [пер. с нем. Е. Н. Захарова]. – М. : Центрполиграф, 2002. – 269 с.

84. Барышников Н. И. Советско-финляндская война 1939—1940 гг. / Н. И. Барышников // Новая и новейшая история. – 1989. – № 4. – С. 28–41.

85. Барышников Н. И. Зимняя война / Н. И. Барышников, В. Н. Барышников // Аврора. – 1990. – № 2. – С. 24–45; № 3. – С. 83–90.

86. Басик И. И. Рубежи ратной славы Отечества: люди, события, факты / [Басик И. И., Кольтюков А. А., Русанов В. Ю. и др.] ; Ин-т военной истории. – М. : Звонница-МГ, 2002. – 383 с.

87. Баскаков В. В. Деятельность внутренних войск в период Московской битвы (30 сентября 1941 г. – 20 апреля 1942 г.): исторический аспект : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Баскаков Виктор Вячеславович. – СПб. , 1996. – 188 с.

88. Батлер Дж. Большая стратегия. Июнь 1941 – август 1942 / Дж. Батлер, Дж. Гуайер ; [пер. с англ.]. – М. : Воениздат, 1957. – 568 с.
89. Бахар П. Уловки и ухищрения / П. Бахар // Новости разведки контрразведки. – М., 1968. – № . – 128 с.
90. БЕЗСМЕРТЯ. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
91. Без срока давности / [Войцеховский А. А. и др.] ; ред. А. А. Войцеховский, Г. С. Ткаченко. – Х.: Фактор, 2001. – 424 с.
92. Белозеров Б. П. Партийно-политическая работа в войсках НКВД в период героической обороны Ленинграда (1941–1943 гг.) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Белозеров Борис Петрович. – Л., 1972. – 197 с.
93. Белозеров Б. П. Фронт без границ. 1941–1945 гг. (историко-правовой анализ обеспечения безопасности фронта и тыла северо-запада) : [моногр.] / Белозеров Б. П. – СПб. : Агентство «РДК – принт», 2001. – 320 с.
94. Биленко С. В. На охране тыла страны : истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. / Биленко С. В. – М. : Наука, 1988. – 256 с.
95. Биленко С. В. Советская милиция на защите социалистического Отечества (1941–1945 гг.) : [моногр.] / Биленко С. В. – М. : Знание, 1986. – 62 с.
96. Бисмарк О. Мысли и воспоминания. Т. 1 / Бисмарк О. – М. : ОГИЗ, 1940. – 336 с.
97. Зрайко Б. Українці в ГУЛАГу [Електронний ресурс] / Б. Зрайко, Л. Левченко // Територія терору. – 2011. – 23 травня. – Режим доступу до ресурсу : <http://territoryterror.org.ua/uk/museum/news/details/?newsid=53>.
98. Боевой путь внутренних войск внутренней и конвойной охраны. – М. : ПУ ВВ МВД СССР, 1966. – 49 с.
99. Бойцы войск НКВД на фронтах Отечественной войны. – М. : Госвоениздат, 1942. – 102 с.
100. Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Боплан Г. Л. – К. : Наук. думка ; Кембрідж (Мас.) : Укр. наук. ін-т, 1990. – 256 с.
101. Бородич Л. В. Внутрішні й прикордонні війська в Україні у 1917–1941 рр. (Історико-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Бородич Леонід Васильович. – Х., 1999. – 164 с.
102. Борьба с противником в тылу наступающих войск: историческое обозрение [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://pvrf.su/wow/til/nast.htm> Назва з екрану. – Дата звернення: 11.03.2015
103. Бояджи Э. История шпионажа : в 2 т. Т. 1 / Бояджи Э. ; [пер. с итал. Л. С. Кориной]. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 544 с.
104. Боярский В. И. Партизанская война: история утерянных возможностей / Боярский В. И.; под общ. ред. А. Е. Тараса. – Минск : Харвест ; М. : АСТ, 2001. – 304 с.

105. Брайан Л. Д. Армия Германии. Униформа и знаки различия. 1933–1945 / Брайан Л. Д.; [пер. с англ. А. Б. Захарова]. – М. : Эксмо, 2003. – 256 с.
106. Брэдли О. Н. Записки солдата / Брэдли О. Н. ; [пер. с англ. В. С. Столбова и Н. Н. Яковлева]. – М. : Иностранная литература, 1957. – 608 с.
107. Букар Р. За кулисами французской и германской разведок / Букар Р. – М. : Военное изд-во Нар. ком. обор. СССР, 1942. – 80 с.
108. Булгаков Д. В. Тыл Красной Армии в советско-финляндской войне (1939-1940 гг.) : [ист.-док. очерк] / Д. В. Булгаков, А. Г. Турков. – М. : Красная звезда, 2008. – 176 с.
109. Булганин Н. А. Тридцать лет советских Вооруженных Сил : докл. на торжеств. засед. в Большом театре в Москве, 23 февр. 1948 г. / Булганин Н. А. – М. : Воениздат, 1948. – 23 с.
110. Бузин Н. Е. Контрдиверсионная борьба в прифронтовых районах в годы Великой Отечественной войны / Н. Е. Бузин // Наука и безопасность. – 2007. – № 1. – С. 42–48.
111. Кодачигов В. «Смерть шпионам!» [Электронный ресурс] / В. Кодачигов // Независимое военное обозрение. – 2003. – 25 апреля. – Режим доступа до ресурсу : http://nvo.ng.ru/spforces/2003-04-25/7_smersh.html – Назва з екрану. – Дата звернення: 21.11.2015.
112. Коровин В. В. История отечественных органов безопасности : [учеб. пособ.] / Коровин В. В. – М. : НОРМА-ИНФА-М, 1998. – 253 с.
113. Мурадимов В. Г. Правовое регулирование охраны тыла по опыту Великой Отечественной войны и его влияние на совершенствование системы территориальной обороны Российской Федерации в современных условиях [Электронный ресурс] / В. Г. Мурадимов. – Режим доступа : <http://www.justicemaker.ru/view-article.php?id=15&art=1060> – Назва з екрану. – Дата звернення: 21.07.2015
114. Веденеев В. В. Великие тайны XX века. Тайны Третьего рейха / Веденеев В. В. – М. : Мартин, 2002. – 575 с.
115. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия. – М. : Сов. энциклопедия, 1985. – 832 с.
116. Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945: краткая история. – [1-е изд.]. – М. : Воениздат, 1965. – 632 с.
117. Великие мысли великих людей. Антология афоризма : в 3 т. Т. 3 : XIX–XX века / [сост. И. И. Комарова, А. П. Кондрашов]. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 1998. – 736 с.
118. Верт А. Россия в войне. 1941–1945 / Верт А. ; [пер. с англ. В. В. Исаковича, Д. Э. Кунина, Н. М. Макарова и др.]. – М. : Прогресс, 1967. – 774 с.
119. Вестфаль З. Роковые решения / [Вестфаль З., Крейпе В., Блюментрит Г. и др. ; пер. с англ.]. – М. : Воениздат, 1958. – 320 с.
120. Ивашов Л. Г. Не представляли себе всех трудностей, связанных с этой войной / Л. Г. Ивашов // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 4. – С. 7–12.

121. Степаков В. Спецназ России / Степаков В. – СПб. : Нева ; М. : ОЛМА–ПРЕСС, 2002. – 383 с.
122. Військове мистецтво українського козацтва [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://indragop.org.ua/news/2009-01-11-170> – Назва з екрана.– Дата звернення: 30.09.2015
123. Вітчизняна війна 1812 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nvo.ng.ru/concepts/2015-03-13/1_gybrid.html.
124. Внутренние войска Советской республики : док. и материалы. – М. : Юрид. лит., 1982. – 608 с.
125. Военно-морской словарь / [гл. ред. В. Н. Чернавин]. – М. : Воениздат, 1989. – 511 с.
126. Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М. : Юрид. лит., 1975. – 728 с.
127. Внутренние войска в годы мирового социалистического строительства 1922–1941 гг. Документы и материалы. – М. : Юрид. лит., 1977. – 640 с.
128. Внутренние войска в Курской битве // На боевом посту. – 1983. – № 8. – С. 54.
129. Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / [сост. М. М. Загорюлько, С. Г. Сидоров, Т. В. Царевская] ; под ред. М. М. Загорюлько. – М. : Логос, 2000. – 1120 с.
130. Войска называются внутренними : краткий исторический очерк / [А. Поздняков, Н. Сандак, А. Алексенцев и др.]. – М. : ДОСААФ, 1982. – 484 с.
131. Войска НКВД в битве за Москву. – М. : ПУ ВВ МВД СССР, 1981. – 456 с.
132. Воробьев И. Н. Организация борьбы с диверсионно-террористическими формированиями противника в операции / И. Н. Воробьев, В. А. Киселев // Военная мысль. – 2006. – № 2. – С. 2–8.
133. Воронин Н. Ф. Органы государственной безопасности на железнодорожном транспорте в годы Великой Отечественной войны и их борьба с подрывной деятельностью немецко-фашистской разведки : дисс. ... канд. юрид. наук / Воронин Н. Ф. – М., 1969. – 199 с.
134. Воронов В. Ю. НКВД СССР : структура, руководящий состав, форма одежды, знаки различия, 1934–1937 / В. Ю. Воронов, А. И. Шишкин. – М. : Русская Разведка, 2005. – 287 с.
135. Ворошилов К. Е. Доклад на расширенном заседании высшего военно-политического руководства СССР (1940 г.) об итогах советско-финской кампании / К. Е. Ворошилов // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 7. – С. 35–40.
136. Ворошилов К. Е. Сталин и вооруженные силы СССР / Ворошилов К. Е. – М. : Госполитиздат, 1951. – 144 с.
137. Вопросник для опроса военнопленного / Главное разведывательное управление Красной Армии. – М. : Госвоениздат, 1944. – 64 с.

138. В поединке с Абвером / [Богданов А. А., Власов Г. Г., Иванов Б. И. и др.]. – М. : Воениздат, 1968. – 304 с.
139. Всегда на страже. – М. : ПУ ВВ МВД СССР, 1963. – 128 с.
140. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ (1917-1960) : справочник / [сост., введение и примеч. А. И. Кокурина, Н. В. Петрова ; науч. ред. Р. Г. Пихоя]. – М. : МВД РФ, 1997. – 352 с.
141. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг. Т. I : (14.8.1939 г. – 30.6.1940 г.) / Гальдер Ф. ; [сокр. пер. с нем. А. Артемова, И. Глаголева и Л. Киселева] ; под ред. и с предисл. п-ка В. Дашичева. – М. : Воениздат, 1968. – 512 с
142. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника Генерального штаба сухопутных войск 1939–1942. Т. 2 : (1.7.1940 – 21.6.1941) / Гальдер Ф. ; [пер. с нем. И. Глаголева, Л. Киселева]. – М. : Воениздат, 1969. – 628 с.
143. Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 3, кн. 1 : (22.6.1941 – 30.9.1941) / Гальдер Ф. ; [пер. с нем. И. Глаголева]. – М. : Воениздат, 1971. – 406 с.
144. Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 3, кн. 2 : (1.10.1941 – 24.9.1942) / Гальдер Ф. ; [пер. с нем. И. Глаголева]. – М. : Воениздат, 1971. – 368 с.
145. Гейвин Дж. М. Воздушно-десантная война / Гейвин Дж. М. ; [пер. с англ.]. – М. : Воениздат, 1957. – 472 с.
146. Гелен Р. Служба / Гелен Р. – М. : ТЕРРА, 1997. – 288 с.
147. Герэн А. Серый генерал / Герэн А. ; [пер. с франц.] ; под ред. В. Г. Чернявского. – М. : Прогресс, 1970. – 368 с.
148. Голиков С. З. Выдающиеся победы Советской Армии в Великой Отечественной войне / Голиков С. З. – М. : Воениздат, 1954. – 348 с.
149. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734-1775) / Голобуцький В. О. – К. : АН УРСР, 1961. – 416 с.
150. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / Голобуцький В. О. – К. : Вища шк., 1994. – 539 с.
151. Гот Г. Танковые операции / Гот Г. ; [пер. с нем.]. – М. : Воениздат, 1961. – 206 с.
152. Грушевский М. С. Иллюстрированная история Украины с приложениями и дополнениями / Грушевский М. С. ; [сост. И. И. Брояк, В. Ф. Верстюк]. – Донецк : БАО, 2004. – 768 с.
153. Губернаторов Н. В. «Смерш» против «Буссарда». (Репортаж из архивов тайной войны) / Губернаторов Н. В. – М. : Кучково поле, 2005. – 352 с.
154. Давыдов Денис Васильевич [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу : <https://topwar.ru/848-davydov-denis-vasilevich.html>. Назва з екрану. – Дата звернення: 11.11.2014
155. Гудериан Г. Танки-вперёд / Гудериан Г. – М. : Воениздат Министерства обороны СССР, 1957. – 260 с.

156. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского Вермахта в отношении военнопленных во Второй Мировой войне / Датнер Ш. – М. : Иностран. лит., 1963. – 486 с.
157. де Йонг Л. Немецкая пятая колонна во Второй мировой войне / де Йонг Л. ; [сокр. пер. с англ. А. И. Дьякова]. – М. : Иностран. лит., 1958. – 448 с.
158. Деларю Ж. История гестапо / Деларю Ж. – Смоленск : Русич, 1993. – 480 с.
159. Денисон Д. Т. История кавалерии. Вооружение, тактика, крупнейшие сражения / Джордж Т. Д. ; [пер. с англ. С. Федоров]. – М. : Центрполиграф, 2014. – 512 с.
160. Дёрр Г. Поход на Сталинград (оперативный обзор) / Дёрр Г. ; [пер. с нем.]. – М. : Воениздат, 1957. – 140 с.
161. Диксон Ч. О. Коммунистические партизанские движения / Ч. О. Диксон, О. Гейльбрун ; [сокр. пер. с англ.] ; под ред. А. А. Прохорова. – М. : Иностран. лит., 1957. – 292 с.
162. Докладная записка НКВД СССР № 743/Б в ГКО об итогах деятельности войск НКВД по охране тыла Действующей Красной Армии по состоянию на 1 апреля 1942 г. и мероприятиях по улучшению организации и охраны войскового тыла от 28 апреля 1942 г. – Режим доступа до ресурсу : <http://pvrf.narod.ru/dok/1939-1945/dok53.htm>
163. Документы изобличают : сб. документов и материалов о сотрудничестве украинских националистов со спецслужбами фашистской Германии) / [авт. – сост. Г. С. Ткаченко и др.]. – К. : Тиса, 2004. – 316 с.
164. Долгополов Ю. Б. Война без линии фронта / Долгополов Ю. Б. – М. : Воениздат, 1981. – 200 с.
165. Донгаров А. Г. Война, которой могло не быть : (к политической и дипломатической истории советско-финляндского вооружённого конфликта 1939–1940 гг.) / А. Г. Донгаров // Вопросы истории. – 1990. – № 5. – С. 28–45.
166. Донгаров А. Г. Предъявлялся ли Финляндии ультиматум? / А. Г. Донгаров // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 3. – С. 43–46.
167. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2 т. Т. 2 / Дорошенко Д. І. – К. : Глобус, 1992 ; Варшава : УНІ, 1932 ; Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1966. – 349 с.
168. Жилин П. Д. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза : документы и материалы / [сост. : А. Орлов, В. Зимонин, Г. Иваницкий, Г. Мишустин, А. Якушевский] ; под ред. П. Д. Жилина. – М. : Воениздат, 1987. – 305 с.
169. Жмакин М. Смерш vs Абвер. Секретные операции и легендарные разведчики / Жмакин М. – М. : Рипол Классик, 2013. – 384 с.
170. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления : в 3 т. Т. 1. / Жуков Г. К. – [2-е изд., доп. по рукописи автора]. – М. : Новость, 1992. – 400 с.

171. Задачи частей охраны тыла [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу :

<http://pvrf.su/wow/til/zad.htm>. – Назва з екрану. – Дата звернення : 11.03.2015

172. Заковский Л. О некоторых методах и приемах иностранных разведывательных органов и их агентуры / Заковский Л. – М. : Партиздат ЦК ВКП (б), 1937. – 42 с.

173. Законодательные и административно-правовые акты военного времени (22.06.1941–22.01.1942). – М. : НКЮ СССР, 1942. – 137 с.

174. Залесский К. А. Империя Сталина : Биографический энциклопедический словарь / Залесский К. А. – М. : Вече, 2000. – 606 с.

175. Залесский К. А. Вожди и военачальники Третьего рейха : Биографический энциклопедический словарь / Залесский К. А. – М. : Вече, 2000. – 576 с. – (Серия : Военные тайны XX века).

176. Залесский К. А. Кто был кто в Третьем рейхе : Биографический энциклопедический словарь / Залесский К. А. – М. : АСТ ; Астрель, 2003. – 942 [2] с., 32 ил.

177. Запорозька Січ – історичний проект. Військове мистецтво [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу :

<http://www.sich.in.ua/index.php?module=articles&act=show&c=3&id=41> – Назва з екрану. – Дата звернення : 11.04.2016.

178. Звонарев К. К. Агентурная разведка. Русская агентурная разведка всех видов до и во время войны 1914–1918 гг. Германская агентурная разведка до и во время войны 1914–1918 гг. / Звонарев К. К. – К. : Княгиня Ольга, 2005. – 696 с., илл. – (Спецслужбы в войнах XX века).

179. Зимняя война, 1939–1940. Кн. 1 : Политическая история / отв. ред. О. А. Ржешевский, О. Вехвилайнен ; РАН ; Ин-т всеобщей истории. – М. : Наука, 1998. – 382 с.

180. Иванов В. А. Деятельность политорганов и партийных организаций внутренних войск по руководству комсомолом в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Иванов В. А. – М. : 1989. – 207 с.

181. Иванов В. С. Часовые советских границ : краткий очерк истории пограничных войск СССР / Иванов В. С. – М. : Политиздат, 1983. – 317 с.

182. Из истории советских пограничных войск. Кн. 1 : Июнь 1941–1943 гг. Док. и материалы. – М. : Высшая школа КГБ, 1975. – 496 с.

183. Из боя в бой : [О подвигах, о доблести солдатской, о верности традициям отцов : сб. / сост. Т. Н. Курьянов]. – Л. : Лениздат, 1982. – 240 с.

184. Из истории советских пограничных войск. Июнь 1941 – 1945 гг. : док. и материалы. – М. : Высшая школа КГБ, 1983. – 538 с.

185. Инструкция начальнику Управления Войск НКВД по охране тыла фронта действующей Красной армии [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу : <http://constitutions.ru/?p=6920> – Назва з екрану. – Дата звернення : 28. 03.2015.

186. Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография / [сост. : Г. Ф. Александров, М. Р. Галактионов, В. С. Кружков и др.]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Воениздат, 1947. – 124 с.

187. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945 : [в 6 т.]. – М. : Воениздат, 1960–1965. –

Т. 2 : Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.) . – 1961. – 682 с.

188. История Внутренних войск. Т. 3 : 1941 – 1945 гг. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Ред. журн. «На боевом посту» ВВ МВД России, 2011. – 141 с.

189. История строительства внутренних войск. 1917–1945 гг. : краткий очерк. Ч. 1 / Главное управление внутренних войск МВД СССР. – М. : ГПУ ВВ МВД СССР, 1978. – 336 с.

190. Итоги второй мировой войны : [сб. статей / пер. с нем. Л. К. Комоловой ; под ред. и с предисл. генерал-майора И. Н. Соболева]. – М. : Иностр. лит., 1957. – 640 с

191. Из архівів ВУЧВК-ГПУ-НКВД-КГБ : наук.-док. журн. – К. : Сфера, 2000. – № 1 (12) : Оперативно-бойова діяльність підрозділів радянських спецслужб у роки боротьби з нацизмом. – С. 19–21.

192. Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни. – К. : Політвидав України, 1986. – 246 с.

193. Калюк О. М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939-1953 рр.) : історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Калюк Олексій Миколайович. – К., 2009. – 187 с.

194. Клаузевиц К. О войне. Т. 3 / К. Клаузевиц ; [пер с нем.]. – [3-е изд.]. – М. : Госвоениздат НКО СССР, 1937. – 560 с.

195. Кляцкин С. М. На защите Октября: организация регулярной армии и милиционное строительство в Советской республике / Кляцкин С. М. – М. : Наука, 1965. – 474 с.

196. Коваль В. С. Невідомий варіант плану «Барбаросса» / В. С. Коваль // Український історичний журнал. – 1996. – № 3. – С. 41–52.

197. Кокурин А. НКВД: структура, функции, кадры (1934–1938) / А. Кокурин, Н. Петров // Свободная мысль. – 1997. – № 7. – С. 108–118.

198. Колпакиди А. И. Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации / А. И. Колпакиди, М. Л. Серяков. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2002. – 736 с.

199. Комаров Н. Я. Государственный Комитет Оборны постановляет... : Документы. Воспоминания. Комментарии / Комаров Н. Я. – М. : Воениздат, 1990. – 430 с.

200. Кондрашов В. В. История отечественной военной разведки : документы и факты / Кондрашов В. В. – [3-е изд.]. – М. : Кучково поле, 2014. – 664 с.

201. Кононець Р. М. Організаційно-правові засади охорони тилу в умовах війни (за матеріалами Другої світової війни 1939–1945 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Кононець Руслан Михайлович. – К., 2013. – 200 с.

202. Коровин В. В. Советская разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны / Коровин В. В. – [2-е изд. доп.]. – М. : Русь, 2003. – 311 с.

203. Кропивянский П. М. В лабиринтах Абвера / П. М. Кропивянский, Я. М. Тумаркин. – К. : Политиздат Украины, 1974. – 288 с.

204. Крылов С. М. Борьба с диверсионно-разведывательными группами и отрядами противника во фронтовой наступательной операции : дисс. ... канд. воен. наук / Крылов Сергей Михайлович. – М., 1956. – 238 с.

205. Кубаткин П. Н. Уничтожим шпионов и диверсантов / Кубаткин П. Н. – М. : ОГИЗ ; Госполитиздат, 1941. – 15 с.

206. Кубицький С. О. Нариси військово-політичної історії України : навч. посіб. / [С. О. Кубицький, В. Л. Кирик, А. Б. Єрмоленко та ін.]. – К. : Київ. ун-т, 2008. – 375 с.

207. Кузнецов В. В. НКВД против гестапо / Кузнецов В. В. – М. : Алгоритм ; Эксмо, 2008. – 240 с.

208. Кузнецов Т. П. Тактика танковых войск / Кузнецов Т. П. – М. : Воениздат НКО СССР, 1940. – 288 с.

209. Куманев Г. А. Чекисты стояли насмерть: боевая деятельность воинов-чекистов на Украине в годы Великой Отечественной войны / Г. А. Куманев, А. С. Чайковский. – [2-е изд., испр. и доп.]. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 239 с.

210. Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / [сост. В. Наумов, Ю. Сигаев]. – М. : МФД, 1999. – 512 с.

211. Ландау Г. Секретная служба в тылу немцев (1914–1918 гг.) / Ландау Г.; [пер. с англ.]. – [3-е изд.]. – М. : Воениздат НКО СССР, 1943. – 84 с.

212. Лиддел Гарт Б. Х. Стратегия непрямых действий / Лиддел Гарт Б. Х.; [пер. с англ. Б. И. Червякова, И. М. Козлова, С. А. Любимова]. – М. : Иностран. лит., 1957. – 318 с.

213. Лобов В. Н. Военная хитрость: из теории и истории / Лобов В. Н. – М. : Воениздат, 1992. – 254 с.

214. Ложкин И. Е. Борьба с диверсионно-разведывательной деятельностью противника в начальный период войны : дисс. ... канд. воен. наук / Ложкин И. Е. – М., 1960. – 210 с.

215. Ломагин Н. А. Неизвестная блокада. Кн. 1 / Ломагин Н. А. – СПб. : Нева ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 480 с.

216. Ломагин Н. А. Неизвестная блокада. Документы, приложения. Кн. 2. / Ломагин Н. А. – СПб. : Нева ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 448 с.

217. Лубянка в дни битвы за Москву : материалы органов госбезопасности СССР. Из Центрального архива ФСБ России. – М. : Звонница – МГ, 2002. – 480 с.

218. ЛУБЯНКА: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917—1991 : справочник / под. ред. акад. А. Н. Яковлева ; [авт.-сост. : А. И. Кокурин, Н. В. Петров]. – М. : Междунар. фонд «Демократия», 2003. – 768 с.

219. Лубянка. ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МВД – КГБ. 1917–1960 : справочник / [сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров]. – М. : Междунар. фонд «Демократия», 1997. – 352 с.

220. Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / под ред. А. Н. Яковлева. – М. : МФД, 2003. – 912 с.

221. Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти / [сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова] ; под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. – М. : МФД ; Материк, 2006. – 640 с. – (Россия. XX век. Документы).

222. Лурье В. М. ГРУ: дела и люди / В. М. Лурье, В. Я. Кочик. – СПб. : Нева ; М. : ОЛМА ПРЕСС, 2002. – 640 с.

223. Макаревич Э. Ф. Секретная агентура / Макаревич Э. Ф. – М. : Алгоритм, 2007. – 288 с.

224. Макиавелли Н. Государь / Макиавелли Н. – М. : Планета, 1990. – 84 с.

225. Мальцев Л. С. Территориальная оборона в системе национальной безопасности / Л. С. Мальцев // Беларуская думка. – 2011. – № 12. – С. 3–12.

226. Махно В. П. Полный перечень объединений и соединений 3-го Рейха из граждан СССР и эмигрантов, а также из жителей Прибалтики, Западной Белоруссии и Украины / Махно В. П. – Севастополь : Вебер, 2009. – 168 с.

227. МВД России. Энциклопедия / под ред. В. Ф. Некрасова. – М. : Объед. ред. МВД России ; ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 624 с.

228. Мельников Д. Е. Империя смерти: аппарат насилия в нацистской Германии. 1933–1945 / Д. Е. Мельников Л. Б. Черная. – М. : Политиздат, 1987. – 414 с.

229. Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 (документы, факты, суждения) / Мельтюхов М. И. – М. : Вече, 2000. – 544, [140] с.

230. Мерзляков В. КРО ОГПУ: люди и судьбы / В. Мерзляков // Новости разведки и контрразведки. – 1997. – № 24 (105). – С. 3–4.

231. Минаев В. Н. Фашистская разведка и ее гнусные методы / Минаев В. Н. – М. : ОГИЗ, 1942. – 184 с.

232. Министерство внутренних дел, 1902–2002 : исторический очерк. – М. : Объед. ред. МВД России, 2004. – 647 с. : ил.
233. Минц И. И. Великая Отечественная война Советского Союза / Минц И. И. – М. : ОГИЗ ; Госполитиздат, 1947. – 71 с.
234. Мировая война : сб. статей / [пер. с нем. А. А. Высоковского и А. И. Дьяконова]. – М. : Иностран. лит., 1957. – 540 с.
235. Михеев Анатолий Николаевич – жизнь, как мгновение [Электронный ресурс] / Е. Гордеева. — Режим доступа до ресурсу : <http://allpravda.info/content/2966.html> – Назва з екрану. – Дата звернення : 01.10.2014.
236. Мицик Ю. А. Як козаки воювали : історичні розповіді про запорізьке козацтво / Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. – Дніпропетровськ : Січ., 1991. – 302 с.
237. Мищенко Г. П. Задача особой важности. (Партизанская разведка. 1941–1945 гг.) / Г. П. Мищенко, Г. П. Мигрин. – К. : Высшая школа, 1985. – 208 с.
238. Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности : Рассекреченные судьбы / Млечин Л. М. ; [худ. И. А. Озеров]. – М. : Центрполиграф, 2001. – 861 с.
239. Мозохин О. ВЧК-ОГПУ. Карающий меч диктатуры пролетариата / Мозохин О. – М. : Яуза ; Эксмо, 2004. – 448 с.
240. Мочарський К. Бесіди з катом / Мочарський К. – Чернівці : Книги ХХІ, 2009. – 328 с.
241. Муратов В. В. И придут сыновья / Муратов В. В. – М. : Воениздат, 1969. – 279 с.
242. Мы сражались за Родину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны – ветеранов органов внутренних дел и внутренних войск. – М. : Витязь-Братишка, 2010. – 520 с.
243. Мэтлофф М. От Касабланки до «Оверлорда» / Мэтлофф М. ; [пер. с англ. В. В. Вахмистрова и Г. А. Иофина]. – М. : Воениздат, 1964. – 564 с.
244. Мюллер Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии. 1933–1945. Т. 3 : Война на два фронта / Мюллер Гиллебранд Б.; [пер. с нем. И. М. Глаголева]. – М. : Воениздат, 1976. – 416 с.
245. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944) / Мюллер Н. ; [пер. с нем. А. Артенова, А. Долгорукова, И. Карабутенко и др.]. – М. : Воениздат, 1974. – 388 с.
246. На боевом посту. – 1958. – №№ 1, 8; 1959. – № 3.
247. На службе Родине. – М. : ГУ ВВ МВД СССР, 1958. – 78 с.
248. Про введення в дію «Статуту служби конвойних військ НКВС [Електронний ресурс] : наказ НКВС СРСР № 646 від 29 верес. 1939 р. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.rkka.ru/docs/real/uskv-39.pdf>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 11.06.2015.
249. Народное ополчение в Великой Отечественной войне 1941–1945 // Большая Советская Энциклопедия : [в 50 т.] / под ред. А. М. Прохорова. – [3-е изд.]. – М., 1974. – Т. 17. – С. 269–270.

250. Некрасов В. Ф. Деятельность КПСС по созданию и совершенствованию внутренних войск советского государства (1917-1977 гг.) : дисс. ... доктора ист. наук : 07.00.02 / Некрасов Владимир Филиппович. – М., 1980. – 407 с.

251. Некрасов В. Ф. На страже интересов советского государства. История строительства войск ВЧК – ОГПУ – НКВД – МВД / Некрасов В. Ф. – М. : Воениздат, 1983. – 368 с.

252. Неотвратимое возмездие. – М. : Воениздат, 1973. – 352 с.

253. Никитинский И. И. Немецкий шпионаж в царской России / И. Никитинский, П. Софинов, канд. ист. наук. – М. : Науч.-издат. отдел УГА НКВД СССР, 1942. – 321 с.

254. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. материалов : в 7 т. Т. II : Преступления против мира. – М. : Юрид. лит., 1958. – 864 с.

255. Огненные годы. Документы и материалы. – М. : Молодая гвардия, 1971. – 656 с.

256. О कोरोков А. В. Войска НКВД в боях за Сталинград [Электронный ресурс] / А. В. О कोरोков – Режим доступа до ресурсу : <http://www.politforums.net/historypages/1389624828.html>. – Назва з екрану. – Дата звернення : 19.12.2015.

257. Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941pp.): структура, функції, діяльність: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Олійник Олександр Іванович. – Х., 2000. – 204 с.

258. Организация аппарата и войск НКВД [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу : <http://newzz.in.ua/main/1148841141-apparat-nkvd.html>. – Назва з екрану. – Дата звернення : 17.10.2015.

259. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. документов. Т. 1, кн. 1 : Накануне. (1938 г. – декабрь 1940 г.). – М. : Книга и бизнес, 1995. – 452 с.

260. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. документов. Т. I, кн. 2 : Накануне. (1 января – 21 июня 1941 г.). – М. : Книга и бизнес, 1995. – 398 с.

261. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. документов. Т. II, кн. 1 : Начало (22 июня – 31 августа 1941 г.). – М. : Русь, 2000. – 717 с.

262. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. документов. Т. II, кн. 2 : Начало (1 сентября – 31 декабря 1941 г.). – М. : Русь, 2000. – 701 с.

263. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. документов. Т. III, кн. 1 : Крушение «блицкрига» (1 января – 30 июня 1942 г.). – М. : Русь, 2003. – 642 с.

264. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. документов. Т. III, кн. 2 : От обороны к наступлению. (1 июля – 31 декабря 1942 года). – М. : Русь, 2003. – 700 с.

265. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. документов. Т. IV, кн. 1 : Секреты операции «Цитадель». (1 января – 30 июня 1943 года). – М. : Русь, 2008. – 796 с.
266. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. документов. Т. IV, кн. 2 : Великий перелом. (1 июля – 31 декабря 1943 года). – М. : Русь, 2008. – 816 с.
267. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. документов. Т. V, кн. 1 : Вперед на запад (1 января – 30 июня 1944 г.). – М.: Кучково поле, 2007. – 728 с.
268. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. документов. Т. V, кн. 2 : Границы СССР восстановлены (1 июля – 31 декабря 1944 г.). – М. : Кучково поле, 2007. – 896 с.
269. Ортенберг Д. И. Июнь – декабрь сорок первого : [рассказ-хроника] / Ортенберг Д. И. – М. : Сов. писатель, 1984. – 352 с.
270. Остряков С. З. Военные чекисты / Остряков С. З. – М. : Воениздат, 1979. – 320 с.
271. Оськин М. В. Крах конного блицкрига. Кавалерия в Первой Мировой войне / Оськин М. В. – М. : Яуза, Эксмо, 2009. – 332 с.
272. Охрана границ Советского государства (1917–1991 гг.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу : <http://ps.fsb.ru/history/general/text.html?id%3D10320628@fsbArticle.html>. – Назва з екрану. – Дата звернення : 07.02.2016.
273. Петров Н. В. Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1945 : справочник / Петров Н. В. ; Общество «Мемориал» ; РГАСПИ ; ГАРФ ; ЦА ФСБ России. – М. : Звенья, 2010. – 1008 с.
274. Петров Н. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941 : справочник / Н. В. Петров, К. В. Скоркин ; Общество «Мемориал» ; РГАСПИ ; ГАРФ. – М. : Звенья, 1990. – 504 с.
275. Пиа Джек. Ордена и медали Третьего рейха / Пиа Джек ; [с коммент. Т. Гладкова ; пер. с англ. Т. К. Гладкова]. – М. : Центрополиграф, 2003. – 143 с.
276. Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 : сб. док. / [сост. : А. И. Чугунов, Т. Ф. Каряева, Е. В. Сахарова и др.]. – М. : Наука, 1968. – 709 с.
277. Пограничные войска СССР в Великой Отечественной войне (1941 г.) : сб. док. и материалов. – М. : Наука, 1976. – 944 с.
278. Пограничные войска СССР. 1939 – июнь 1941 : сб. док. и материалов. – М. : Наука, 1970. – 816, [84] с.
279. Погью Ф. С. Верховное командование / Погью Ф. С. ; [сокр. пер. с англ.]. – М. : Воениздат, 1959. – 528 с.
280. Подвиги народных мстителей. (1941 – 1944 гг.). Документы и материалы. – М. : Моск. рабочий, 1966. – 400 с.
281. Подвиги чекистов. – М. : Госвоениздат, 1942. – 72 с.

282. Полибий. Всеобщая история / Полибий ; [пер. с греч.]. – М. : Олма-Пресс Инвест, 2004. – 765 с.

283. Попов А. Ю. Диверсанты Сталина. Деятельность органов Госбезопасности СССР на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны / Попов А. Ю. – М. : Яуза ; Эксмо, 2004. – 512 с.

284. Попов А. Ю. НКВД и партизанское движение / Попов А. Ю. – М. : ОЛМА-Пресс», 2003. – 384 с.

285. О введении в действие Положения о чрезвычайных мерах охраны революционного порядка [Электронный ресурс] : постан. ЦИК СССР, СНК СССР от 03 апреля 1925 г. – Режим доступа до ресурсу : <http://ps.fsb.ru/history/general/text.htm?id%3D10320628@fsbArticle.html> – Назва з екрану. – Дата звернення: 17.11.2014.

286. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1945 гг.). – М. : Политиздат, 1968. – 386 с.

287. Проэктор Д. М. Агрессия и катастрофа: высшее военное руководство фашистской Германии во Второй мировой войне. 1939–1945 / Проэктор Д. М. – М. : Наука, 1972. – 769 с.

288. Пыхалов И. Великая Оболганная война / Пыхалов И. – М. : Яуза ; Эксмо, 2005. – 480 с.

289. Радянські органи державної безпеки в 1939 – червні 1941 р. : документи ГДА СБ України / [упоряд. В. Даниленко, С. Кокін]. – К. : Києво-Могилянська академія, 2009. – 1311 с.

290. Разведка и контрразведка в лицах. Энциклопедический словарь российских спецслужб / [авт.-сост. А. Диенко, предисл. В. Величко]. – М. : Русский мир, 2002. – 606 с.

291. Разведчики и шпионы : сб. очерков / [сост. В. А. Ставицкий]. – М. : XXI век – Согласие, 2000. – 286 с.

292. Разин Е. А. История военного искусства : в 3 т. Т. 3 : История военного искусства XVI – XVII вв. – СПб. : Полигон, 1999. – 736 с.

293. Речь И. В. Сталина на предвыборном собрании избирателей Сталинского избирательного округа г. Москвы 9 февраля 1946 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу :

www.greatstalin.ru/articlesdoc.aspx?xdoc=B090/Nle5Rp0+aoL8acOaQ== – Назва з екрану. – Дата звернення : 17.10.2015.

294. Риджуэй М. Б. Солдат / Риджуэй М. Б. ; [пер. с англ.]. – М. : Воениздат, 1958. – 175 с.

295. Роковые решения : сб. статей / [пер. с англ.] ; под ред. П. А. Типина. – М. : Воениздат, 1958. – 318 с.

296. Русский архив : Великая Отечественная. Т. 13 (2–1) : Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1937 – 21 июня 1941 г. – М. : ТЕРРА, 1994. – 368 с.

297. Русский архив : Великая Отечественная. Т. 13 (2–2) : Приказы Народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. – М. : ТЕРРА, 1997. – 448 с.
298. Русский архив : Великая Отечественная. Т. 13 (2–3) : Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1943—1945 гг. – М. : ТЕРРА, 1997. – 456 с.
299. Русский архив : Великая Отечественная. Т. 16 (5–1) : Ставка Верховного Главнокомандования : документы и материалы. 1941 год. – М. : ТЕРРА, 1996. – 448 с.
300. Русский архив : Великая Отечественная. Т. 16 (5–2) : Ставка ВГК : документы и материалы. 1942 год. – М. : ТЕРРА, 1996. – 624 с.
301. Русский архив : Великая Отечественная. Т. 16 (5–3) : Ставка ВГК : документы и материалы. 1943 год. – М. : ТЕРРА, 1999. – 360 с.
302. Русский архив : Великая Отечественная. Т. 16 (5–4) : Ставка ВГК : документы и материалы. 1944–1945. – М. : ТЕРРА, 1999. – 368 с.
303. Сборник примеров боевой деятельности войск НКВД в Отечественной войне. – М. : Госвоениздат, 1943. – № 1; 1944. – № 2.
304. Сборник указов, постановлений, решений, распоряжений и приказов военного времени. 1941–1942. – Л. : Ленингр. газетно-журн. и кн. изд-во, 1942. – 271 с.
305. Север А. Великая миссия НКВД / Север А. – М. : Алгоритм, 2008. – 240 с.
306. Семенов Ю. И. Комиссар госбезопасности : [док. повесть] / Семенов Ю. И. – М. : Воениздат, 1979. – 350 с.
307. Семиряга М. И. «Незнаменитая война»: Размышления историка о советско-финляндской войне 1939–1940 годов / М. И. Семиряга // Огонёк. – 1989. – № 22. – С. 28–30.
308. Семиряга М. И. «Асимметричная война» : к 50-летию окончания советско-финляндской войны (1939–1940 гг.) / М. И. Семиряга // Советское государство и право. – 1990. – № 4. – С. 116–123.
309. Сечкин Г. П. Граница и война / Сечкин Г. П. – М. : Граница, 1993. – 464, [81–82] с.
310. Сечкин Г. П. Советские пограничные войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. и возможные их действия в современных операциях / Сечкин Г. П. – М. : Воениздат, 1976. – 345 с.
311. Сидоренко В. П. Деятельность войск НКВД на Северном Кавказе в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Сидоренко Василий Павлович. – СПб., 1993. – 203 с.
312. Сидоренко В. П. Войска НКВД на Кавказе в 1941 – 1945 гг.: исторический аспект : дисс. ... доктора ист. наук : 07.00.02 / Сидоренко Василий Пвлович. – СПб., 2000. – 417 с.
313. Скляр В. В. Деятельность КПСС по строительству и укреплению внутренних войск (1918–1988 гг.) : дисс. ... докора ист. наук : 07.00.02 / Скляр В. В. – М., 1988. – 414 с.

314. Скорцени О. Неизвестная война / Скорцени О. ; [пер. с франц. О. П. Коваленок]. – Минск : Попурри, 2003. – 576 с.
315. Служим Отчизне. – М. : ГУ ВВ МВД СССР, 1968. – 318 с.
316. Смерш : исторические очерки и архивные документы. – М. : Главархив ; Моск. учебники и картография, 2003. – 344 с.
317. Смирнов П. А. Борьба войск НКВД с диверсионно-разведывательными силами противника в первом периоде Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Смирнов П. А. – М., 1994. – 205 с.
318. Смыслов О. С. Генерал Абакумов. Всесильный хозяин СМЕРШа / Смыслов О. С. – М. : Вече, 2005. – 448 с.
319. «Совершенно секретно! Только для командования!»: стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / [сост. В. И. Дашичев]. – М. : Наука, 1967. – 752 с.
320. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне : сб. док. и материалов : в 2 т. Т. 2. – М. : ВШ КГБ, 1985. – 342 с.
321. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – [3-е изд.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1984. – 1600 с.
322. Советско-финляндская война 1939–1940 : в 2 т. Т. 1 / [сост. : П. В. Петров, В. Н. Степанов]. – СПб. : Полигон, 2003. – 542, [122] с.
323. Соколов Б. В. Правда о Великой Отечественной войне : сб. статей / Соколов Б. В. – СПб. : Алетейя, 1995. – 348 с.
324. Солдат столетия / [сост. И. И. Комарова]. – М. : Карпуз, 2004. – 222 с.
325. СС в действии. Документы о преступлениях СС / [пер. с нем. А. Ларионова, Р. Володина]. – М. : Прогресс, 1968. – 624 с.
326. Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза / Сталин И. В. – [5-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1946. – 184 с.
327. Стариков Н. В. Кто заставил Гитлера напасть на Сталина / Стариков Н. В. – СПб. : Лидер, 2010. – 365 с.
328. Стариков Н. Н. Войска НКВД в Сталинградской битве / Стариков Н. Н. – М. : Алгоритм, 2013. – 208 с.
329. Стариков Н. Н. Войска НКВД на фронте и в тылу / Стариков Н. Н. – М. : Алгоритм, 2014. – 400 с.
330. Стратегическое планирование в коалиционной войне 1941–1942 гг. / М. Мэтлофф, Э. Снелл ; [пер. с англ. В. А. Герасимова и др.]. – М. : Иностран. лит., 1955. – 496 с.
331. Структура и деятельность органов германской разведки в годы Второй мировой войны : сб. док. / [сост.: А. В. Валякин, А. А. Кохан]. – Симферополь : Главное управление СБУ в АР Крым, 2011. – 656 с.
332. Судоплатов П. А. Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год / Судоплатов П. А. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 382 с.

333. Судоплатов П. Разведка и Кремль (Записки нежелательного свидетеля) : Рассекреченные жизни / Судоплатов П. – М. : Алгоритм, 2016. – 480 с.

334. Сунь-Цзы. Трактат о военном искусстве / Сунь-Цзы. – М. : Воениздат, 1955. – 124 с.

335. Сущность и содержание территориальной обороны [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу :

<http://www.refbzd.ru/viewreferat-1450-5.html> – Назва з екрану. – Дата звернення : 21.10.2014.

336. Тайны и уроки зимней войны (1939–1940 гг.) / под ред. В. Золотарева. – СПб. : Полигон, 2000. – 544 с.

337. Тельпуховский Б. С. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. : краткий очерк / Тельпуховский Б. С. – М. : Политиздат, 1959. – 575 с.

338. Типпельскирх К. История Второй мировой войны / Типпельскирх К. ; [пер. с нем. Н. А. Захарченко, Л. К. Комоловой]. – М. : Иностранная литература, 1956. – 608 с.

339. Тит Ливий. История Рима от основания города. Т. II. / Тит Ливий. – М. : Наука, 1991. – 530 с.

340. Топтыгин А. В. Неизвестный Берия / Топтыгин А. В. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2002. – 480 с.

341. Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. Т. 1. / гл. ред. В. К. Былинин [и др.] ; Ассоциация "Военная книга". – М. : Кучково поле, 2006. – 304 с.

342. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы : в 2 т. Т. 2 : 1944–1945 / под ред. А. Н. Артизова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 1167 с.

343. У-Цзы. Трактат о военном искусстве / У-Цзы ; [пер. Н. И. Конрада]. – М. : Изд-во вост. лит., 1958. – 132 с.

344. Федько В. Ф. Философия специальных служб: собрание афоризмов, высказываний и выдержек из оперативных документов / Федько В. Ф. – К. : Княгиня Ольга, 2006. – 704 с.

345. Филиппи А. Припятская проблема. Очерк оперативного значения Припятской области для военной кампании 1941 года / Филиппи А. ; [пер. с нем. Л. С. Азарха ; под ред. и с предисл. генерал-лейтенанта В. Г. Позняка]. – М. : Иностранная литература, 1959. – 167 с.

346. Фрайгер Рут. Вервольф. Осколки коричневой империи / Фрайгер Рут. – М. : Яуза-пресс, 2007. – 384 с.

347. Фриснер Г. Л. Проигранные сражения / Фриснер Г. Л. ; [пер. с нем.]. – М. : Воениздат, 1966. – 308 с.

348. Фуллер Дж.Ф.Ч. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Стратегический и тактический обзор / Фуллер Дж. Ф. Ч. ; [пер. с англ. В. А. Герасимова и Н. Н. Яковлева]. – М. : Иностранная литература, 1956. – 451 с.

349. Хамзатов М. М. Территориальная оборона в современных условиях [Электронный ресурс] / М. М. Хамзатов. – Режим доступа до ресурсу : http://nvo.ng.ru/concepts/2014-03-21/1_territory.html – Назва з екрану. – Дата звернення : 17.02.2015.

350. Характер современной наступательной операции [Электронный ресурс] : доклад командующего войсками Киевского Особого военного округа генерала армии Г. К. Жукова // Накануне войны : материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23–31 декабря 1940 г. / Портал Хронос – «Всемирная история в интернете». – Режим доступа до ресурсу : http://www.hrono.info/libris/lib_n/nakanune32.php – Назва з екрану. – Дата звернення : 22.10.2015.

351. Хёне Х. Черный орден СС. История охранных отрядов / Хёне Х. ; [пер. с нем. Ю. Д. Чупрова, О. И. Лемехова]. – М. : ОЛМА–ПРЕСС, 2004. – 542 с.

352. Цитаты великих и известных людей, афоризмы [Электронный ресурс] / Корнелий Непот. – Режим доступа :

<http://citaty.info/man/kornelii-nerot> (дата звернення 21.03.2014) – Назва з екрана. – Дата звернення : 11.02.2015.

353. Чайковський А. С. Айсберг. З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України / Чайковський А. С. – К. : Парламентське вид-во, 2013. – 704 с.

354. Чайковський А. С. Невідома війна: партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика / Чайковський А. С. – К. : Україна, 1994. – 256 с.

355. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи. Военнопленные и интернированные в Украине. 1939–1953 гг. / Чайковский А. С. – К. : Парламентское изд-во, 2005. – 972 с.

356. Чайковський А. С. НКВД и СМЕРШ против Абвера и РСХА / Чайковський А. С. – М. : Алгоритм, 2016. – 592 с.

357. Чайковський А. С. Миттєвості історії : вибране / Чайковський А. С. – К. : Україна, 2000. – 271 с.

358. Чевела П. П. Итоги и уроки советско-финляндской войны / П. П. Чевела // Военная мысль. – 1990. – № 4. – С. 48–55.

359. Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. Из истории разведки / Черняк Е. Б. – М. : Наука, 1966. – 584 с.

360. Чертопруд С. В. Научно-техническая разведка от Ленина до Горбачева / Чертопруд С. В. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2002. – 447 с.

361. Черушев Н. 1937 год: элита Красной Армии на Голгофе / Черушев Н. – М. : Вече, 2003. – 574 с.

362. Чистяков И. М. Служим Отчизне / Чистяков И. М. – [2-е изд.] – М. : Воениздат, 1985. – 288 с.

363. Чугунов А. И. Граница накануне войны / Чугунов А. И. – М. : Воениздат, 1985. – 258, [33] с.

364. Чуев С. Г. Спецслужбы Третьего рейха. Кн. I / Чуев С. Г. – СПб. : Нева ; М. : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. – 383 с.
365. Чуев С. Г. Спецслужбы Третьего рейха. Кн. II / Чуев С. Г. – СПб. : Нева ; М. : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. – 447 с.
366. Шаваев А. Г. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта и теории / А. Г. Шаваев, С. В. Лекарев. – М. : БДЦ-пресс, 2003. – 544 с.
367. Шевалье П. Історія війни козаків проти Польщі / Шевалье П. ; [пер. з фр. Ю. Назаренко]. – К. : Томіріс, 1993. – 224 с.
368. Шелленберг В. Лабиринт. Мемуары гитлеровского разведчика / Шелленберг В. ; [пер. с англ.]. – М. : Дом Бируни, 1991. – 400 с.
369. Шибалин В. И. Борьба органов военной контрразведки с подрывной деятельностью немецко-фашистских войск : дис. ... канд. юрид. наук : 07.00.02 / Шибалин В. И. – М., 1968. – 195 с.
370. Штутман С. Дивизия имени Дзержинского: в тылу как на передовой / Штутман С., Артюхов Е., Арибжанов Р. – М. : Эксмо ; Яуза, 2007. – 512 с.
371. Штутман С. На страже тишины и спокойствия: из истории внутренних войск России (1811 – 1917 гг.) / Штутман С. – М. : Газоил пресс, 2000. – 106 с.
372. Энциклопедия секретных служб России / [авт. – сост. А. И. Колпакиди]. – М. : Астрель ; АСТ ; Транзиткнига, 2003. – 800 с.
373. Энциклопедия Третьего рейха / [сост. С. Воропаев]. – М. : Локид-Миф, 1996. – 588 с.
374. Эрман Дж. Большая стратегия. Т. 5 : Август 1943 – сентябрь 1944 / Эрман Дж. ; [пер. с англ. Е. Б. Пескова и др. ; под ред. и со вступ. статьей Н. А. Ломова]. – М. : Иностр. лит., 1958. – 634 с.
375. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : в 3 т. Т. 1 / Яворницький Д. І. – Львів : Світ, 1990. – 319 с.

ДОДАТОК А

Охорона оперативного і військового тилу Вермахту

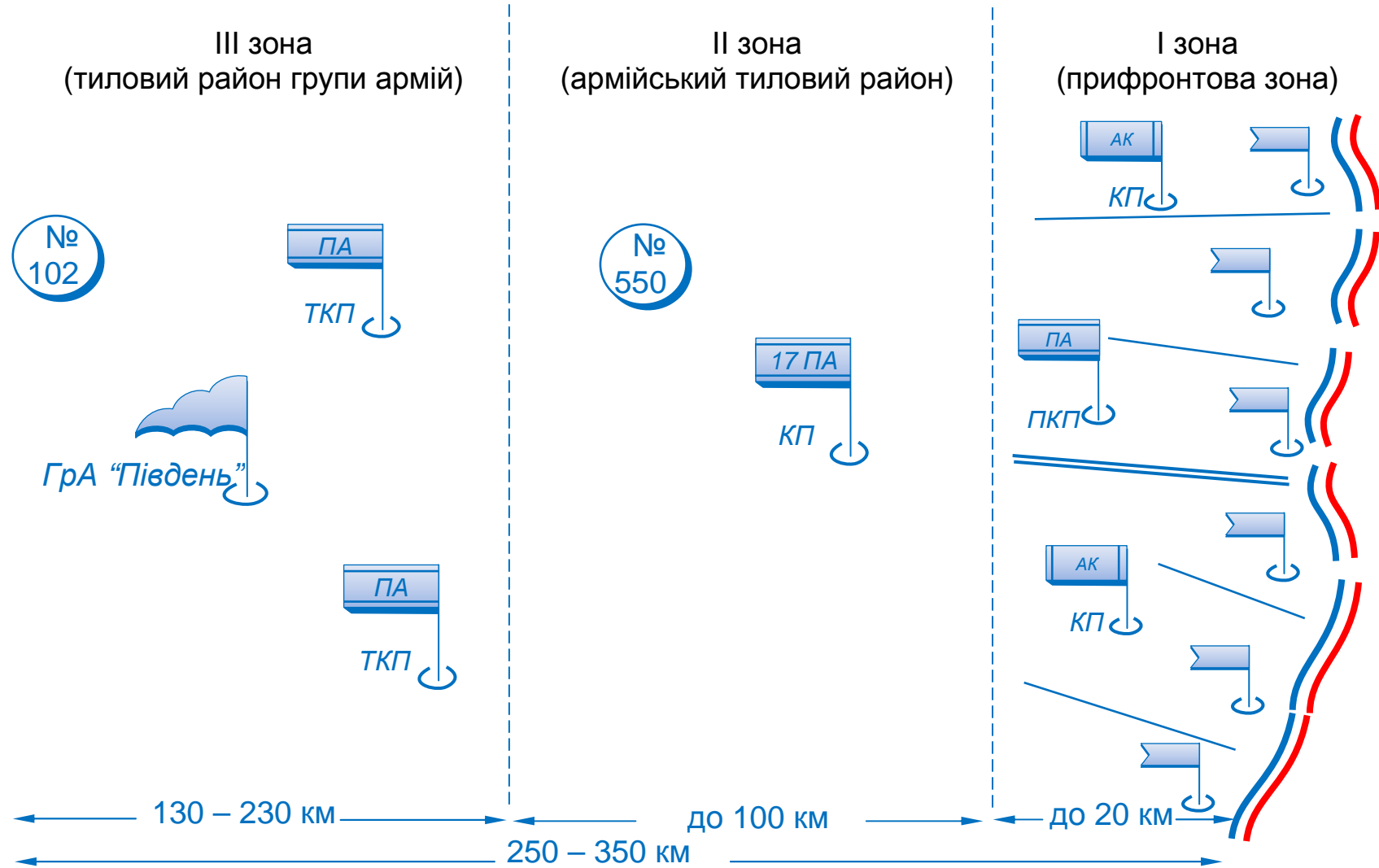

Рис. А.1. Характеристика зон охорони (варіант)

I зона (прифронтна зона)

Група армій "Південь"

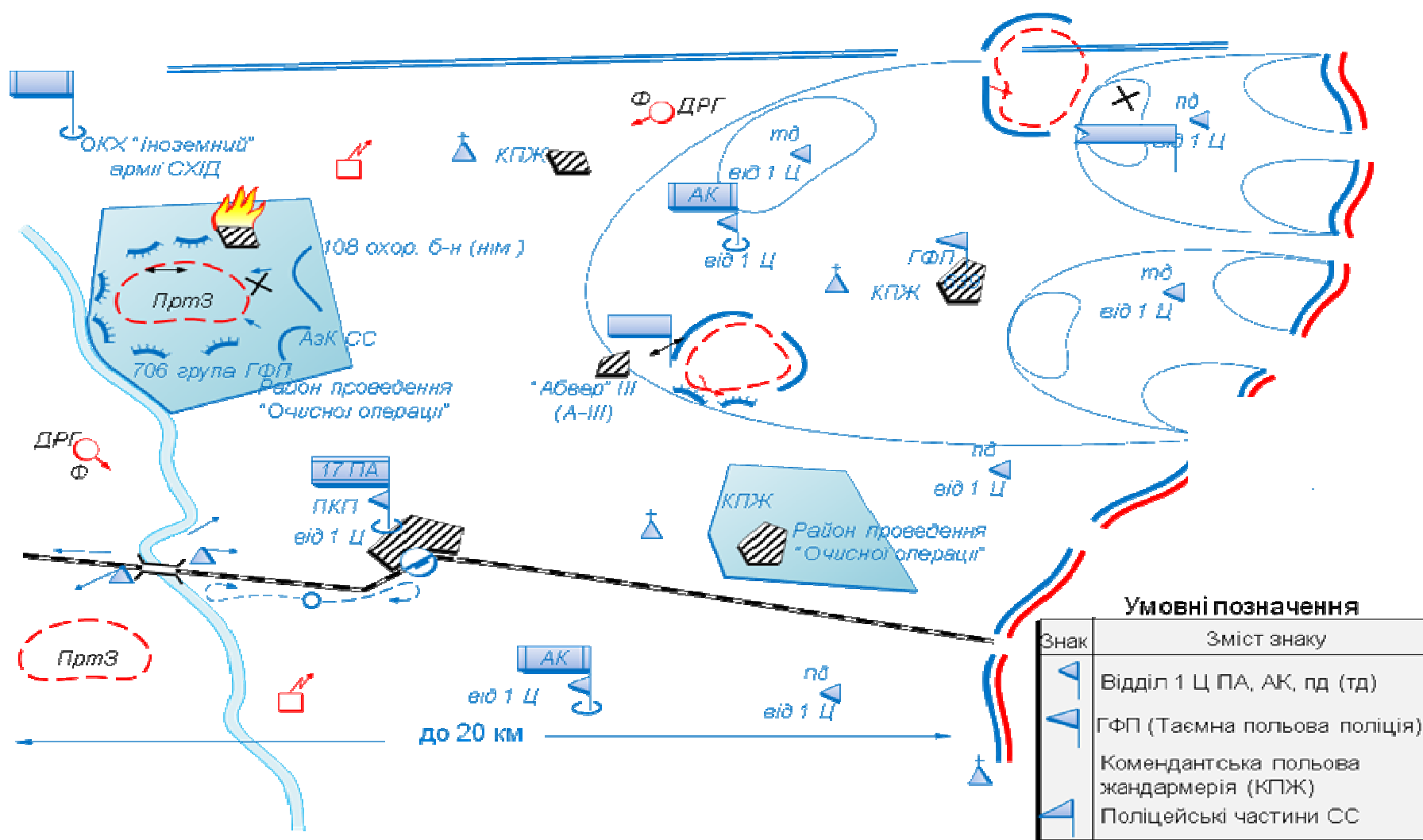

Рис. А.2. Характеристик першої зони охорони (прифронтна зона) (варіант)

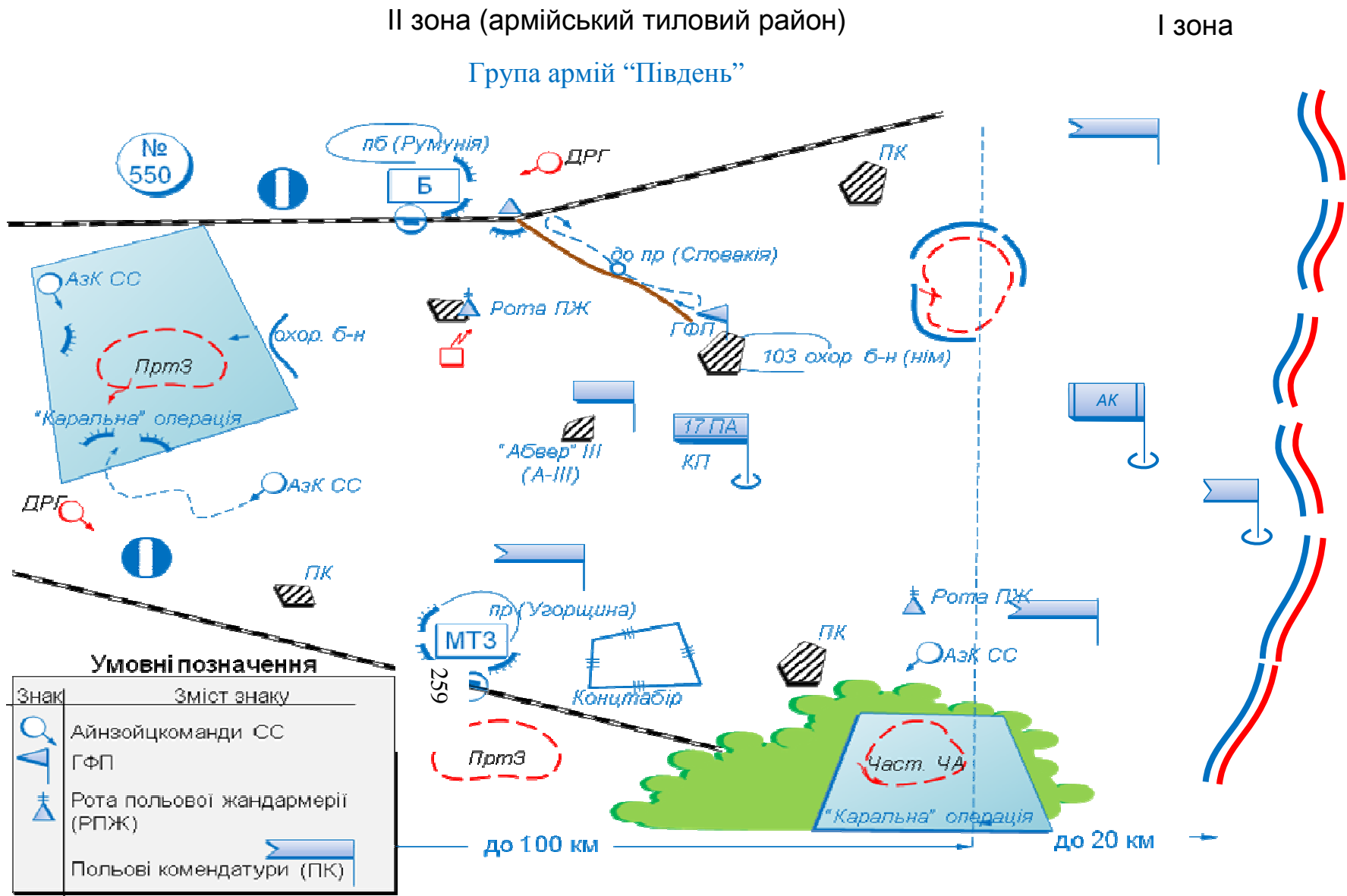

Рис. А.3. Характеристика другої зони охорони (армійський тилловий район) (варіант)

III зона (тиловий район групи армій)

Група армій "Південь"

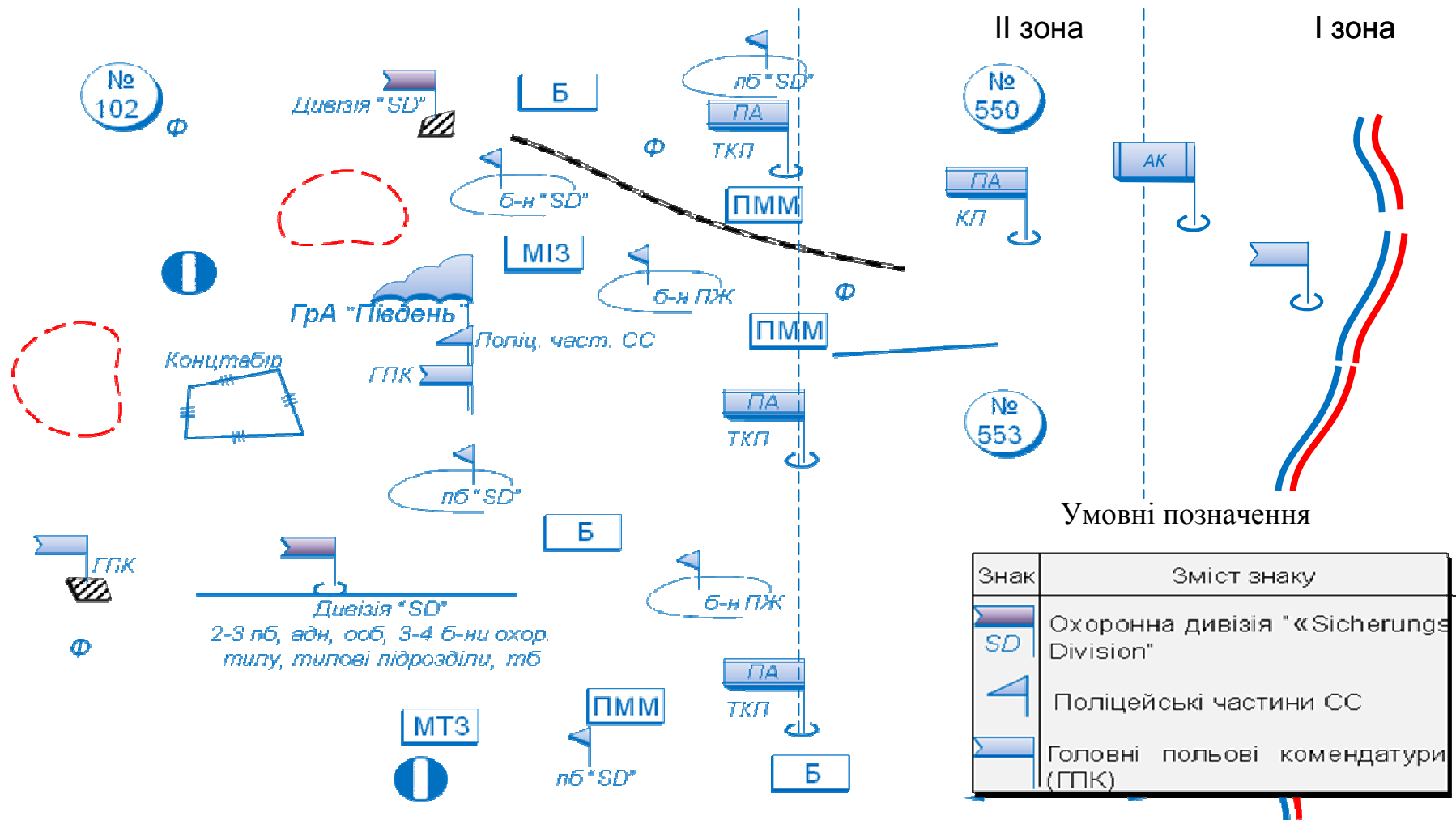

Рис. А.4. Характеристика третьої зони охорони (тиловий район групи армій) (варіант)

ДОДАТОК Б

Охорона оперативного і військового тилу Червоної армії

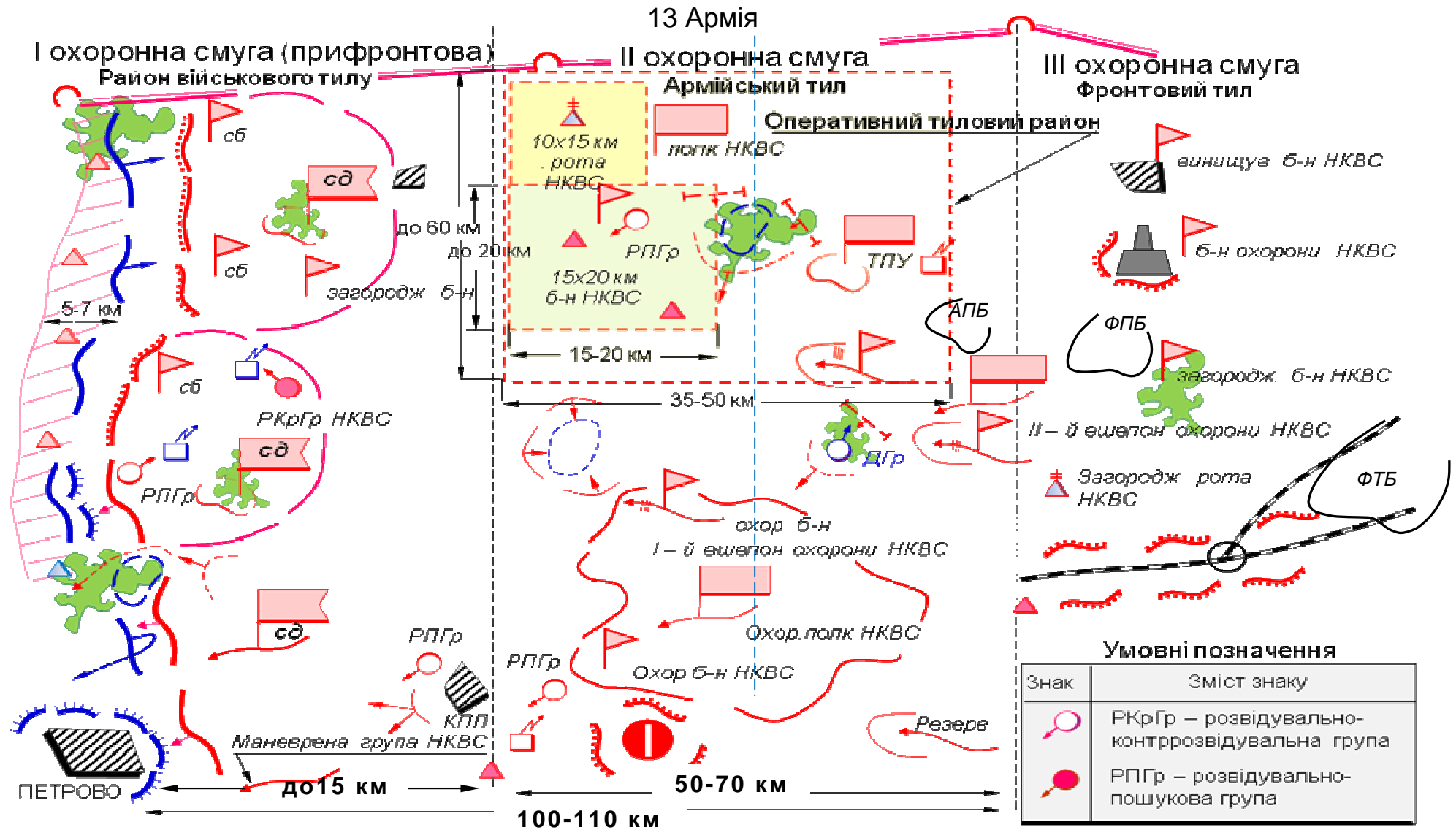

Рис. Б.1. Характеристика охоронних смуг на прикладі 13 армії радянських військ (варіант)